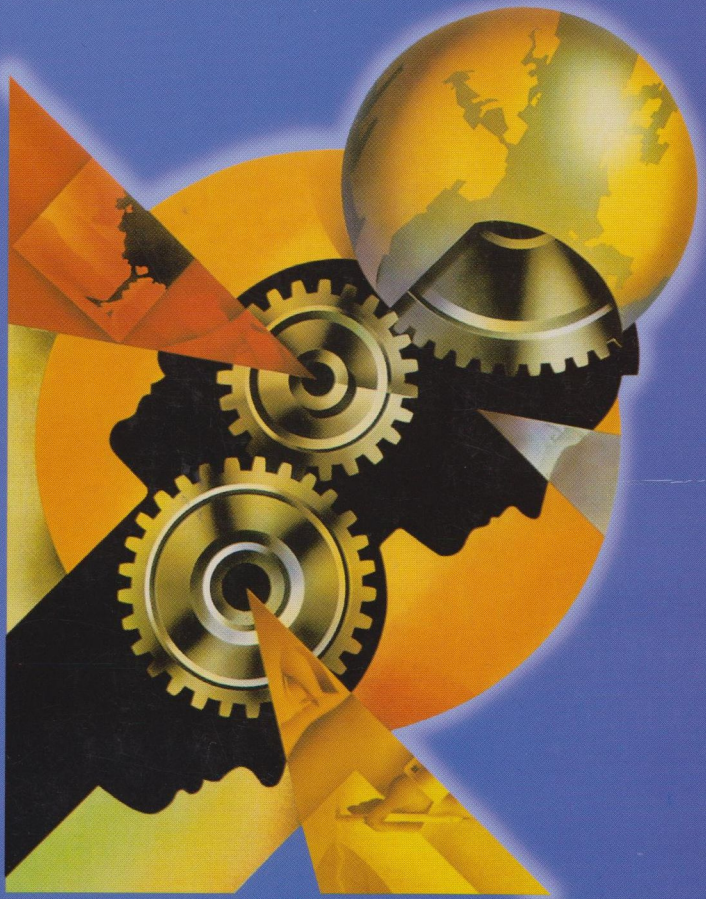
ANLAMBİLİM

Anlambilim Konuları ve Türkçenin Anlambilimi

Prof. Dr. Doğan AKSAN

engin

4. Baskı

Prof. Dr. Doğan Aksan

ANLAMBİLİM KONULARI VE TÜRKÇENİN ANLAMBİLİMİ

4. BASIM

ENGİN YAYIN EVİ

Her hakkı saklıdır. Kopya edilemez.
All rights reserved. Can not be copied

ISBN: 975 - 320 - 024 - 2

ENGİN YAYIN EVİ
Selânik Caddesi 28/6 06650 Kızılay-ANKARA
Tel : 0 312. 419 49 20 - 419 49 21
Faks : 0 312. 419 49 22

Bası Yeri: BAŞKENT REPRO
Basım YILI: Mart, 2006

Alptekin'le Erkin'e...

ÖNSÖZ

Yurdumuzda anlambilim, özellikle de Türkçenin anlambilim açısından incelenmesi konusunda yazılmış olanlar son derecede sınırlıdır. Türkçenin anlambilimine değinen yayınlar yurt dışında da pek azdır.

1971 yılında yayımlanan ve üç kez basılan "Anlambilimi ve Türk Anlambilimi" adlı kitabımız bu alanda ilk olma özelliği taşıyordu. 1982'de çıkan ve "Her Yönüyle Dil" adlı kitabımızın III. cildini oluşturan ciltte de anlambilime bir bölüm ayrılmıştı. Ancak, tükenmiş olan ilk kitapta ve sonraki yayında Türkçenin sözcük anlambilimi üzerinde durulmakta, tümce anlambilimine değinilmemekteydi. Bir yandan ilk kitabın yazıldığı 60'lı yıllardan sonraki gelişmelerin elden geldiğince yansıtılması, bir yandan da dilimizin tümce anlambilimi açısından vardığımız yargıların ve gözlemlerimizin ortaya konması, bu, elinizdeki kitabın amacı olmuştur. Ayrıca, yurdumuzda orta ve yükseköğretimde, üniversite giriş sınavlarında doğrudan doğruya anlambilim alanına giren sorunlara, kavramlara değinildiği halde bu alanın adının bile geçmemesi de bizi böyle bir girişime iten nedenlerden sayılabilir.

Bu kitapta, Giriş bölümünde değinileceği gibi, anlambilimin mantıksal ve ruhbilimsel türleri değil, dilbilimsel türüne, dilbilimsel anlambilime yer verilmiştir; Türkçenin bu açıdan incelenmesinde sözcük ve tümce anlambilimi ayrı bölümlerde ele alınmış, Türkiye Türkçesinin bu yönlerden aydınlatılması amaçlanmıştır.

Anlambilim çalışmalarında kavramların, dolayısıyla terimlerin çeşitliliği ve bunların soyut olmaları, bu alanda etkinlik gösteren ve

öğrenim görenlerin zihinlerini zorlamaktadır. Biz, elden geldiğince genel, yerleşik terimleri yeğlemeye çalışarak Türkçelerinin yanlarında genellikle İngilizcelerini verme, gerekli durumlarda, özellikle, ilk kez Fransızca ve Almanca olarak ortaya çıktıkları hallerde bu dillerdeki karşılıkları gösterme yoluna gittik.

Bu kitabımızda Türkçenin eski dönemlerinden yer yer örnekler gösterilmekle birlikte, eşzamanlı olarak Türkiye Türkçesi temel alınmıştır. Zaten bir bölümü dile dönüşmüş çeşitli lehçeleri ve değişik dönemleriyle Türkçeyi bir bütün olarak anlambilim açısından incelemek de olanaklı değildir.

Bu kitapta ele alınanlar dışında, Türkçenin incelenecek daha birçok konusu ve anlam incelikleriyle ilgili birçok yönü olduğu için ilk kitabımız gibi, bunu da alanla ilgili bir deneme sayıyoruz. Umudumuz yeni yeni, genç araştırıcıların konuya eğileceği, yeni gözlem ve yargılara ulaşacağıdır.

Ankara, Aralık 1997

Doğan AKSAN

İÇİNDEKİLER

0. GİRİŞ

01. İnsan dili. 13
02. Dil çalışmaları ve anlambilim. 16
03. Bir dizge (sistem) olarak dil ve alt dizgeleri. 20

1. BÖLÜM: Sözcük Anlambilimi.

1.1. Dilde anlamlı birimler. 27
1.2. Kavramlaştırma (anlamlama). 30
1.3. "Gösterge" kavramı ve sonraki çalışmalar. 33
1.4. Kavram ve kavram alanı. 40
1.5. Anlam. 44
1.5.1. Sözcük ve anlam. 45
1.5.2. Anlam belirleyicileri ve ayırıcıları. 48
1.5.3. Temel anlam öğesi ve göndergesel (temel) anlam. 50
1.5.4. Tasarımlar, imgeler. 52
1.5.5. Duygu değeri. 56
1.5.6. Tasarımlar ve duygu değeri açısından özel adlar. 57
1.5.7. Yan anlam. 58
1.5.8. Benzetme. 61
1.5.9. Aktarmalar. 62
1.5.9.1. Deyim aktarması. 62
1.5.9.2. Ad aktarması. 69
1.5.10. Çokanlamlılık. 70
1.5.11. Eşadlılık. 72
1.5.12. Bağlam. 74
1.5.13. Eşanlamlılık. 78
1.5.14. Tersanlamlılık. 81
1.6. Bağdaştırma ve alışılmamış bağdaştırma. 82
1.7. Sözcük anlambiliminde "kılınış" ve "görünüş" kavramları. . . 86
1.8. Anlam değişmelerine kısa bir bakış. 88

2. BÖLÜM: Türkçenin Sözcük Anlambilimi Açısından Görünümü.
2.1. Türkçede kavramlaştırma (anlamlama). 97
2.2. Türkçenin kavramlar dünyası. 105
2.3. Türkçede benzetme. 111
2.4. Türkçede aktarmalar. 113
2.4.1. Türkçede deyim aktarmaları. 113
2.4.2. Türkçede ad aktarmaları. 121
2.5. Türkçede çokanlamlılık. 123
2.6. Türkçede eşanlamlılık. 126
2.7. Türkçede tersanlamlılık. 129
2.8. Türkçede eşadlılık. 132
2.9. Türkçede anlam değişmelerine kısa bir bakış. 133

3. BÖLÜM: Tümce Anlambilimi.
3.1. Tümce, tümce anlamı. 139
3.1.1. Tümce anlamı konusunda birkaç saptama. 160
3.2. Sözdizimi ve tümce anlamı. 162
3.3. Tümcede eşanlamlılık. 164
3.4. Tümcede anlam karşıtlığı (tersanlamlılık). 165
3.5. Bağımlı biçimbirimler ve tümce anlamına etkileri. 166

4. BÖLÜM: Türkçenin Tümce Anlambilimi Açısından Özellikleri
4.1. Türkçenin tümce anlambilimini etkileyen başlıca sözdizimi özellikleri. 169
4.1.1. Türkçede sözdiziminin esnekliği. 170
4.1.2. Bileşik tümcelerin kuruluş özelliği, adlaştırma, sıfatlaştırma, belirteçleştirme. 172
4.1.3. İkilemelerin kullanılması. 175
4.1.4. Kişi adıllarının seyrek kullanılışı. 177
4.1.5. Sıfatların kullanılış özellikleri. 178
4.1.6. [-Dİr] koşacının tümce anlamına etkisi. 179
4.2. Türkçede çekim eklerinin tümceye kattıkları anlam açısından nitelikleri. 183
4.2.1. Bildirme kipleri. 183

4.2.2. İsteme kipleri.. 190
4.3. Eylemlerde bileşik zaman oluşturan biçimbirimler. 194
4.4. Ulaç biçimbirimleri ve tümce anlamı. 198
4.5. [mİ] biçimbiriminin tümceye kattığı anlamlar. 204
4.6. Türkçede devrik tümce ve anlam.. 205
4.7. Türkçe tümcelerde değişik anlatım kalıplarıyla belli anlamların dile getirilmesi. 207
4.7.1. Kesin sınırlama anlatımı. 207
4.7.2. Zaman açısından sınırlama anlatımı. 210
4.7.3. Çifte olumsuzluk öğesiyle anlamı daraltma. 212
4.7.4. Koşula bağlamada pekiştirme. 214
4.7.5. Tahmin yürütme, olasılık belirtme anlatımı. 215
4.7.5.1. Gerçekleşme olasılığı az olan bir işi, bir durumu belirleme. 216
4.7.6. Beklenmedik bir olayı, oluşu bildirme. 217
4.7.7. Durumu kabullenme, sonuçlarını önemsememe anlatımı. 219
4.7.8. Olumlu ve olumsuz sonucu eşitleme anlatımı. 220

KAYNAKÇA. 223

KISALTMALAR

a.a.	*aynı anlamda*
Alm.	*Almanca*
Ar.	*Arapça*
a.y.	*aynı yer*
bkz.	*bakınız*
Far.	*Farsça*
Fr.	*Fransızca*
İng.	*İngilizce*
İt.	*İtalyanca*
krş.	*karşılaştırınız*
Lat.	*Latince*
Osm.	*Osmanlıca*
örn.	*Örneğin*
Rus.	*Rusça*
s.g.y.	*sözü geçen yer*
Yun.	*Yunanca*

0. GİRİŞ

0.1. İNSAN DİLİ

Dil, sözlü ve yazılı olarak iletişimde kullandığımız, doğduğumuzda hazır bularak edinmeye başladığımız, doğrudan doğruya insana özgü, çok güçlü, büyülü bir düzendir; düşünme ve düşünüleni aktarma dizgesidir.[1] Onun önemini, değerini anlayabilmek için bir an, insanın konuşma yeteneğinden yoksun olduğunu, yazı diye bir şeyin bulunmadığını varsayalım. Öteki insanlarla bir arada, bir toplum oluşturmamız, düşünce, duygu ve isteklerimizi başkalarına iletebilmemiz büyük ölçüde güçleşecek, eksik, güdük bir anlaşmaya dönen bağırmalar, birtakım jest ve mimiklerle sınırlı kalacaktı. Bizden öncekilerin neler yaptıklarını, yaşadığımız sırada, dünyadaki öteki toplumların durumunu bilemeyecek, bizim yaptıklarımızı da gelecek kuşaklara yansıtamayacaktık. Tarih diye bir şey olmayacak, hukuk bilinmeyecek, söze dayanan sanatlar bulunmayacak, bir insanın anıları yalnız kendisinde, belli belirsiz görüntüler olarak saklı kalacaktı.

Tıpkı beynin yapısı gibi bugün bile birçok özellikleri aydınlatılamamış olan bu dizge, kanımıza göre birbiriyle iç içe ve çok sıkı ilişkiler içinde işleyen beş ayrı düzenden, alt dizgeden oluşur:

1. Ses düzeni,
2. Bürün (prozodi) düzeni,
3. Biçim (yapı) düzeni,
4. Sözdizimi düzeni,
5. Anlam yapıları, özellikleri düzeni.

Aşağıda değineceğimiz bu düzenler bütünü bize, sınırlı sayıdaki öğelerle sayısız anlatım olanakları sağlamakta, bir doğal dili, düşünü-

---

1 İnsan dışındaki yaratıklarda, arılarda, kimi uçucu böceklerde, karıncalarda, maymunlarda ve yunuslarda birtakım iletişim dizgelerinin var olduğu belirlenmişse de bütün bunların insan dilinin yanında çok ilkel, çok yetersiz ve güdük kaldığı görülmektedir. Hayvan iletişimi ya da haberleşmesi adı verilen alanla ilgili yayınlar için bkz. Aitchison, 1982: 33 ss.

len her şeyi anlatabilen bir niteliğe kavuşturmaktadır. Dünyada konuşulan bütün dillerdeki toplam 50 kadar değişik ses içinden her dil, kendine özgü seslerden bir dizge oluşturmakta, bu seslerle on binlerce sözcük türetilebilmekte, belli sayıdaki ekler, *büküm (inflexion)* ve sözdizimi kurallarıyla sayısız yeni yapılar elde edebilmektedir. Dilin *yaratıcılık (creativity)* adıyla anılan bu yönü onun önemli özelliklerinden biridir. Bu konuya değinen bilginlerden **Cruse** (1986:76) "dilin en ilgi çekici özelliklerinden birinin sınırlı kaynaklardan sınırsız kullanımlar oluşturmak olduğunu" belirtir.

Böylesine güçlü bir yapıyı her yönüyle kavrayabilmek, kuruluşundaki karmaşıklığı zihnimizde canlandırabilmek için şöyle bir benzetmeden yararlanmak istiyorum: Yüzlerce yolcuyu bir hava alanından alıp birkaç saat içinde bir başka kıtanın bir kentine götüren bir uçak düşünelim. Uçağın bu işi gerçekleştirebilmesi, yapısının özellikleri, içindeki binlerce araç-gerecin birbirleriyle bağlantılı olarak görev görmesi, değişik denetleme düzenleri ve hepsinden önce de uçaktaki ve yerdeki görevlilerin ortaklaşa çalışmalarıyla sağlamaktadır. Motorundan tekerleklerine, basınç düzenleyicisinden frenlerine kadar uçağın araç-gereçlerinin tümünün başka başka yapıları ve görevleri bulunduğu halde birbirleriyle bağlantılı çalışan, ancak hepsi de insan beyninin ürünü olan bu parçacıklar belli bir işlevi bir bütün olarak yerine getirmektedir. İşte, dil adını verdiğimiz kuruluş da böylesine karmaşık, çok yönlü, değişik düzenlerin uyumlu birleşimiyle oluşmuş bir bütündür; insan beynine dayalı bir etkinliktir.

Dilin önemli bir özelliği de *elma, gül, aslan, çekiç, süt, kaşık...* gibi somut kavramların yanında yalnız dille var olan soyut kavramların oluşumunu ve aktarılabilmesini sağlamasıdır. Somut kavramlar zihnimizde belli bir görüntü, belli bir tasarım oluştururlar ve dildeki karşılıkları olan göstergeler (sözcükler) yardımıyla bir başkasına ya da yazıya aktarılabilirler. Bunların yanı sıra *gerçek, acıma, beğeni, dilek, yargı, pişmanlık...* gibi pek çok soyut kavram ancak dille vardır; varlıklarını dile borçludur. Zihinde belli bir tasarım, bir görüntü oluşturmadıkları halde dil aracıyla başkalarına aktarılabilir. Aşağıdaki tümce

incelenecek olursa birçok soyut kavramın yer aldığı, değişik yargıları içeren bu kuruluşun dilin bu özelliğini yansıttığı, aynı zamanda belli dilbilgisi kurallarıyla meydana getirilmiş karmaşık, ayrıntılı bir yapıyı ortaya koyduğu görülür:

> "Her görüşte bir gerçek payının olduğu, çeşitli kişisel deneyimlerin ve eğitimin ürünü değer yargılarının etkisinin bulunduğu düşünülürse, bireyi bu gibi düşüncelerinden dolayı suçlamanın doğru olmadığı kendiliğinden ortaya çıkar."

Dil, yalnızca düşünceyi aktaran, ileten bir dizge değil, aynı zamanda onu oluşturan, biçimlendiren bir dizgedir. Bu gerçeği birçok dilbilimcinin yanı sıra ünlü Fransız yazarı Valéry de şu sözleriyle belirtir: "Dil, düşünceyi ister istemez düzenler" (bkz. Heintz, 1978: 369).

Biz, dünyayı anadilimizin penceresinden görür, onun kavramlarıyla düşünür, anadilimizin kavramlarıyla evreni biçimlendiririz. Her dilin kavramlaştırma eğilimleri arasında farklılıkları vardır. Örneğin Türkçedeki akrabalık kavramlarıyla Hint-Avrupa dillerindekiler bu bakımdan birbirlerinden ayrıdır. Güney Afrikada yaşayan *Zulu* toplumunun dilinde inek kavramı, sözcüğü bulunmazken *beyaz inek, kızıl inek* ayrı kavramlar halinde yaşamakta, aynı biçimde 'kol' anlamına gelen bir sözcük yokken *sağ kol, sol kol* ayrı sözcükler haline getirilmiş bulunmaktadır (Kainz'den, bkz. Kronasser, 1952:115).

Doğduğumuz zaman biz anadilimizi sözvarlığıyla, kavramlarıyla, dilbilgisi kurallarıyla çevremizde hazır buluruz. Onunla düşünür, dünyayı onunla algılarız. Ünlü düşünür Wittgenstein'ın şu sözü bu gerçeği en iyi biçimde anlatır:

"Dilimin sınırları dünyamın sınırlarıdır."

İlk kez Wilhelm von Humboldt'un ortaya koyduğu bir başka gerçek, dilin bitmiş bir iş, bir yapıt (Yun. *ergon*) değil, yaratıcı bir zihin etkinliği (Yun. *energeia*) olduğudur ki, bu da her dilin sürekli gelişmeler, değişmeler gösterdiği, yeni kavramlar türettiği, zamanla birtakım öğelerini yitirdiğidir. Toplumdaki gelişmeler, değişmeler ve bunların dile hemen yansıması, dilin toplumla olan sıkı ilişkisini ortaya koyan

kanıtların başında gelir. Bu nedenle, daha gerilere gitmesek bile, bundan 100 yıl öncesinin Türk ölçünlü (standart, ortak) dilinin bugünkünden birçok bakımdan önemli ayrımlar gösterdiğini söyleyebiliriz.

0.2. DİL ÇALIŞMALARI VE ANLAMBİLİM

İnsanoğlu için pek çok açıdan büyük önemi olan, kültürün en temel öğelerinden biri sayılan dil olgusu, hiç kuşkusuz, çok eski zamanlardan beri onun ilgisini çekmiştir.

Bugünkü bilgilerimize göre en eski dil çalışmaları Eski Hint'te ve daha sonra Eski Yunan'da gerçekleşmişti. Dinin bir itici güç olarak dil üzerindeki inceleme ve araştırmalarda etken rolü oynaması, birçok ülkede olduğu gibi, Eski Hint'te de kendisini göstermiş, kutsal bilgi derlemeleri *Veda*'ların doğru okunması, değerlendirilmesi ve zamanın aşındırmasından uzak kalabilmesi doğrultusundaki çabalar giderek dil denen olgunun sırlarının çözülmesine yönelmiştir. Eski Hint'te İ.Ö. X. yüzyıldan önceye uzanan Veda'lar üzerinde çalışan birçok dilcinin yetiştiğini, hatta İ.Ö. V. yüzyıldan önce Hindistan'ın kuzeyinde ve doğusunda iki dilbilgisi ekolünün varlığını biliyoruz (İtil, 1963:1-21). Brahman okullarında okutulan en eski bilginin dilbilgisi olduğu da belirtilmektedir (Çağdaş, 1974:78).

Bugün anlambilim konuları içinde düşünülebilecek olan kimi konuların, örneğin nesne ile onun dildeki karşılığı, adı arasında bir ilişki bulunup bulunmadığı sorununun daha İ.Ö. IV. yüzyılda Hindistan'da Yâska tarafından, aynı yüzyılda Eski Yunan'da Platon'un Kratylos adlı yapıtında ele alınarak tartışıldığını biliyoruz. Yunanistan'da dilin doğuştan, doğal mı *(physei)*, yoksa insanlar tarafından konma, yapma mı *(thesei)* olduğu konusu, yüzyıllarca üzerinde durulan, tartışılan bir sorun olmuştur. Eski Yunan'da Herakleitos, Demokritos, Protagoras, Aristoteles gibi düşünürler dil felsefesi, dilbilim, dilbilgisi konu ve kavramlarına da eğilmişlerdir.[2]

2. Burada çok kısa olarak üzerinde durduğumuz dilbilimin tarihi üzerinde geniş bilgi için bkz. Arens (1974), Brekle (1985).

Günümüze gelinceye kadar dünya üzerindeki dil çalışmalarında her toplumun anadilinin öğretilmesi yanında dinlerin temel dillerinin (Hindistan'da Sanskrit, Avrupa'da Latince, Doğu dünyasında Arapça) öğrenilmesi ve incelenmesi isteği önemli bir itici güç olmuştur. Yunanlıların Mısır'da kurdukları İskenderiye Okulu İ.Ö. III.-II. yüzyıllarda Yunan metinlerine eğilmiş, II.-I. yüzyılda bu okulda yetişen Dionysios Thrax, geleneksel dilbilgisi kitaplarının ilk örneği olan bir Grek dilbilgisi yazmıştır.

Batıda *retorik*, Doğu'da *ilmü'l belaga* adı verilen, iyi ve etkileyici konuşmayı sağlayıcı bilgiler bütünü de bugün anlambilim çerçevesi içine giren çeşitli konulara el atmıştır. Ortaçağda dilbilgisi konularının yanı sıra sözlükçülükte gelişmeler görülmüş, yeniçağa yaklaşırken dilbilim sorunlarının bir bölümü üzerinde kimi dilcilerle birlikte şairlerin de durduğuna tanık olunmuştur. Örneğin ünlü İtalyan şairi Dante'nin De vulgari eloquentia adlı yapıtı bu bakımdan ilgi çekicidir.

Yeni bulunan ülkelerin dilleri üzerinde çalışmalarla birlikte, daha önce başlayıp XIX. yüzyılda güçlenen dil akrabalığı araştırmaları dilcilikte önemli adımlar atılmasını sağlamış, XVII. yüzyılda, Paris'te Port Royal öğrencileri için hazırlanan Port Royal Dilbilgisi, dilbilimin konusu içine giren birçok kavramı aydınlatmaya yönelerek dilbilim sorunlarına ilgiyi çekmiştir. Öte yandan, düşünürlerin dil üzerinde zihin yormaları anlambilim sorunlarını da gündeme getiriyor, XVII. yüzyılda John Locke, sözcüklerin anlamları üzerinde önemle duruyor, aynı çağda Bacon, XVIII. yüzyılda Leibniz, Herder ve daha sonraları (Wilhelm von) Humboldt dilin düşünceyle ilgisine eğiliyorlardı. Humboldt'un, dilin niteliklerine ilişkin önemli gözlem ve saptamaları olduğunu, Leibniz'in ise dildeki öğelerin anlam açısından doğru çözümlenmesinin, zihnin işleyişini en iyi yansıtan şey olduğunu savunduğunu biliyoruz.

XIX. yüzyıla gelindiğinde yeni bir alanın, anlambilimin ilk temellerinin atıldığını görüyoruz. 1826-27 yıllarında "Latin Dilbilimi Üzerine Dersler" adlı kitabını hazırlarken Alman dilcisi K. Reisig anlama ilişkin sorun ve konulara *Semasiologie* başlığı altında geniş yer

vermiştir.[3] Ancak, onun attığı temeller 70 yıl sonra, Fransa'da M. Bréal tarafından sağlamlaştırılarak Fr. *sémantique* terimiyle dilbilimde yeni bir çalışma alanının ortaya çıkmasını sağlamıştır. Eski Yunan'dan Bréal'e kadar, hatta ondan uzun süre sonra bile anlamla ilgili konular artzamanlı yöntemle ele alınmış ve en çok, anlam değişmeleri üzerinde durulmuştur. Bréal, "Essai de sémantique" adlı kitabında (1897) anlam konusunu geniş bir çerçeve içinde ele alıyor, onun biçimle ilgisi, anlamların oluşumu, sözdizimiyle olan bağlantısı, eşanlamlılık, anlam değişmeleri gibi sorunlara geniş yer veriyordu.

XX. yüzyılın başlarında ünlü İsviçreli bilgin F. de Saussure'ün dilbilimde çığır açtığına, "dizge" (sistem) anlayışını getirdiğine, dilin nitelikleri, incelenme yöntemleri üzerinde önemli ilkeler koyduğuna, "gösterge" kavramını yerleştirdiğine tanık oluyoruz. Onun çalışmaları, günümüze gelinceye kadar dilcilikte çeşitli yöntem ve akımların doğmasına yol açmış, konuşulan dilin de önem kazanmasını sağlamıştır. Anlambilim çalışmalarında, Avrupa'da Trier, Ullmann, Greimas, Lyons gibi bilginlerin önemli katkıları olmuştur.[4]

Saussure'le başlatılabilecek olan yapısalcılık Amerika'da da yankı bulmuş, Amerikan dilbiliminde Bloomfield ve sonrakilerle yeni gelişmeler elde edilmiştir. 1957'den başlayarak Chomsky'nin önemli çalışmaları, aynı doğrultudaki araştırıcıların ve ondan ayrılan doğrultularda ürün veren bilginlerin çabalarıyla XX. yüzyılın ikinci yarısını kaplayan *üretken dilbilgisi / dilbilim (generative grammar/linguistics)* akımı sürekli değişmeler ve gelişmelerle günümüze kadar gelmiş ve yeni yeni yönlerde ilerlemeye başlamıştır. Kitabımızın Tümce Anlambilimi bölümünde değineceğimiz bu çalışmalarda, başlangıçta dil hemen hemen tümceye indirgenerek tümcenin anlam yönüne önem verilmemiş, 1965'ten sonra bu tutum değişerek "Standart Model' içinde

---

3. Reisig'in, daha sonraları, 1839'da yayımlanabilen Vorlesungen über lateinische Sprachwissenschaft adlı bu kitabında *Semasiologie* terimini Yun. *semasia* 'anlam' sözcüğünden türeterek ilk kez kullandığını görüyoruz.

4. Anlambilimde tarih boyunca görülen gelişmeler için bkz. De Mauro (1981), Tamba - Mecz (1991).

anlamsal bileşene de yer verilmiştir. Ancak bu çalışmalarda anlamın yanı sıra dil dışı etkenler, *edimbilim (kullanımbilim, pragmatics)* ve mantık alanlarının verileri bugün giderek daha çok önem kazanmış ve yeni ufuklar belirmiş bulunmaktadır.

Anlambilimin tarihçesi üzerinde duran Tamba-Mecz (1991:10 ss), onu üç döneme ayırmaktadır: *1. Gelişmeci dönem :* 1883-1931. Sözcüklerin tarihi, dildeki anlamların gelişmesi, anlambilime özgü yasaların konması gibi konularla uğraşılan, Bréal, Trier... gibi bilginlerin dönemi. *2. Karma dönem :* (1931-1963). Sözcüklerin tarihi ve sözvarlığının kuruluşu gibi konuların ele alındığı, Ullmann, Guiraud... gibi araştırmacıların dönemi. *3. Dilsel Modeller dönemi :* (1963'ten bu yana) Chomsky, Katz-Fodor... gibi bilginlerin temsil ettiği ve sözcük anlambiliminden tümce anlambilimine geçişin ağırlık kazandığı dönem.

Bugün anlambilim çalışmaları birçok araştırıcı tarafından dilbilim açısından ele alınmakta, *dilbilimsel anlambilim*[5] olarak yürütülmektedir. Kimi bilim çevreleri ise onu mantık çalışmalarıyla örtüştürerek *mantıksal anlambilim* üzerinde durmakta, dilin mantıksal kuruluşu üzerinde yapıt yayımlayan Carnap ve aynı çerçevede bir dilbilgisi modeli ortaya koyan Montague gibi düşünürlerin doğrultusunda etkinlik göstermeyi sürdürmektedirler.[6] Kuruluşu 1930'lara kadar uzanan ve dil-insan ilişkilerini, insanın dil karşısındaki durumunu ele alan *genel anlambilim* alanında çalışanlar da vardır.

Son yıllarda *edimbilim* (pragmatics), anlambilim çalışmalarında önemli bir ağırlık kazanmış bulunmakta, ayrıca *metin dilbilimi, söz-eylem kuramı, göstergebilim, biçembilim* (stylistics) ve yazın araştırmaları anlambilim incelemeleriyle birçok noktalarda kesişerek alanlar arası, ortak çalışmaların gerçekleştirilmesine yol açmaktadır.

Biz bu kitabımızda doğrudan doğruya dilbilimsel anlambilim üzerinde duruyor, uzmanlığımız dışında olan mantıksal anlambilimi

---

5. İng. linguistic semantics, Fr. sémantique linguistique, Alm. linguistische Semantik.

6. Bu çalışmalar için bir elkitabı niteliği taşıyan şu yapıttan yararlanılabilir: Lappin (yay.), 1996.

konularına, ruhbilim alanına giren sorunlara değinmiyoruz.

Bugün bütün dünyadaki çalışmalar gözden geçirilecek olursa dilbilimsel anlambilimin başlıca iki alt alanı olduğu görülür: 1. Sözcük anlambilimi, 2. Tümce anlambilimi. Sözcük anlambilimini ruhbilim ve kinetik açısından inceleyen araştırıcılar da vardır (Örneğin Picoche, 1986). Araştırmaların eşzamanlı ya da artzamanlı yöntemle yürütülmesi, zaman içindeki gelişmelerin ele alınıp alınmaması bakımından, 1971'de yayımlanan kitabımızda olduğu gibi, 1. Durgun anlambilim, 2. Gelişmeli (tarihsel) anlambilim ayrımına gidilebilir.

Değişik dönemlerde, değişik akımlar doğrultusunda uygulanan yöntemler açısından da 1. Yapısal, 2. Yorumlayıcı, 3. Üretimsel, 4. Mantıksal anlambilim gibi türler de belirlenebilir.

Aşağıda değinileceği gibi, her ne kadar, anlamın tanımı üzerinde uzlaşılamamışsa da birçok bilgin anlambilimi "Dilin anlam yönünü inceleyen bilim" olarak tanımlamakta, Lerat'nın "Anlambilim sözcüklerin, tümcelerin ve sözcelerin anlamının incelenmesidir"[7] biçimindeki tanımı da bizce uygun bulunmaktadır.

Kitabımızın 2. ve 4. bölümlerinde biz de Türkiye Türkçesinin anlambilimini bu yönde inceliyoruz.

0.3. BİR DİZGE (SİSTEM) OLARAK DİL VE ALT DİZGELERİ

XX. yüzyılın başlarından beri, özellikle Saussure'le dilbilime egemen olan ve çeşitli akımların temelini oluşturan bir ilke, dilin bir dizge (sistem) olduğudur. Geleneksel dilbilgisinin ve dilbilimin doğrudan doğruya sözcüklere ağırlık veren, onları ön planda bulunduran tutumuna karşı çıkan Saussure, gösterge kuramıyla dilin bir sözcükler, terimler listesi değil, birbiriyle sık ilişkiler içinde işleyen bir göstergeler bütünü olduğunu ileri sürmüş ve kanıtlamıştı (Gösterge Bölümüne, 1.3. bkz.).

---

7. Bkz. Tamba - Mecz, 1991: 10.

Biz burada yalnızca, Türkçedeki çekmek eylemini alarak bir göstergenin nasıl, bir bütün içinde değerlendirilebildiğine kısaca değinelim. Aşağıdaki örneklere bakılacak olursa *çekmek*'in anlamının ancak öteki öğelerle, belli bir bağlam içinde kesinleştiği görülür:

1. Çocuk masa örtüsünü çekerek üstündekileri düşürdü (Örtüyü kendine doğru getirdi).

2. Kadın o adamdan çok çekti (büyük sıkıntılara katlandı).

3. Adam bıçak çekti (bıçağını saldırmak için çıkardı).

4. Yemek suyunu çekti (kaynarken yemeğin suyu azaldı).

5. Bankadaki parasını çekti (hesabını kapattı).

6. Orhan fotoğraf çekti (görüntüyü filme aldı).

7. Odun 300 kilo çekti (300 kilo ağırlığı olduğu belirlendi).

Daha da artırılabilecek olan bu örnekler daha değişik bağlamlar, daha uzun metinler içinde, bunlardan farklı anlamlar da yansıtılabilir.

Şimdi de dilin yalnızca gösterge yönünü değil, bir bütün olarak birbirleriyle sımsıkı biçimde işleyen bir dizgeler, düzenler bütünü olduğunu en yalın bir örnekle açıklamaya çalışalım; günlük dilde kullandığımız herhangi bir tümceyi alalım:

Kardeşim yarın Eskişehir'den gelecek.

Bu tümce, Türkçenin sesleriyle kurulmuş olan sözcük ve eklerin birbirleriyle sıkı sıkıya bağlı, ilişkili ve dilbilgisi kurallarına uygun biçimde dizilmesiyle belli bir gerçeği yansıtmakta, bir bildiri sunmaktadır. Eğer tümcedeki bağımsız biçimbirimler (buna bkz.) tek tek ele alınacak olursa, bu ilişki kendiliğinden ortaya çıkar: *Kardeşim, gelmek* olayıyla doğrudan ilişkilidir. Bu olay *yarın*'la zaman açısından bağlıdır ve onunla aydınlanır; *Eskişehir* de bir başka bütünleyici öğe olarak onunla bağlantılıdır.

Eğer ses ve yapı (biçim) açısından ele alınacak olursa yine Türkçenin kendine özgü kuralları ortaya çıkacaktır. Tümce,

Babam yarın Adana'dan gelecek

biçiminde olsaydı, ilk tümcede /-im/ olarak geçen, iyelik gösteren ek /-m/ye dönüşecek, /-den/ ise /-dan/a dönüşecekti. Gelinen yer Adana yerine Marmaris olsaydı aynı ek /-ten/ olarak söylenip yazılacaktı. Bu küçük ayrımlar bile bir dilin ses - yapı ilişkisinin niteliğini göstermekte, Türkçede *eşbiçimlik (allomorph)*'ların varlığını, özelliğini belli etmekte, ünlü ve ünsüz uyumlarının varlığını ortaya koymaktadır.

Türkçenin sözdizimine uygun olarak kurulan bu tümceler anlam ve mantık açısından ele alınacak olursa yine doğru, kabul edilebilir tümcelerdir. Çünkü *yarın* kavramıyla *gelme* işinin, içinde bulunulan zamanda değil, 1 gün sonra gerçekleşeceği belirtilmiş, eylem de buna uygun olarak gelecek zaman çekimiyle kullanılmıştır. Tümce eğer

* Kardeşim dün Eskişehir'den gelecek

biçiminde olsaydı, dilbilgisi açısından doğru bile sayılsa, mantık bakımından kabul edilemez bir açıklama olacaktı; zaman belirteciyle eylemin zamanı arasındaki uyum da ortadan kalkacaktı.

Bu kısa açıklamamız, dilin ses, yapı, sözdizimi ve anlam yönünden nasıl, birbirleriyle çok sıkı bağlantılarla işleyen öğelerden kurulu bir düzen, bir dizge olduğunu ortaya koyuyor, kanısındayız.

Biz, dilin bir dizge olduğunu, ancak bu dizgenin beş ayrı alt dizgeden, düzenden oluşan bir bütün sayılması gerektiğini belirtmek istiyoruz. Bunlara da burada kısaca değinelim:[8]

1. *Ses düzeni, ses alt dizgesi:* Her dilin kendine özgü seslerden oluşan bir dizgesi vardır. Örneğin Türkçe, 8 temel ünlüyü içeren, bu ünlüleri berrak ağız ünlüleri olan, ünlü ve ünsüzleri belli biçimlerde bir araya gelen bir dildir. Ünlü ve ünsüz uyumlarının yanı sıra, yalnızca bu dile ait olan birtakım özellikler de vardır; örneğin bu dilin sözcüklerinin son seslerinde ancak kimi ünsüzler bir arada bulunabilir (nç, rt, rk gibi; *sevinç, kurt, Türk*); önseste birden çok ünlü bir araya gelemez.

2. *Bürün (prosody) dizgesi :* Ses düzeninin yanı sıra, birden çok

8. Bu dizgeler konusunda daha geniş açıklamalar için bkz. Aksan, 1991: 18-45.

birimi etkileyen vurgu, ton, uzunluk, kavşak, ezgi gibi, anlamı değiştiren özelliklerden oluşan ve görevsel sesbilimin inceleme alanına giren dizge. Burada vurgu için bir örnek vermekle yetinelim: Türkçede *yazma* sözcüğü, ilk hecesi vurgulu olarak *YAZma* biçiminde söylenirse yazmak eylemi buyrum kipinin olumsuzunu gösterirken ikinci hecesi vurgulu olarak *(yazMA)*, yazmak işini, ayrıca, üzeri desenli bezi (başörtüsü) ve elle yazılmış kitabı anlatır.

3. *Yapı (biçim) dizgesi:* Bir dilin kök ve eklerinin oluşum, kullânılış ve birleşmelerini gösteren, çoğul yapma, çekim, büküm, türetme gibi olaylardaki eğilimlerini ortaya koyan dizge. Bağlantılı bir dil olan Türkçenin bu açıdan en önemli özelliği, bu olayların tümünün yalnızca soneklerle gerçekleşmesi ve sözcük bileşimlerine olanak tanımasıdır.

4. *Sözdizimi dizgesi:* Bir dilde tümcelerin, çeşitli sözcük bileşimlerinin, tamlamaların kuruluş eğilimlerini bir araya getiren, tümce öğelerinin (özne, nesne, yüklem) sıralanma biçimini belirleyen düzen. Bir ÖNY kuruluşuna (özne, nesne, yüklem) sahip olan Türkçenin bu bakımdan en önemli özelliklerinden biri, bağlaçlar ve ilgi adılları yerine ortaç ve ulaçlarla yan tümcelerin temel tümceye bağlanmasıdır (Öteki özellikler için 4. bölüme bkz.).

5. *Anlam, anlam yapıları dizgesi:* Bir dildeki adlandırma, kavramlaştırma yollarını, düşünülenlerin sözcük ve tümceye dönüştürülmesini belirleyen anlam yapıları düzeni. Kitabımızın Sözcük Anlambilimi ve Tümce Anlambilimi bölümlerinde bu konu uzun uzadıya ele alınacaktır.

Çeşitli dilbilim akımlarının değişik yönleriyle ele aldıkları bu düzenler, birbirleriyle sımsıkı ilişkiler içinde bir bütün oluşturmaktadır.

1. BÖLÜM
SÖZCÜK ANLAMBİLİMİ

1. SÖZCÜK ANLAMBİLİMİ

Bu alan, dilbilimde çeşitli adlarla anılan, genel dilde *sözcük (word)* olarak adlandırılan öğeleri, bunların türemiş ve başka öğelerle bir araya gelmiş biçimlerini anlam açısından inceleyen bir anlambilim dalıdır.[9] Bu dal belli bir bağlamı hesaba katmadan sözcükleri ele alarak bir nesnenin, bir duygu, düşüncenin belli ses bileşimleriyle dile dönüştürülmesinde tutulan yol, bu bileşimlerin içerdikleri temel anlam öğesi, tasarımlar, duygu değerleri, yan anlamlar, sahne oldukları çeşitli aktarmalar, eşanlamlılık, eşadıllık, tersanlamlılık gibi konuları aydınlatmaya yönelir.[10] Sözcüksel birimlere bağlı olarak anlamın türleri, artzamanlı incelemelerle ortaya konan anlam değişmeleri gibi sorunlar da bu alanda öteden beri ele alınmaktadır. Biz de kitabımızın bu bölümünde bütün bu konulara yer vereceğiz. Ancak önce, dildeki anlamlı birimler üzerinde kısaca durmak istiyoruz.

1.1. DİLDE ANLAMLI BİRİMLER

Dilbilimde Bloomfield'den beri anlamlı en küçük birimler *biçimbirim (morpheme)* olarak adlandırılmakta, bunlar *bağımsız (free)* ve *bağımlı (bound)* olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. Bağımsız biçimbirimler *kırlangıç, elma, sivri, güzel, yazmak, çevirmek* gibi, belli bir kavramı yansıtan ve bir sözlükte madde başı olarak yer alan ses bileşimleridir. Dilde, geliyor'daki [-İyor], *oturacak*'taki [-EcEk], *güzellik*'teki [-lİk], *kaldırımlar*'daki [-lEr] ya da *arabam*'daki [-m] gibi ekler de vardır ki, bunlar tek başlarına değil, ancak başka bir anlamlı bi-

---

9. Dilbilimde, aşağıda değineceğimiz gösterge, *bağımsız biçimbirim, sözcüksel birim, sözlüksel birim*... gibi çeşitli terimlerle karşılanan sözcük kavramını doğrudan doğruya *sözcük* olarak kullanan dilbilimciler de vardır.

10. Sözcük anlambilimi konusunda bkz. Cruse (1986), Picoche (1986), Levin - Pinker (1991), Schwarz-Chur (1993).

rime bağlı olarak görev görürler ve bağımsızlarda olduğu gibi belli bir anlamı aktarmazlar.[11] Örneğin [-EcEk] biçimbirimi

"Kardeşim Amerikadan 1 ay sonra gelecek"

tümcesinde olduğu gibi, ileride gerçekleşecek bir olayın yansıtılmasında görev alır. Yine [-ErEk] biçimbirimi Türkçenin bir eki olarak *gezerek, okuyarak* gibi ulaçlar türetirken yalnız başına belli bir anlam aktarmaz. [-leyin] biçimbirimi ise yalnızca *sabah, öğle, akşam, gece* sözcükleriyle birleştiğinde belli bir zaman gösteren bir öğedir.

Burada hemen belirtmeliyiz ki, bağımlı biçimbirimler her ne kadar tek başlarına belli bir anlam taşımıyorlarsa da dilde kişi, cins, durum, kip, görünüş gibi ulamların belirlenmesinde birinci derecede önemleri vardır. Bunlara Tümce Anlambilimi bölümünde değineceğiz.

Türkçede, geleneksel dilbilgisinde çekim ekleri adını alan bağımlı biçimbirimler eylemlerde zaman, kip bildiren çekimleri oluşturdukları gibi yapım eki göreviyle yeni kavramların yansıtılmasına ön ayak olurlar, türetmelerde görev alırlar. Bu özellik Türkçenin geniş anlatım olanaklarından bir bölümüne ışık tutar. Örneğin yukarıda geçen [-EcEk], *yakacak, içecek* gibi ad soylu öğeleri, [-(İ)r]de *okur, gelir, çıkar* gibilerini türetir.

Bağımsız biçimbirim olarak nitelenen, genel dilde *sözcük*, dilbilimde Saussure'den beri çoğunlukla *gösterge* (buna bkz.) diye adlandırılan birimler, bağımlı biçimbirimlerden farklı olarak konuşma ya da yazı yoluyla belli bir kavramı aktarabilen anlamlı öğelerdir. Ancak hiçbir dil, tek tek sözcüklerle konuşulmaz; sözcükler, dilin dilbilgisi kurallarına uygun olarak, belli bağlamlarda yansıttıkları kavramları öne çıkararak ve değişik bağımlı biçimbirimler, sözdizimsel ilişkilerle oluşturulan *tümce* ve *sözce*'lerle iletişimi sağlar.

Geceleyin bir kimse, sokakta *yangın!* diye bağırmaya başlarsa, biz mahallede yangın çıktığını, bunu birinin herkese duyurmak istedi-

---

11. Fransız dilbilimcisi Martinet, biçimbirim kavramını daha değişik bir yönden ele alarak *anlambirim (monème)* kavramını geliştirmiştir. Kavramın ayrıntıları için bkz. Martinet, 1960: 15ss; Aksan 1979: 111-114.

ğini anlarız. Postaneye gidip bir gişenin önüne yaklaşarak *jeton* desek, görevli, kendisinden *jeton* istendiğini anlayacaktır. Bir yabancı ülkede lokantaya gidip yalnızca, bildiğimiz yemek adını garsona söylersek yemeğin geldiğini görürüz. Ancak bu durumlarda dikkat edilmesi gereken, tek tek sözcüklerin anlaşılarak isteğimizin yerine getirilmesinde *durum anlamı (situational meaning)* denen bir etkenin söz konusu olduğu, devreye girdiğidir. Bu sözcükler ancak belli durumlarda iletişimi sağlamaya yetecektir. Örneğin *yangın* sözcüğünü denizde yüzerken bağırarak söyleyen bir kimseye herkes şaşkınlıkla bakacaktır. Aynı biçimde, postaneye değil, bir kumaşçı dükkânına girip *jeton diyen kimseye*, oradakiler şaşıracaklardır. Bu da gösteriyor ki, sözcükler tek başlarına dilin yerine geçemez, dil demek değildir.

Tümce (sentence): Geleneksel dilbilgisi çalışmalarında öteden beri, üzerinde önemle durulan ve belli ölçütlere göre incelenen bu kavram, bir düşünceyi, bir duyguyu eksiksiz açıklayan, bağımsız biçimde anlatan sözcükler dizisi, bir anlatım birimi olarak kabul edilmiştir. Aristoteles'ten bugüne kadar tümcenin pek çok tanımı yapılmıştır. Ancak onun eksiksiz, bağımsız bir anlatım birimi oluşu belki,

"Köylü tarlayı sürdü"

ya da

"Bakan yarın dönüyor"

gibi bir tümce için geçerli olabilir. Buna karşılık

"Ben öyle düşünüyorum"

tümcesi için en azından, anlam yönünden eksiksizlikten söz edilemez. Kaldı ki, tümcenin anlamı, durum bağlamına (buna bkz.) ve içinde geçtiği metne göre kesinleşir. Bu konuya, Tümce Anlambilimini incelerken uzun uzadıya yer vereceğiz.

XX. yüzyılın ikinci yarısını kaplayan üretken dilbilgisi / dilbilim akımında tümce, biçime dayanan bir anlayışla dilin temeli sayılmış, her dilin dilbilgisinin bir tümceler üretme mekanizması olduğu kabul edilmiştir. Ancak 1960'lı yıllarda ortaya atılan metin dilbilimi, sözeylem kuramı ve sonradan ağırlık kazanan edimbilim akımları konuşulan

dile, bu dilde etkili olan dil dışı etkenlere, konuşan ve dinleyenin çeşitli özelliklerine önem vermişler, *sözce* kavramını ön planda tutmuşlardır.

Sözce (utterance): Konuşulan dilin bir birimi olan sözce, genellikle konuşan kişinin iki susma arasında söylediklerini içeren, kimi zaman tek bir sözcükten, tek bir ünlemden, kimi zaman da birçok tümceden oluşan bir birim olarak tanımlanır.[12] Örnek olarak, iki kişi arasında geçen şu konuşmada kimi zaman tek bir sözcük, kimi zaman bir bileşik tümce birer sözce sayılmaktadır:

"- Yarın ben işimi bitirip gelince Şirketi ararız.
- Pekiyi, adamlar hemen gelirler mi?
- Tabii.
- Parayı peşin mi vereceğiz?
- Yooo.
- Ben başlarında dururum.
- Eh!"

Sözce kavramı günümüz dilbiliminde önemli bir kavram olup metin dilbilim / söylem çözümlemesi, sözeylem kuramı gibi akımların (bunlara bkz.) ve daha başkalarının uygulamalarında kullanılmaktadır.

1.2. KAVRAMLAŞTIRMA (ANLAMLAMA)

Kendine özgü bir dili olan her toplum, doğadaki nesnelerin, değişik durum ve olayların, devinimlerin anlatımı sırasında birtakım ses bileşimlerinden yararlanır; bu ses bileşimleriyle onları kavramlaştırır. Kimi zaman kendi kök ve ekleriyle türetmelere gider; kimi zaman ilgisi, benzerliği olan başka kavramlara dayanarak onlardan yaptığı aktarmalarla ad vermeye yönelir; böylece dildeki göstergeler oluşur. Bu göstergelerin birden çok göstergenin bir araya gelmesiyle yeni bir kavram ortaya koyması da olanaklıdır.

12. Temelleri Bloomfield'e, Harris'e kadar uzanan bu kavram ve çeşitleri için bkz. Lyons., 1977:26

Dünyadaki nesne ve olayların belli bir ses bileşimiyle simgeleştirilerek kavramlaştırılmasına anlambilimde *anlamlama (signification)* adı verilmektedir. Birkaç örnek üzerinde duralım: Türkler, dillerinin bilinen en eski döneminde güneşi *kün* (bugünkü *gün*) ses bileşimiyle adlandırmışlar, güneşin doğuşuyla batışı arasındaki süreyi de onunla anlatarak bu göstergeyi çokanlamlı duruma getirmişlerdir. Türklerin *kuş* adını vererek bir genel kavram niteliği kazandıkları canlı türü Almancada *Vogel*, Rusçada *ptítsa*, Macarcada *madár* göstergeleriyle simgeleşerek yine birer genel kavram oluşturmuştur.

Bütün bu göstergeler ancak doğadaki varlık ve olayların insan zihnindeki tasarımları, görüntüleriyle bağlıdır; doğadaki nesneler değildir. Her dil bu nesneleri, devinimleri adlandırırken onları kendine özgü biçimde algılar; kimi zaman belli kavramlara bağlar. Burada bir örnek olarak dünyanın her yerinde yaşayan tavşan'ın değişik dillerde nasıl adlandırıldığına değinelim:

Türkçede bu hayvanın adı, en eski metinlerde *tavışgan, tavışkan* olarak geçmekteydi. Bu yapısıyla sözcüğün XI. yüzyılda 'duygu ve kımıldanma' anlamına gelen *tavış, tavuş* sözcüğüyle ve büyük olasılıkla, bugün *davranmak* eyleminde geçen *tav* köküyle ilgili olduğu anlaşılmakta, tavşanın çabucak kaçan, hareket eden bir yaratık oluşu bu adlandırmada rol oynamaktadır.[13]

Hint-Avrupa ailesine bakacak olursak aynı anlamdaki Alm. *Hase*, İsveççe, Danca ve İngilizcedeki *hare* (İngilizcede 'yaban tavşanı') sözcüklerinin 'gri, parıldayan' anlamlarına gelen ve hayvanın rengiyle ilgili olan **hasan* köküne dayandırıldığı görülür.[14] Farsçada ise ilginç, nükteli bir kavramlaştırmayla karşılaşılır; kulaklarının uzun ve büyük oluşu nedeniyle tavşana 'eşek kulaklı' anlamına gelen /hargu:ş/ adı verilmiştir. Bu örnekleri kolaylıkla artırabiliriz: Örneğin Türkçe, güneşin

13. Uygur metinlerinde (R. Rahmeti, Heilkunde 1,6,25) ve XI. yüzyılda Divan'da (III, 165) sırasıyla *tavışkan* ve *tavışgan* biçiminde geçen sözcükle ilgili olarak Divan'da *tavrak* 'çabuk, acele, kıvrak', *tavuşlamak* gibi sözcükler de geçer. Uygur metinlerinde *tavış* 'gürültü, şamata' anlamıyla görünür.

14. Bkz. Kluge, "Hase" maddesi.

ve ayın görünmesi olayını "doğmak" kavramıyla birleştirmiş, "güneş doğuyor" ya da "ay doğdu" biçimindeki kullanımlara yer vermiştir. Güneşin doğduğu yöne bu nedenle *doğu* denmiştir. (Köktürk metinlerindeki *kün togsık* 'gün doğması' [doğu]' daha başlangıçta bu anlatım yolunun seçildiğini gösterir).

Türkçede insan ve hayvanlar için kullanılan *susamak* ve *acıkmak* eylemleri yine kendine özgü bir adlandırmayı gösterir. Bunlardan ilki, *su* adından, çok eski ve önceleri çok işlek olan [-sE] ekiyle kurulmuştur (Eskiden *etsemek* ve *balıksamak* gibi eylemler de kullanılıyordu). *Acıkmak* ise *aç* sıfatını temel alan bir türevdir. Buna karşılık Hint-Avrupa dillerinde, örneğin Roman kolundan Fransızcada susuzluk ve açlık kavramına dayanan, bunları sahip olunan bir şey olarak algılayan bir adlandırmaya gidilmiştir: *avoir soif* ve *avoir faim* ("susuzluğa sahip olmak, açlığa sahip olmak = susamak, acıkmak). Germen kolundan Almancada da aynı doğrultuda bir kavramlaştırma vardır: *Durst haben, bekommen* ve *Hunger haben* (susuzluğa sahip olmak, açlığa sahip olmak).

Alman dilinde birden çok öğenin bir araya gelmesiyle oluşarak yeni bir kavram meydana getiren, aynı zamanda bir benzetme ortaya koyan ilginç bileşik sözcükler vardır. Örneğin Türkçede tek bir sözcükle adlandırılan *yüksük,* bu dilde "parmak şapkası" biçiminde dile getirilen *Fingerhut*'la karşılanır. "Nasır" kavramı ise 'tavuk gözü' demek olan *Hühnerauge* ile anlatılır.

Bitki ve hayvan adlarında her dilde bu türden kavramlaştırmalarla karşılaşılır. Fransızcada 'atmak, kovmak' köküne dayanan *bouton* sözcüğü 'gonca' anlamına gelir. Ancak bu dil sivilce'ye de aynı adı vermiş, 'düğme' anlamı da biçim ilişkisine dayanan bir aktarmayla aynı göstergeye bağlanmıştır.

Bu örnekleri, değişik dillerden sözcüklerle, kolaylıkla artırabiliriz.

Bir dilde bir nesne, çeşitli etkenlerle birden çok göstergeyle adlandırılmış olabilir. Örneğin kutup yıldızının Türkçede *çoban yıldızı,*

çulpan, demirkazık, zühre, venüs gibi başka adları da vardır. Bu adlar genellikle bu nesneye değişik niteliklerine dayanılarak, ayrı adlandırma yollarından gidilerek verilmiş ya da yabancı dillerdeki ve aynı dilin değişik lehçelerindeki karşılıklarından aktarılarak yerleşmiş olabilir. Bu örnekte *çoban yıldızı*, çobanlara yol göstermesi, *demirkazık* ise durağan olması nedeniyle konmuştur; *zühre* Arapçadan, *venüs* Fransızcadan alınmıştır.

Almancada aynı yıldıza hem akşamları en erken görünen yıldız olduğu için *Abendstern* 'akşam yıldızı', hem de sabahları geç kaybolduğundan *Morgenstern* adlarının verilmiş olması aynı tutumun örneğidir. İngilizcede ise aynı yıldız 'akşam yıldızı' *(evening star)* olarak adlandırılırken "sabah yıldızı" adı *(morning star)* onunla birlikte, güneşin doğuşundan önce görünen Mars, Merkür, Satürn gibi, öteki uydular için de kullanılır (bkz. Webster's New Dictionary, 1993).

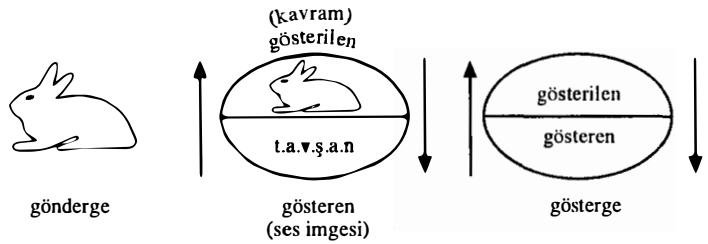
1.3. "GÖSTERGE" KAVRAMI VE SONRAKİ ÇALIŞMALAR

Her dil, bizim genel dilde sözcük dediğimiz birimlerle konuşulur. Dilbilimde, ünlü, çığır açan İsviçreli dilbilimci Ferdinand de Saussure'den beri bu öğeler için genellikle *gösterge (Fr. signe, signe linguistique)* terimi kullanılmaktadır.[15] Saussure'e göre dil bir sözcükler listesi değil, bir göstergeler dizgesi (sistemi)dir. Konuyu somut bir biçimde, Türkçeden bir örnekle açıklayalım:

Bizi çevreleyen doğada çeşitli nesneler, varlıklar, olaylar, devinimler vardır. Örneğin kemirici bir hayvan Türkçede *tavşan* göstergesiyle adlandırılmıştır. Bu gösterge tavşan dediğimiz hayvanla onun adını birleştirmez; bir dilbirliğinde bir *kavram*'la (Fr. *concept*) insan zihninde ona bağlı olarak bulunan *ses imgesi*'ni (Fr. *image acoustique*)

15. Türkçede daha önce değişik terimlerle karşılanan *gösterge* ve kuramı, bilginin Cours de linguistique générale adlı kitabında (1931:97ss; 158 ss) uzun uzadıya ele alınmıştır. Bu yapıtın çevirisine (Berke Vardar, Genel Dilbilim Dersleri 1 [1971: 59ss], ayrıca çeşitli yapıtlara (örneğin Aksan, 1971: 24-27; 1982: 155ss) başvurulabilir.

birleştirir. Saussure'ün *gösteren (signifiant)* adını verdiği bu ses imgesi ses değil, sesin zihnimizdeki izi, imgesidir; ancak konuşma organlarımızla sesletildiği zaman sese dönüşür (Zihindeki bu ses izinin varlığını, yalnız başımıza, sessiz okuduğumuz bir metindeki her sözcüğü, sese dönüşmediği halde algılamamızla, ondan etkilenmemizle belirleyebiliriz). Kavram ya da *gösterilen (signifié)* ise nesnenin (burada tavşanın) zihnimizdeki tasarımıdır (Doğadaki tavşan bugünkü dilbilimde, kendisine gönderimde bulunulan nesne, *gönderge*'dir *([İng. referent])*. Aşağıdaki şemada (1. şema) göndergeyle göstergenin karşılıklı ilişkileri ve göstergeyi oluşturan öğelerin bağlantısı belirtiliyor.

Göstergenin önemli bir özelliği, onun *nedensiz* (Fr. *arbitraire, immotivé*) oluşudur. Yukarıdaki *tavşan* göndergesiyle onun gösteren'i olan t.a.v.ş.a.n ses bileşimi arasında hiçbir bağ yoktur; değişik insan toplulukları, kendi içlerindeki uyum, uzlaşmaya dayalı olarak aynı kavramı başka başka ses bileşimleriyle dile getirir (Örneğin Fr. *lapin*, Alm. *Hase*, Fars. */hargu:ş/* gibi).

Gösterenle gösterilen arasındaki ilişkiler Saussure'e göre çağrışım ilişkileridir ve bu iki öğe sürekli olarak birbirini çağrıştırır. Bilginin bu görüşüne karşı çıkan, bunların çağrışım olmadığını ileri süren ve yeni açıklamalar getiren başka dilbilimciler olmuştur (Bkz. Aksan, 1982:157 ss).

Göstergenin bir başka özelliği, *çizgisellik*'tir (Fr. *linéarité)*. Gös-

terenler işitmeye bağlı olduklarından bunların sesletilmesi, sese dönüştürülmesi ancak bir zaman çizgisi içinde, belli bir süreyi gerektirecek biçimde gerçekleşebilir. Biz *tavşan*'daki seslerin tümünü bir anda söyleyemeyeceğimiz gibi bu seslerdeki sıralanmayı da değiştiremeyiz; onu *vatnaş* ya da *şatvan*... biçimlerinde sesletemeyiz. Çünkü bu durumda Türkçe konuşanlar için hiçbir şey anlatmayacaktır.

Saussure'ün gösterge kuramında göstergenin belirlenen nitelikleri arasında, onun -birbiriyle çelişkili gibi görünen- *değişebilirliği* ve *değişmezliği* de vardır. Değişmezlik kavramıyla anlatılan, bir göstergenin, onu kullanan toplum bakımından zorunlu olduğudur. Birey, anadilini edinirken çevresinde hazır bulduğu, toplumun ona sunduğu dilin göstergelerini kullanır. Örneğin *tavşan* yerine bir başka göstergeden ya da ses bileşiminden yararlanamaz. Değişebilirlik ise her dilin sürekli bir değişik içinde olması nedeniyle göstergelerde de zaman içinde gerçekleşebilecek değişmeleri anlatır. Türkçeden örnek verecek olursak bugünkü *tavşan*'ın VIII. yüzyılda *tabışgan* biçiminde geçtiğini gösterebiliriz. Öte yandan dil planlamaları, dil devrimleri sırasında bir göstergenin unutularak yerini bir başkasına bırakması da bizce değişebilirliğin tanıklarındandır. Örneğin Türkçede *muallim*'in yerini *öğretmen*'in alması, *inhisar* yerine *tekel*'in kullanılması da bu arada düşünülebilir.

Saussure *anlam* kavramı, terimi yerine de *değer* (Fr. *valeur*) kavramını yeğlemiştir. Bilginin ölümünden sonra gösterge konusu üzerinde pek çok durulmuş, onun bu kuramına eleştiriler getirildiği ya da kavramı benimsemeyenlerin çıktığı görülmüştür.[16] Ancak hemen belirtelim ki, bilginin saptadığı, özellikle genel dilde sözcük dediğimiz göstergenin dünyadaki nesnelerle ilişkisi, insan zihnindeki ses imgesiyle olan bağlantısı ve öteki göstergelerle olan sıkı bağlılıkları bulunan bu öğelerin dildeki değerleri bugün de hemen herkesçe benimsenmiştir; *gösterge* terimi de birçok bilgin tarafından kullanılmaktadır.

---

16. Bu konunun ayrıntıları için bkz. Aksan, 1971: 28-30; 1982: 157-160. Özellikle Ullmann, Saussure göstergesinin ancak tekanlamlı öğeler için geçerli olabileceğini belirtmiştir (1967: 61ss., 1967: 64ss.).

Saussure'ün, kuramında "göstergenin çağrışım ilişkileri" olarak ele aldığı konuya (1931:173-175) yapılan eleştiriler de vardır. Önce bu soruna kısaca değinelim: Bilgine göre insan zihninde göstergeler çeşitli çağrışımların odak noktasıdır; dört ayrı yönden başka göstergelerin çağrışımına yol açar: 1. Aynı kökten gelen öğelerin, 2. Anlamca yakınlığı olan öğelerin, 3. Biçim yönünden eşlik gösterenlerin, 4. Ses imgesi açısından yakınlığı olan, sesçe benzeyen öğelerin çağrışımı. Türkçeden bir örnekle bunu göstermeye çalışalım (2. şema):

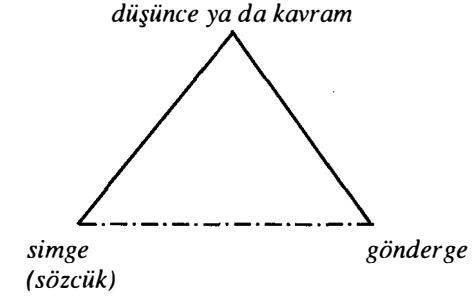
(2. şema)

Göstergenin çeşitli çağrışımlara yol açtığı bizce de bir gerçektir. Özellikle ses imgesinin ses açısından başka öğeleri çağrıştırması en sık görülen olaylardan biridir. Kendi öğrencilerimiz üzerinde yaptığımız deneylerde bunu gözlemlemiş bulunuyoruz. Örneğin dilde olmayan *mülendiz* gibi bir ses bileşimi söylendiği ya da yazıldığında öğrencilerin zihinlerinde beliren ilk sözcük, *mühendis* olmaktadır. Türk ve -Türkçeyi bilen- yabancı öğrencilere yine dilde olmayan *dörek* ses bileşimi verildiğinde ilk anımsadıkları, buna sesçe yakın olan *börek* ve *çörek* sözcükleridir. Yalnız dildeki sözcükler değil, yabancı olan, bize yabancı gelen özel adlar da sesçe yakın olan, bilinen sözcükleri çağrıştırmaktadır. Yerlileştirme ya da *halk etimolojisi* (folk etymology) adı verilen dil olayında bu etkenin önemli bir rolü vardır. Örneğin yaban-

cı kökenli *Galandos, Gelendost*'a dönerken *Bâlâhisar, Ballıhisar* olup çıkmıştır.[17]

Saussure'nin öğrencisi Bally, çağrışım konusunda hocasından ayrılmakta, göstergeyi çevreleyen bir çağrışım alanı bulunduğunu, örneğin Fr. *bœuf* 'öküz, sığır' sözcüğünün inek, boğa, dana, boynuzlar, böğürmek, geviş getirmek; çift sürmek, saban, boyunduruk; güç, sabır, dayanıklık, ağırlık, pasiflik... gibi öğeleri düşündürdüğünü belirtmektedir (1950:219). Bizce bu görüş daha çok, göstergenin zihinde bulunan tasarımları, hatta duygu değeri konusuyla ilgilidir ki, bu sorunlara aşağıda (1.5.4. ve 1.5.5. bölümlerde) yer veriyoruz.

Saussure'den sonra İngiliz bilginleri Ogden ve Richards'ın gelenekselleşmiş yapıtlarında (1923, 1936:I) göstergeyle doğadaki nesne ilişkisi şöyle gösterilir (3. şema):

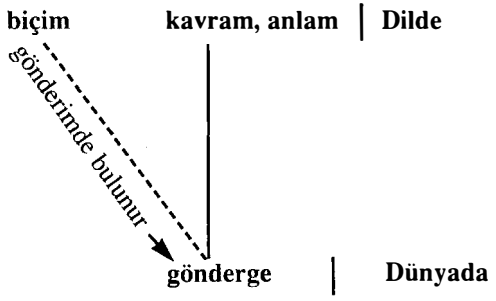
(3. şema)

Bu şemadan da görüleceği gibi, dünyadaki nesnelerle (göndergelerle) sözcükler arasında bir bağlantı bulunmamakta (sözcüklerin nedensizliği dolayısıyla kesik çizgilerle gösterilmiştir), buna karşılık bu nesnelerle kavram ve kavramla sözcükler arasında doğrudan bağlantı söz konusu olmaktadır.[18]

---

17. Bu konuda geniş bilgi için bkz. Aksan, 1979: 3-9; 1980: 5-10; 1982: 199-200.
18. Ogden-Richards üçgeninin eleştirisi için bkz. Ullmann, 1962:54; 1967:67; 1969:27). Gerek Saussure'ün gerekse Ogden-Richards'ın göstergeye ilişkin saptamalarına karşı çıkan ya da bunları başka terimlerle ele alan çeşitli bilginlerin görüş ve terimleri için bkz. Heintz, 1978:43 ss; ayrıca Morris (1971). Burada ayrıntılarına giremediğimiz eleştiriler için bkz. Aksan, 1971 ve 1982 (a.y.).

Günümüz dilbilimcilerinden Hofmann (1993:12) ise göstergeyle kavram ve gönderge ilişkilerini aşağıdaki biçimde şemalaştırmıştır (4. şema) :

(4. şema)

Hofmann bu şemasında dünyadaki nesneler (göndergeler) ile dildeki, *biçim* terimiyle andığı sözcükleri ve kavramları ayırarak göstermiş, bunlar arasındaki bağlantıyı kesik çizgilerle belirlemiştir.

Yapısalcılığın Avrupadaki önemli temsilcilerinden Martinet'nin *biçimbirim* (morphème) kavramı yerine önerdiği *monème* (anlambirim) kavramının yanı sıra yeni bir gösterge türü belirlediğini de burada belirtmeliyiz (1970: § 35-40). Martinet'nin *synthème* adını verdiği, birden çok biçimbirimden oluşan, yerine göre tümcedeki öteki öğelerle ilişki içinde bulunan bu öğelere Türkçeden *kaptıkaçtı*, *bilgisayar*, *sacayak* gibi bileşik sözcükleri ve bilginin Fransızcada gösterdiği, Türkçede de yaşayan *şezlong* (chaise-longue), *termostat* (thermostat) gibi örnekleri gösterebiliriz. Bu öğeler de yukarıda verdiğimiz *sergi* örneği gibi, tek bir *gösterilen*'e sahiptir.

Temeli Saussure'e dayanan *göstergebilim* (semiology) çalışmaları dünyadaki her türlü iletişimde yararlanılan dil içi ve dil dışı bütün göstergeleri içine alan ve son yıllarda önemli araştırmalarla gelişen bir bilim dalıdır. Amerikada Peirce, Avrupada Jakobson, Guiraud, Barthes gibi bilginlerin çalışmalarıyla yeni yeni yorumlar kazanan bu alanda

göstergenin özellikleri üzerinde de derinleşilmiştir.[19]

Alman dilbilimcisi Kloepfer, Peirce ve Jakobson gibi bilginlerin göstergebilim çalışmalarının ışığında dildeki göstergelerin niteliklerini kendi görüşüne göre düzenleyerek onların üç tipini şöylece belirler (1975: 35):

1. *İkona tipi göstergeler:* Nedensiz öğeler gibi olmayan, nesneleri tanıma ve anımsama sırasındaki algılama işlemine benzer biçimde oluşturularak resimleri, fotoğrafları andıran göstergeler. Bunlar doğrudan doğruya ses açısından gerçek benzerliğe dayanan, seslerin yansıtılmasına yönelen göstergelerdir: Türkçedeki *cıvıldamak, havlamak, takır takır, horultu...* gibi.

2. *Belirleyici, dizin tipi (Alm. Index) göstergeler:*

Gösterilenle gösteren arasında gerçek bir ilişkiye, nedenselliğe işaret eden, parmak izleri, acıdan ileri gelen bağırmalar gibi belli bir olay ya da durumu ortaya koyanlar. Sesin yeğinliği, yumuşaklık ya da sertliği, ton değişiklikleri gibi ruhsal durumu belirten ses özellikleri, konuşanın ruhsal durumu aracıyla bizde belli düşünce ya da kanıların oluşmasına yol açar. Örneğin Türkçede, vaadde bulunan bir kimsenin yüksek bir sesle *söz!* deyişi, pişmanlık belirtisi olarak yüksek bir tonla söylenen *tüh!* ünlemi gibi.

3. *Simge (Alm. Symbol) tipi göstergeler:* Gösterilenle gösteren arasında herhangi bir benzerlik ya da ilgiye dayanmayan, yalnızca toplumun bir uyuşma ürünü olarak kullanılan göstergeler. Bunlar, kullandığımız sözcüklerin en büyük çoğunluğunu oluşturanlardır.

Göstergelerin, konumuzun çerçevesi içine giren başka nitelikleri üzerinde, yeri geldikçe duracağız. Burada bunlarla ilgili değişik terimlere de kısaca değinelim:

---

19. Göstergelerin toplumsal yönünü de inceleyerek yazın çalışmalarından reklamcılığa kadar uzanan geniş bir çerçevede yerleşen göstergebilim alanında Türkçe yayın olarak R. Barthes'in yapıtlarından Mehmet ve Sema Rifat'ın çevirileri (Anlatıların Yapısal Çözümlemesine Giriş, İstanbul, 1988; Göstergebilimsel Serüven, İstanbul, 1993) ve Guiraud'dan Mehmet Yalçın'ın çevirisinden (Göstergebilim, İstanbul, 1994) yararlanılabilir. Göstergebilim türleri için ayrıca bkz. Özcan Başkan, 1988: 64 ss.

Gösterge kavramı ve onu karşılayan terimlerin yanı sıra bugüne kadar birçok dil bilgini *sözcük* (word) ve *ad* (name) terimlerini de kullanmışlardır. Bunların dışında kimi dilciler *sözcük*'le eşanlamlı olarak, kimileri de değişik biçimlerin temeli olan kökenleri göz önünde tutarak *lexeme* 'söz öğesi' teriminden yararlanmıştır (görüyorum, *görmezlik, görgü*... gibi biçimlerin kökeni olan *gör-* gibi). **Martinet** ise Fr. *lexème* teriminden, *baş, sokak, keçi*... gibi bağımsız biçimbirimleri anlatmak üzere yararlanmıştır.

Üretken dönüşümlü dilbilgisi kuramında bir dildeki bütün sözcük ve deyimleri içine alan ve zihinde yerleşen bir *sözlük* (lexicon) bütününün varlığı kabul edilmiş, bundaki öğeler için *sözlüksel birim (lexical unit ya da lexical item)* terimleri kullanılmıştır.

1.4. KAVRAM VE KAVRAM ALANI

İnsanoğlu, dil gücünün, dil yetisinin yanında, çevresine, yaşadığı dünyaya ait sürekli deneyimler edinme, tanıma yetisine de sahiptir. Çocuk, dilini edinirken aynı zamanda örneğin *süt* sözcüğüyle birlikte, onun içilen beyaz bir sıvı olduğunu, *ekmek*'in bir yiyecek, *kuş*'un uçan bir hayvan olduğunu öğrenir. Böylece, zamanla çocuğun zihninde birtakım ses bileşimlerine, sözcüklere bağlı biçimde, deneyimlerin de ürünü olarak kavramlar oluşur. *Bardak, kedi, soba, elma* gibi somut nesnelerin yanında, zamanla *kıskançlık, özlem, rüya* gibi, doğrudan doğruya dile dayanan soyut kavramlar da edinir.

İnsan zihninde var olan bir yeti, dünyadaki nesneleri sınıflandırmayı, *genel kavram*'lara ulaşmayı sağlar. Menekşenin, gülün, sardunyanın ortak niteliklerine dayanılarak yapılan bir sınıflama *"çiçek"* kavramına, köpek, inek, at, tilki, tavşan... gibi yaratıklar *"hayvan"* genel kavramına ulaştırır bizi. Böylece, bir sınıflandırmayla *canlı, bitki, memeli*... gibi genel kavramlar oluşur. İlk kez Lyons'un ortaya attığı *hyponymy* terimi bu olguyu dile getirir.[20]

---

20. Lyons'ın (1977:291ss) değindiği bu konu, sonradan birçok bilgince ele alınmıştır (Cruse, 1986:88-94; Hofmann, 1993:25ss). Lyons, örneğin *sığır*'ı *hayvan*'ın *hyponym*'i sayar.

Bugün her ne kadar hiç kimse, ilk konuşan insanın *(homo loquens)* nasıl, ilk sözcüklerini kullandığını bilmiyorsa da biz, dildeki gelişmelerin izlenmesiyle, başlangıçta bir nesne, bir devinim, bir olay için bir ses bileşiminin, bir sözcüğün kullanıldığını, bunların zamanla yeni anlamlar ve türevler kazandıklarını kestirebiliyoruz. Gökteki ayı gören insanoğlu, onu bir göstergeyle adlandırmış, ondan söz edeceği zaman kullandığı bu gösterge bir topluluk, bir toplum tarafından benimsenmişse bir dilin sözcüğü olmuştur. Ancak hemen belirtelim ki, Kavramlaştırma (Anlamlama) bölümünde değinildiği gibi, her dil birliği, kavramları kendi algılaması ve anlatımıyla değişik yollardan, değişik kavramlarla ilişki kurarak oluşturur.

Kavram üzerinde, özellikle felsefe ve ruhbilim alanlarındaki çalışmaların uzun bir tarihi vardır; bu konuda birçok değişik tanımlar ve açıklamalar yapılmıştır.[21] Biz bu kitapta yalnızca dilbilim açısından kavram üzerinde duruyoruz. Ancak şu kadarını belirtelim ki, kimi bilginler dilden aynı olarak kavramların var olabileceğini kabul etmemekte, buna karşılık kimileri ise dile dayanmayan, dilin dışında kavramların da bulunduğunu düşünmektedir.[22] Biz kısaca, şöyle bir belirlemeye gidebiliriz : Kavramlar insanın çevresindeki nesnelere, olay ve durumlara ait, kişisel gözlem ve deneyimlere dayanan tasarımların zihinde yer eden ve bir *soyutlama*'yla (abstraction) dile dönüşen yönüdür, göstergelerin *gösterilen* yanıdır. Bir dilin sözvarlığını temel alarak da kavramı kabaca bir tanımla "bir sözlükte madde başı olarak yer alan sözcükler" biçiminde niteleyebiliriz. Ancak bunlardan bir bölümü bir nesneyi, bir niteliği, bir bölümü de bir olayı, bir oluş ya da devinimi gösterir.

Kavramlar, insanoğlunun yetiştiği çevreye, birikimlerine ve ruh-

---

21. Geleneksel mantık açısından kavram, "bir objenin zihindeki tasarımı" olarak tanımlanmakta, dille anlatılırsa buna *terim* denmektedir (bkz. N. Önen, Klasik Mantık, Ankara, 1979:14). Değişik bilginlerin kavram konusundaki görüşleri için bkz. Aksan, 1971: 37-39; 1982: 151-154.

22. Bu görüşlere ilişkin açıklamalarımız bir önceki dipnotunda gösterdiğimiz kitaplarda yer alıyor. Knobloch (IV, Begriff maddesi) eski çalışmalar için salık verilebilir.

sal yapısına göre bireyden bireye ayrımlar göstermekle birlikte aynı dilbirliği içindeki insanlarda, aşağı yukarı belli bir niteliğe sahiptir. Örneğin yalnızca köy ekmeğini bilen bir kimsenin zihninde *ekmek* kavramı şehirlinin zihnindekinden farklı olabilir; köyünden hiç çıkmamış bir kişinin zihnindeki *ev* kavramıyla bir şehirlideki arasında fark bulunabilir. Ancak genel tasarımlar yine de aynı niteliği taşır.

Zihnimiz bize yalnızca tek tek sözcüklere bağlı olarak kavramları tanıma olanağını değil, aynı zamanda onların ilişkili oldukları başka kavramlarla bağlantı ve ayrımlarını tanıma olanağını da verir; ayrıca kavramların başka öğelerle ortaya koydukları kuruluşları tanıma ve çözme yetisine de sahiptir.[23]

Kavram Alanı (Dil Alanı, Sözcük Alanı) Kuramı

1931 yılında Alman dilcisi Trier tarafından ortaya atılan bu kuramın temeli, kavramların zihinde birbirinden soyutlanmış olarak ayrı ayrı bulunmadıkları, bir mozayık gibi birbirleriyle sınırlandıkları, içinde birbirlerini etkiledikleri alanlar oluşturdukları biçiminde açıklanabilir.[24]

Dil alanı ve dilin sözvarlığını ilgilendirmesi bakımından *sözcük alanı* terimleriyle de anılan bu kuram kimi çevrelerde benimsenmiş, Almanyada Weisgerber, Fransada Matoré ve Guiraud gibi araştırıcılarca ele alınmıştır.[25]

Türkçeden birkaç örnek verecek olursak *alınmak, incinmek, kırılmak, gücenmek, darılmak, küsmek* gibi yakın anlamlıların oluşturduğu bir alanın varlığını düşünebiliriz. Bu öğelerin değerleri ve birbirle-

---

23. Bu konu için bkz. Schwarz-Chur, 1993: 17 ve 97.

24. J. Trier'in "Der deutsche Wortschatz im Sinnbezirk des Verstandes" (Heidelberg, 1931) adlı yapıtıyla tanıtılan ve kimi yönleri daha önce ele alınmış olan kuram üzerinde bkz. Guiraud (1975: 89ss), Sesli (1968), Aksan, 1971: 43-45; 1982: 163-164. Ayrıca Ullmann (1957: 310) ve Schwarz-Chur (1993).

25. Trier'in sprachliches Feld terimiyle ele aldığı kavram üzerinde Alm. Begriffsfeld, Bedeutungsfeld, Wortfeld... gibi terimlerle de durulmuştur.

rinden ayrımları, alan içinde birbirlerine göre belirlenir. Bir başka örnek: İlköğretimde kullanılan, *pek zayıf, zayıf, orta, iyi, pekiyi* değerlendirmelerinden oluşan bir dizge içinde *zayıf*'ın ya da *pekiyi*'nin değeri, dizge ancak bu beş öğeden oluşuyorsa bellidir. Dizge 6 ya da 7 dereceden oluşuyorsa olursa herbirinin değeri de değişecektir. Bir öğenin anlamı değişirse bütün alanın yapısı da değişir. Örneğin Türkçede, önceleri şeftali, kayısı, zerdali, hatta armut gibi meyvelerin ortak adı olan *erük* (erik) sözcüğünde XI. yüzyıldan sonra beliren anlam daralmasıyla kavram sonradan alan değiştirmiştir (geçtiği kaynaklar için bkz. Aksan, 1968: 181).

Trier'den sonra Weisgerber ve Ullmann aynı doğrultuda renkler dünyasını ele almışlardır. Fransada Matoré'nin sözcükbilime uyguladığı ve temeli yine aynı kurama dayanan çalışmaları, yurdumuzda Berke Vardar'ın ve Süleyman Yıldız'ın araştırmaları da bu arada anılmalıdır (Bkz. Aksan, 1971: 44-45). Weisberger'in görüşüne göre dil, dünyayı söze dönüştürme olayıdır; insanlar bir *dil ara-dünyası*'nda yaşarlar ve bu dünyayı birbirleriyle sınırlanmış bütünler, kavram alanları halindeki dil öğeleri kurar. Dil alanı, dil ara dünyasının bir kesidiri.[26] Burada belirtilmek istenen gerçek, insanın dünyayı anadilinin penceresinden tanıdığı ve kavramların, kavram alanlarının o dile özgü olduğudur. Örneğin Türkçede yıkama işleminin değişik sözcükleri olan *yıkamak, çalkalamak, durulamak, şartlamak* kavramlarının - özellikle sonuncu kavramın- tümüyle aynını başka bir dilde bulmak kolay değildir. Aynı biçimde, *börtmek, kızartmak, kavurmak* gibi, aralarında aynı işlemin derece farkları bulunan öğelerin karşılıkları her dilde aynı kavram alanını oluşturmaz. Türkçede, özellikle renkler dünyasında görülen çeşitliliği ve kendine özgü nitelikleri başka bir dilde bulamayız. Türklerde akrabalık adları da kitapta yer yer değindiğimiz gibi, kendine özgüdür.

---

26. Weisgerber'in Das Gesetz der Sprache, Heidelberg, 1951: 54s.

1.5. ANLAM

Burada anlambilimin ana konusu olan anlamın tanımına, niteliklerine ve türlerine girmeden önce, dildeki kullanımlardan bir iki örnek vermek istiyoruz:

Türkçede *iyi* ve *fena, kötü,* birbirine karşıt kavramları yansıtan tersanlamlı üç sözcüktür. Ama biz dildeki öğeleri öyle esnek kullanıyor, öyle değişik işlevlerle görevlendiriyoruz ki, kimi zaman bu tersanlamlı sözcükler aynı anlamı yansıtabiliyor:

1. Adamı iyi dövmüşler,
2. Adamı fena dövmüşler,
3. Adamı kötü dövmüşler

örneklerinde olduğu gibi. Öte yandan, bir ev hanımının niteliklerinden söz edilirken söylenen

O kadın kadın değil

tümcesinde yinelenen *kadın* iki ayrı anlamda kullanılmıştır. Bunlardan birincisinde 'erkeğin karşıtı', ikincisinde ise daha çok 'iyi ev hanımı' anlamı çıkarılabilmektedir. Ancak tümce başka bir metin, başka bir bağlam içinde, kadın olduğu sanılan kişinin kadın değil, erkek olduğu anlamını da yansıtabilir.

İşte, dilin yalnızca sözcük alanında düşünüldüğü zaman bile gösterdiği anlam esneklikleri "anlam"ın önemini ön plana çıkarmıştır. Bir başka örnek üzerinde duralım:

"Çoktan unuturdum ben seni çoktan
Ah bu şarkıların gözü kör olsun"

diyen şarkının söz yazarı, şarkıların gözünün olmadığını bildiği halde onların kör olması dileğinde bulunabilmekte, ancak bunu yaparken bambaşka bir düşünceyi, duyguyu yansıtmaya çalışmakta, Türkçedeki "...nin gözü kör olsun" ilenmesinin olağan kullanımından yararlanmaktadır. Burada anlatılmak istenen, birtakım anıları canlandıran şarkıları yüzünden sevgilinin hep anımsandığı, unutulmadığıdır.

Şimdi de aşağıdaki tümceleri gözden geçirelim:

1. Amcam bize yardım etti,

2. Amcam bize yardım etmedi değil,

3. Amcam bize yardım etmesine etti.

Bu tümcelerin hepsi, genelde amcamın bize yardım ettiğini anlatır. Ancak küçük değişikliklerle, ince anlam ayrımlarını ortaya koymaktadır: 2. tümcede amcamın yardım ettiği, ancak bunun yetersiz kaldığı, istenen ölçüde olmadığı belirtilmekte, 3.de ise bu yardımın yanı sıra pek istenmeyen bir durumun meydana geldiği belli belirsiz dile getirilmektedir. Dolayısıyla 2. ve 3. tümceler 1.den farklı bir anlamı yansıtırken bu ikisi arasında yine ince bir anlam ayrımı ortaya çıkmaktadır. Öte yandan 2. tümcede olumsuz yüklemin *(yardım etmedi değil)*le olumlu bir yargıya dönüştürülmesi ilgi çekici bir anlatım biçimidir. Bu tümcelere bir de

4. Amcam bize yardım etti de...

gibi bir tümceyi eklersek burada yardımın gerçekleştiği -ancak daha sonra gelecek önermeler hesaba katılırsa- ya ancak bu yardım sayesinde işin gerçekleştiği, ya da yine bir eksikliğin, olumsuzluğun ortaya çıktığı anlamı çıkarılabilir.

Kolaylıkla artırabileceğimiz bur örnekler, ister sözcük düzeyinde, isterse tümce ve sözce düzeyinde olsun, anlamın kolaylıkla açıklanabilir ve tanımlanabilir bir kavramı olmadığını göstermektedir (Nitekim daha 1923 yılında Ogden ve Richards anlamın 20 kadar tanımını veriyorlardı [s. 185 ss ve 305 ss.]. Kaldı ki, günlük konuşmalarımızda "Bu davranışın anlamı neydi?", Bunun ne anlamı var?" gibi kullanımlarda biz anlamı çok daha geniş bir çerçeve içinde ele alıyoruz.

1.5.1. SÖZCÜK VE ANLAM

Her ne kadar bugüne kadar anlamın kesin ve herkesçe benimsenen bir tanımı yapılamamışsa da bizce, göstergeden yola çıkılarak önce göndergesel ve yan anlamları, uyandırdıkları tasarımları hesaba katarak sözcüğe dayalı bir anlamdan söz edilebilir. Öte yandan, burada göz ardı edilmemesi gereken bir gerçek vardır. Tek tek göstergeleri hiçbir zaman anlamdan bütünüyle soyutlayarak ele alamayız. Yalnızca

tekanlamlı göstergeler (*oksijen, üzengi, merdiven*... gibi) değil, çokanlamlı öğeler (*baş, kol, ayak; sürmek, parlamak*... gibi) de söylendiğinde göndergesel anlamlarının hemen zihnimizde aydınlandığını, devreye girdiğini görürüz. Ullmann'ın da belirttiği gibi (1962: 48 ss.) eğer sözcükler bağlam dışında var olmasaydı bir sözlük yazılamazdı. Biz bu bakımdan anlamın türlerinin de göz önünde tutulup uzlaşımsal bir birim olarak *sözcük anlamı*'ndan söz edilebileceği kanısındayız. Öte yandan, hemen anımsanmalıdır ki, bir göstergenin çeşitli kullanımları, yeni anlamları çeşitli aktarmalar, özellikle deyim aktarmaları yoluyla, o gösterge kullanıldıkça, zaman içinde ortaya çıkar. Başlangıçta bir göstergenin mutlaka bir nesneyi, bir duyguyu, bir kavramı adlandırması söz konusudur. Örneğin göz, başlangıçta yalnızca insanın görme organını anlatmak üzere kullanılmış, zamanla, onunla bir yönden ilişkisi, yakınlığı, benzerliği bulunan başka kavramlara yaklaştırılarak 'kaynak' (su), 'delik', 'bölme' 'ağacın tomurcuklu yeri' gibi somut, 'nazar' gibi soyut yan anlamlar kazanmıştır.

Birçok düşünür ve bilbilimci, sözcüğün anlamı üzerinde durmuştur. Ünlü düşünür Wittgenstein, "Philosophical Investigations" adlı tanınmış yapıtında (1953: 13) "Sözcüğün anlamı, onun dil içindeki kullanımıdır" der. Aynı görüşü paylaşan ve anlamın değil, kullanımın var olduğunu ileri süren başka bilginler de vardır.[27] Ancak, yukarıda da değindiğimiz ve *bağlam*'ı incelerken belirteceğimiz gibi, bir gösterge her ne kadar, değişik bağlamlar içinde başka başka kavramları yansıtsa da temelde, bir sözlükte yer alabilecek bir temel anlama sahiptir.

Kendi adıyla anılan okulun kurucusu Firth, bir öğenin anlamını, öteki birimlerle kurduğu ilişkilerle oluşturduğu örgüyle çerçevelendirmekteydi (1934-51 :16). Bilgin anlamın, bir birimin girdiği ilişkiler, işlevler ağının bütünü olduğu görüşündeydi. Bu görüşe göre *el*'in (organ) anlamı Türkçede *elinde olmak, el altından, elde etmek, eli varmamak*... gibi, *el*'in bulunduğu bütün kuruluşları içeren bütündür. Yapısal anlambilimin kurucularından Greimas ise tek öğenin anlamının bulun-

27. Örneğin Guiraud (1975: 26-27), Zvegintsev (Semasiologiya, 1957: 125ss), Hofmann (1993: 218).

madığını, anlamın mutlak koşulunun öğeler arasındaki *bağıntı* (relation) olduğunu ileri sürer. Türkçeden örnek verecek olursak *büyük/küçük, ak/kara* gibi çiftlerin ilkel yapılarının dayandığı bir temel vardır; bilginin *anlam ekseni* (Fr. *axe sémantique*) adını verdiği bu eksen ilk örnekte ölçü, ikincisinde ise rengin olmayışıdır (1966:18). Bağıntı, iki sözcüğün birlikte kavranabilmesi için gerekli ortak yanları ve başkalıkları belirler. Örneğin Türkçe *yük gemisi* ve *yolcu gemisi* tamlamaları arasında ortak yan *gemi*'dir; *yük* ve *yolcu* ise başkalığı gösterir.

Son otuz yıl içinde yapılan araştırmalarda sözcüğün anlamını ele alan pek çok yayın vardır. Sözcüğe, göstergeye değişik görüş ve yukarıda değindiğimiz (1.3. Bölüm) ve burada hepsine yer veremediğimiz başka başka terimlerle yaklaşılmıştır.[28] *Bileşen çözümlemesi* (componential analysis) inceleme yöntemi söz öğelerinin anlam yapılarını, anlamı oluşturan nitelikleri belirlemeye yönelmiş, bundan sonraki bölümde değineceğimiz anlam belirleyicileri ve anlam ayırıcıları üzerinde birçok dilcinin çalıştıkları görülmüştür. Avrupada Bierwisch (1967, 1969), Lutzeier (1981) Picoche (1986), Amerikada Katz, Fodor (1964, 1966), Nida (1975) gibi bilginler bunlar arasındadır.

Anlambilim kitaplarında anlamın türleri üzerinde de birçok belirlemeye rastlanır. Bizim bu kitapta değineceğimiz ve kimi yazarların başka terimlerle andıkları *temel anlam, yan anlam* gibi kavramların yanında Leech (1974:10 ss), iletişime katılanların özelliklerine de dayanan beş anlam türü daha belirler. Bunlar arasında, bir dilbirliğinde bir kesimin kullandığı ve bireyin toplumsal durumunu, konuştuğu ağız ya da lehçenin özelliklerini de yansıtan *deyişsel anlam*, bir başka kavram anımsatan, *yansıtıcı anlam*... gibileri de vardır. Lyons da *betimleyici, toplumsal, anlatıcı anlam* gibi türlerden söz eder.

Daha yeni çalışmalarda *sözlüksel* (sözlükte yer alan), *pragmatik anlam* (iletişim sırasındaki duruma bağlı anlam) gibi türlerden de karşılaşılmaktadır (Örneğin Schwarz - Chur, 1993:31).

---

28. Bu konuda bkz. Lyons, 1977: 4ss; Leech, 1981:9ss; 1982: 136ss; Picoche, 1986: 18 ss; De Groot, 1992: 56 ss.

Yukarıdaki açıklamalarımızı ve bugünkü anlambilim çalışmalarında *sözcük anlambilimi (lexical semantics)* diye bir alanın bulunduğunu[29] göz önünde tutarak sözcüğe dayalı bir *anlam* tanımı bizce şöyle yapılabilir:

Dilde birer "gösterge" niteliğiyle yer alan, insanın dünya bilgisine dayalı birtakım belirleyicileri bulunan sözcüklerin belli bir bağlam ve belli bir konu içinde ilettikleri kavram.

Şimdi bu tanımın içerdiği özellikler üzerinde duralım:

Daha önce de belirttiğimiz gibi, çocuğun dil edinimi sırasında nesnelerin, olayların, devinimlerin ve bunlara ilişkin çeşitli niteliklerin sözcüklere bağlı olarak algılandığı bir gerçektir. İnsan zihninde yerleşen anadiline ait sözvarlığı içindeki gösterge ya da sözcüksel birimlerin, insanın dünya bilgisine, kişisel deneyimlerine bağlı olarak birtakım anlam belirleyici ve ayırıcıları da vardır ki, önce onlara değinmek istiyoruz:

1.5.2. ANLAM BELİRLEYİCİLERİ VE AYIRICILARI

Bugün anlambilimde başka başka adlarla da olsa, genellikle benimsenen ve Chomsky kuramına Katz ve Fodor'un katkılarıyla pekiştirilen bir varsayım, her bir *sözcüksel birim*'in *(lexical item)* birtakım *anlam belirleyicileri*'nin, özelliklerinin *(semantic markers)* bulunduğudur.[30] Bu özellikleri değişik Türkçe sözcüklerde şöylece gösterebiliriz:

---

29. Sözcük anlambilimi konusunda pek çok yayın vardır. Doğrudan doğruya bu konuyu ele alan Cruse (1986), Handwerker (1987) gibi çalışmaların dışında, yeri geldikçe değineceğimiz Lyons (1977), Palmer (1977), Hofmann (1993), Schwarz-Chur (1993) gibi yazarların yapıtlarına başvurulabilir. Bizim çalışmalarımızda da (1971, 1982) daha çok bu anlambilim üzerinde durulmuştur.

30. Katz ve Fodor, ortak çalışmalarıyla (1963: 170-220, ayrıca Katz'ın Postal'la ortak incelemesi vardır: 1964) Chomsky kuramına katkılarda bulunmuştur, sözdizimiyle anlambilim arasındaki güçlendirmeler, *bileşen çözümlemesi (componential analysis)* kavramının yerleşmesine neden olmuşlardır. Chomsky'de bu belirleyiciler için *semantic features* terimi kullanılmıştır. Konuyla ilgili olarak bkz. Palmer, 1976: 86ss; 103-104; Lyons, 1977: 410 ss.

Belirleyiciler	kadın	erkek	çocuk	inek	öküz	buzağı	tavuk	horoz	civciv
CANLI	+	+	+	+	+	+	+	+	+
İNSAN	+	+	+	-	-	-	-	-	-
DİŞİ	+	-	∓	+	-	∓	+	-	∓
YETİŞKİN	+	+	-	+	+	-	+	+	-

Sözdizimi açısından bu öğelerin hepsi AÖ. (ad öbeği) ve TA. (tür adı) özelliği gösterirler.

Yapısal dilbilimin Avrupadaki yandaşları (Pottier, Coseriu, Greimas gibi) yukarıda değinilen belirleyicileri *anlambirimcik (Fr. sème)* adıyla ele almışlardır.

İnsan zihninde dünya bilgisine, kazanılmış deneyimlere bağlı olarak yaşayan bu özellikler

Kadın kuzuyu besledi

gibi bir tümcenin anlamlı, kabul edilebilir, doğru bir tümce olarak üretilmesini ve algılanmasını sağlar.

Biz bunun yerine, örneğin

Kadın iskemleyi besledi

diyecek olursak *iskemle*'nin belirleyicileriyle *beslemek* eyleminin belirleyicileri bağdaşamayacağı için bu, mantıklı, kabul edilebilir bir tümce olmayacaktır. İşte, sözcüklerin daha büyük bileşimlere bağlanabilmesini sağlayan *yönlendirme kuralları (projection rules)* bu tür bağlantıların yerine, doğru, mantığa uygun tamlamaların ve tümcelerin kurulmasını olanaklı kılar.[31] Biz *kadın terliği* gibi bir tamlama kurabildiğimiz halde normal olarak -tıpkı yukarıdaki tümcedeki gibi- yerinde olmayan bir bağdaştırma ile *lokomotif terliği* gibi bir yapay tamlamaya gidersek bu, alışılmışın dışında, mantığa uymayan bir bağdaştırma

31. Chomsky'deki *selectional restriction (seçim sınırlaması)* terimi *yönlendirme kuralları*'nı karşılar.

olur (Bkz. alışılmamış bağdaştırma). Çünkü *terlik*, yalnızca insanların ayaklarına giydikleri bir nesnedir.

Aynı kuram içinde, aynı zamanda *anlam ayırıcıları (semantic distinguishers)* de söz konusudur. Bunlar sözcüğün en belirgin niteliklerini gösterir. Örneğin *keman, viyolonsel, flüt, piyano* gibi dört müzik aletini ele alırsak ilk ikisi yaylı, üçüncüsü nefesli, dördüncüsü vurmalı çalgılar olarak, ayrıca 'küçük' ve 'büyük' biçiminde nitelenebilir. Ancak her birinin ortak anlam ayırıcısı 'müzik aleti'dir. Başka nesnelere bakacak olursak *iskemle*'nin anlam ayırıcısı 'oturacak', *kurşunkalem*'in ise 'yazma aracı'dır.

1.5.3. TEMEL ANLAM ÖĞESİ ve GÖNDERGESEL (TEMEL) ANLAM

Kavramlaştırma (Anlamlama) Bölümünde belirtildiği gibi her dil, dünyadaki nesne ve olayları, zihindeki düşünceleri kendine özgü algılamayla, kendi ses dizgesi içinden aldığı seslerin birleşimiyle oluşmuş bir simgeye dönüştürerek kavramlaştırır. İnsana en yakın kavramlar olarak organ adları, yiyecek, içecekler, hayvanlar, gelmek, gitmek gibi sık gereken eylemler ve doğa olayları bu adlandırma sırasında en başta gelen kavramlar olmalıdır.

Daha önceki açıklamalarımızda belirttiğimiz gibi, anlambilim açısından biz dünyadaki nesnelere, adlandırılan şeylere *gönderge (referent)* diyoruz. Eğer belli bir bağlam ve konu içinde olmaksızın tek tek sözcüklerden yola çıkarak örneğin bir *kedi*, bir *çiçek*, bir *balık* göstergelerini ele alacak olursak bunlar söylendiğinde ya da yazılı olarak önümüze geldiğinde zihnimizde bir tasarım, bir görüntü oluşturdukları görülür ki, bu görüntüler *köpek, ot* ya da *kuş* göstergelerinden bütün bütün farklıdır. İşte biz, örneğin *kedi* sözcüğü söylendiğinde zihnimizde beliren bu tasarıma *temel anlam öğesi (denotation)* adını veriyoruz. Bilginlerin kimi zaman değişik adlarla ve yorumlarla değindikleri bu tasarım, zihnimizde canlanan bu imge, sözcük açısından düşünülünce sözcüğün *göndergesel anlam*'ı *(denotative meaning, referential mea-*

ning) olmaktadır.[32] Her ne kadar yerine göre, değişik bağlamlar içinde başka başka kavramları yansıtsalar da *tilki, dolap, kuru, parlamak* gibi değişik sözcük türlerinden öğeler, bunları dinleyen ya da okuyan kimseye ilk olarak genellikle bu ilk anlamı, temel anlamı aktarırlar.

Kimi yazarlar *denotation*'ı doğrudan doğruya göndergesel anlam olarak kabul ederlerken kimileri de onu "anlam değil, anlamın dünyaya yönelttiği bir görüntü" biçiminde benimserler (Örneğin Hofmann [1993: 185] bu görüştedir.[33]

Kimi sözcüklerin dile getirdikleri göndergesel anlamların bir bölümü gerçekten, belli bir sınıfı gösteren, genel kavram niteliğindeki öğelerdir. Örneğin yukarıdaki *çiçek, balık* sözcükleri böyledir; birtakım bitkilerin (menekşe, papatya, lale gibi) ya da balık türlerinin (barbunya, hamsi, istavrit gibi) ortak niteliklerine dayanılarak meydana getirilmişlerdir.

Burada belirtilmesi gereken bir nokta, dillerin zaman içinde gerçekleşen ve toplum yaşamıyla sıkı sıkıya bağlantılı olan değişimleri sırasında bir göndergenin göstergeyle olan ilişkisinde değişmeler olabileceği, birtakım anlam ayırımlarının ortaya çıkabileceğidir. Örnek olarak bugünkü ortak dilde *konmak* eylemi genellikle kuşların ve uçan nesnelerin bir yere inmesini anlatırken VIII. yüzyılda, Köktürk yazıtlarında 'yerleşmek, yurt tutmak' anlamına geliyordu. XV. yüzyıla ait Dede Korkut Kitabında *durmak* eylemi 'kalkmak, ayağa kalkmak' anlamında kullanılıyordu. Bu durumda sözcüklerin temel anlamını belli bir zaman dilimi içinde, *eşzamanlı (synchronic)* olarak düşünmek, örneğin Türkiye Türkçesindeki temel anlamları ve öteki özellikleri bugünkü sözvarlığı içinde saptamak gerekir. Bu nedenle biz temel anlamı bir göstergenin belli bir dönemde insan zihninde canlandırdığı kavram olarak almak istiyoruz. Ancak, unutulmamalıdır ki, kimi gösterge-

32. Türkçede bu kavram için düz anlam terimi de kullanılıyor. Biz, önceki çalışmalarımızda (örneğin 1982: 182 ss) temel anlam öğesiyle birlikte temel anlam kavramına da yer vermiş, bu konudaki eski çalışmalara da değinmiştik.

33. Lyons, bundan 20 yıl önceki kitabında (1977: 207ss) kavramı denotatum terimiyle inceleyerek onu bir nesneler sınıfı" olarak niteliyordu.

ler, dilin en eski belgelerindeki anlam özelliklerini, ses ve biçim farklılaşmalarına karşın değiştirmeden kalabilmektedir. Köktürk yazıtlarındaki *adak* (ayak), *kulkak* (kulak), *köz* (göz), *saç* (saç)... gibi organ ve vücut bölümü adları, *at* (at), *buka* (boğa), *keyik* (geyik) gibi hayvan adları ve daha birçok sözcük böyledir.

1.5.4. TASARIMLAR, İMGELER

İnsan beyninin niteliklerinden biri, onda yer alan kavramların, dolayısıyla göstergelerin soyutlanmış, yalıtılmış durumda olmamaları, bunlar söylendiği ya da bir yazıda görüldüğü anda tek bir tasarımın değil, değişik tasarımların, imgelerin canlanmasına da neden olabilecekleridir.[33] Türkçedeki *harman, hastane, savaş, ameliyat, eylül, ilkbahar, kış, cinayet, düğün, plaj, gece, cennet...* gibi göstergeleri ele alalım: Örneğin *harman* göstergesi yalnızca ekin başaklarının saplarından ayrılma işinin yapıldığı yeri anlatmaz; buğday yığınları, döven, döveni çeken hayvan, onları güden insan, sarı bir renk v.b. tasarımlarını da uyandırır (aynı sözcüğün, değişik maddeleri karıştırarak bir bileşim yapma biçiminde bir de yan anlamı vardır: *çay harmanı* gibi). *Hastane* dendiğinde zihnimizde canlanan yalnızca bina değil, hasta, doktor, beyaz önlükler, hatta kalabalık, acı çeken insanlar... gibi tasarımlar, imgelerdir. *Savaş* göstergesi bizde daha da başka tasarımların canlanmasına neden olur: Silahlar, bombardımanlar, yaralılar, ölüler, yıkıntılar... gibi. *İlkbahar* yalnızca bir mevsim olarak düşünülmez, çiçeklerin, yeşilliklerin, kuşların, ılık bir havanın, güneşin göz önüne geldiği bir imgeler bütünü oluşturur. *Plaj* dendiğinde yalnızca deniz değil, kumsal, mayolu insanlar, güneşlenenler, denize girenler... gibi tasarımlar zihnimizde üşüşür. Bunlara karşılık *cinayet* göstergesi kan, öldürülen insan, hatta polis, cankurtaran... gibi tasarımları beraberinde getirir. Öteki örnekleri de bu çerçeve içinde düşünebilir, ancak birtakım araç-gereç adlarını, *klor, sodyum* gibi kimyasal madde adlarını, binlerce teknik terimi bu çerçeve dışında tutabiliriz.

Burada, bu tasarımları da içeren önemli bir konuya değinmek is-

34. Bu konu için ayrıca bkz. Aksan, 1971: 60-61; 1982: 195-196.

tiyoruz: Anlambilimde *tasarımlar, yan anlam* ve *duygu değeri*, birbirine çok karıştırılan ve çeşitli terimlerle anılan kavramlardır. Tasarımlar, imgeler konusu, birçok kez, aşağıda, ayrıca ele alacağımız duygu değeri ile de örtüşmekte, en azından her iki öğe aynı göstergede, bir arada bulunabilmektedir. Biz, kendi anlayışımıza göre kavramları birbirinden ayırarak ve yalınlaştırarak tanımlayıp açıklamak istiyoruz.

Yukarıda örneklerine değindiğimiz tasarımlar, imgeler konusunda Saussure'den sonra, öğrencisi Bally'nin, göstergeyi çerçeveleyen bir çağrışım alanı bulunduğu yolundaki açıklamalarını ve Fr. *bœuf* 'öküz, sığır' göstergesinin çağrıştırdığı çeşitli tasarım ve düşünceleri anımsatmak gerekecektir (1940:195-197). Konuya eğilen araştırmacılar arasından Blanke'nin İngilizceden verdiği *cottage* sözcüğü (1973: 34-35)de ilginçtir; bilgine göre bu sözcük, küçük kır evi' anlamına gelmekte, konuşanların ilgilerine göre, onlarda 'göl', 'dağ', 'balık avı' gibi tasarımlar uyandırmaktadır. Burada hemen ekleyelim ki, böyle, değişik tasarımlar, imgeler uyandıran sözcükler kimi zaman ayrı ayrı dillerde birbirini karşılayan sözcüklerle çevrilecek olursa o dilleri konuşan toplumlarda da benzer biçimde tasarımların canlanmasına neden olabilir. Öte yandan aynı türden sözcüklerdeki değişik imgeler, *alışılmamış bağdaştırmalar*'da (buna bkz.) ön plana çıkarak anlatımı güçlü, renkli hale getirir.

Kavramlara, göstergelere bağlı bulunan bu tasarım ve imgeleri biz

1. Genel, belli bir toplumun kişilerine özgü,
2. Özel, kişisel

olmak üzere ikiye ayırıyoruz. Örneğin *düğün* ya da *balık* göstergelerinin belli birer temel anlam öğesi, dolayısıyla temel anlamı vardır (ilkinde 'evlenme nedeniyle yapılan tören, eğlence', ikincisinde 'suda yaşayan, yumurtayla çoğalan omurgalı hayvan). Bunlar Türkçe konuşan kimselerin zihninde aşağı yukarı birbirine yakın genel tasarımları canlandırırlar.

Özel tasarımlar ise kişinin yetiştiği çevreye, yaşam deneyimleri-

ne, kültür düzeyine, cinsiyetine ve kişisel duygularına göre değişebilir. Köyden hiç çıkmamış, yalnız köy düğünlerini bilen bir kimsedeki *düğün* tasarımlarıyla büyük kentlerde yetişmiş, belli bir yaşam düzeyindeki insandaki düğün tasarımları arasında farklar vardır. Hiç deniz görmemiş, plaja gitmemiş bir köylü çocuğu için *plaj*, ancak gazete ve televizyonlardan görebilmişse, kendine özgü bir tasarım olarak kalacak, kıyıda, büyük kentlerde yaşayan ve plaja gidenlerinkinden bütün bütün ayrılacaktır. Bu örnekleri kolaylıkla artırabiliriz. Bunların dışında, tamamiyle kişisel nitelikte çağrışımlar da söz konusudur; bir sözcük bize bir olayı, bir kimseyi, bir anıyı, hatta bir melodiyi çağrıştırabilir.

Burada önemle belirtilmesi gereken bir yön, göstergelerin bu niteliklerinden yazın, özellikle de şiir dilinde geniş ölçüde yararlanıldığıdır. Böylelikle her dilin şairleri dinleyen/okuyan kimsede zengin imgeler uyandırabilir, duygu ve coşkusunu onlara aktarabilir.[35] Şiir dilinde bunlara ek olarak birtakım *uzak çağrışımlar*'dan da yararlanılır. Kimi yazın yapıtlarının yalnızca adları bile birtakım tasarımlar, imgeler ve duygular yaratacak niteliktedir. Mehmet Rauf'un "Eylül", Ömer Seyfettin'in "Bomba", Refik Halit Karay'ın "Sürgün" romanlarının adları bu arada düşünülebilir.

Cahit Külebi'nin "Hikâye" adlı şiirinde kullandığı kimi sözcükler bu bakımdan ilgi çekicidir; şiirin bir bölümünü aşağıya alıyoruz:

"Benim doğduğum köylerde
Ceviz ağaçları yoktu
Ben bu yüzden serinliğe hasretim
Okşa biraz!

Benim doğduğum köylerde
Buğday tarlaları yoktu
Dağıt saçlarını bebek
Savur biraz!

35. Şiir dilinin nitelikleri ve üzerinde durduğumuz konunun örnekleri için bkz. Aksan, 1993: 90-98. Aynı yerde Cohen, Graves, Jakobson, Kloepfer gibi bilginlerin yargıları ve bizim kimi örnekler için verdiğimiz şemalar da bulunmaktadır.

Benim doğduğum köyleri
Akşamları eşkıyalar basardı
Ben bu yüzden yalnızlığı hiç sevmem
Konuş biraz!"

(Sıkıntı ve Umut, s. 14-15)

Bu şiirde bir yandan çeşitli tasarımlar, imgeler ve uzak çağrışımlar yaratan göstergeler kullanılmakta, bir yandan da bunlar arasında ilişki kurularak dinleyen/okuyanda zengin görüntüler oluşturulmaktadır. Asıl ilginç olan, insanda çeşitli, renkli tasarımlar uyandıran *buğday tarlaları* tamlamasından sonra sevgilinin *saçlarından* söz edilmesi, onları dağıtmasının istenmesi, iki öğe arasında değişik imgeler meydana getiren bir bağlantının gerçekleştirilmesidir: Sarı renk, rüzgârda savrulan başaklar, savrulan sarı saçlar... Yine Külebi'nin aynı şiirindeki *eşkıyalar*, onların köyleri *basması, yalnızlık* aynı türden göstergeler olup aynı zamanda ürkme, korku, yalnızlığın verdiği bunalım gibi duygu değerleriyle dinleyen/okuyanı etkilemektedir.

Aynı şairin "Kadınlar, Denizler, Ülkeler" şiirindeki

"Oysa balık gibiydi Ursula Rayh
Bir sarı çiğdem gibi severdim"

(Yusufçuk, Mayıs 1979, s.5)

dizelerinde yine zengin imgeler canlandıran göstergeler kullanılmıştır. Balık, sevgilinin fiziksel niteliklerini yansıtırken *sarı çiğdem* sarışın bir kadını, çiğdem gibi, baharın müjdecisi bir çiçeğin tasarımlarını ve duygu değerlerini dinleyen/okuyana aktarmaktadır.

Attilâ İlhan'ın "Gaziler Caddesi" şiirindeki

"Şekersiz çaylar içindeyim
Gece makaslarında bekçi
Sabaha karşı hırsız"

(Ben Sana Mecburum, s. 31-32)

dizelerinde, herbiri değişik imgeler yaratan *gece, makas* (demiryollarında), *bekçi* ve *hırsız* göstergeleri, özellikle son ikisi burada değişik tasarımların, imgelerin yanı sıra duygu değerleriyle de yüklüdür.

1.5.5. DUYGU DEĞERİ

Yukarıdaki örneklerde de görüldüğü gibi, her dilde kimi sözcükler o dili konuşan bireylerde birtakım tasarımların yanı sıra duygulandırıcı öğeler de taşır. Şiir dilinde özellikle etkileyici öğe olarak geniş ölçüde yer alan bu sözcükler kimi anlambilimcilerce tasarımlar, imgelerle bir arada düşünülmüş, kimi bilginlerce onlardan ayrı olarak ele alınmıştır. Biz, *connotation* terimiyle değinilen bu öğeleri *duygu değeri* adıyla anmayı, ayrıca düşünmeyi uygun buluyoruz.[36] Çünkü herhangi bir dilden seçeceğimiz *kanser, verem, ölüm, cenaze, tabut, morg, salgın, ayrılık, açlık, isyan, terör, üveyana...* gibi sözcüklerin insanda ürperti, tedirginlik, korku, karamsarlık gibi duygusal etkilerde bulunacağını yadsımak olanaklı değildir. Bu göstergelerle karşılaştırılınca *ilkbahar, kardelen, menekşe, aşk, zafer, başarı, vatan, gençlik, yavru, yetim, öksüz...* gibi sözcüklerin iyimser bir hava yaratacağı, güzel, iyi duygular getireceği de yadsınamaz. Daha önceki bir yayınımızda verdiğimiz bir örneği burada yinelemek istiyoruz:

1. Kızla delikanlı lâle zamanı buluştular

yerine

2. Kızla delikanlı patlıcan zamanı buluştular

tümcesi söylenecek olsa uyandırdıkları duygular birbirinden farklı olacak, hatta 2. tümce gülünç bir olay gibi algılanabilecektir.

Duygu değerini kimi araştırıcılar *duygusal anlam (emotional meaning, emotive meaning*, örneğin Lyons, 1977:175) adı altında ele alırlar. *Etkileyici içerik (affective content,* örneğin Hofmann,

---

36. Connotation terimi bizde kimi zaman yanlış olarak *yan anlam* terimiyle karşılanmıştır. Oysaki yan anlam, aşağıda değinileceği gibi ayrı bir olayı, ayrı bir kavramı gösterir. Göstergeye bağlı bu duygulandırıcı öğeler üzerinde pek çok yazı yayımlanmıştır. Geçen yüzyılın ortalarından beri ele alınan bu konuya J.S. Mill, Erdmann gibi bilginler değinirken Lyons onu "Sözcüğün merkez anlamına eklenen duygulandırıcı ve etkileyici bileşen" olarak nitelemiş (1977: 175-176), Kerbrat-Orecchioni ayrı bir yapıt yayımlamış, bizde Bayrav, Kantel gibi araştırıcılar da konuya değinmişlerdir (Hepsi için bkz. Aksan, 1971: 61-62; 1982: 174-175; 196-198). Yeni yayınlar da vardır (Örneğin De Groot, 1992: 60 ss.).

1993:302) diye adlandıranlar da vardır.

Yazın, özellikle de şiir dilinde çok sık başvurulan bu öğeler şiir dilini günlük bildirişim amacının dışına dışına çıkarmakta, dilin *şiirsel işlev'ini (poetic function),* duygulandırmaya, etkilenmeye yönelik yönünü oluşturmaktadır. Bu nedenle kimi bilginler şiir dilini dil içinde ayrı bir dil sayarlar.[37] Öte yandan, sözcüklerin uyandırdıkları tasarım ve imgelerle birlikte duygu değerleri, bizim *alışılmamış bağdaştırmalar* (buna bkz.) adını verdiğimiz kuruluşların etki gücünü de sağlamaktadır.

1.5.6. TASARIMLAR VE DUYGU DEĞERİ AÇISINDAN ÖZEL ADLAR

Her ne kadar belli bir kişiyi, bir ülkeyi, bir yeri, bir coğrafya kavramını gösterseler de kimi özel adların birtakım tasarımlar, imgeler uyandırdıkları, kimi zaman duygu değeri taşıdıkları görülür.[38] Bunlar insanın yetişme çevresine, kültür düzeyine, dünya bilgisine ve ruhsal yapısına göre kişiden kişiye değişse de her toplumda birtakım genel değerlere, etkileyici öğelere sahiptir. Türkler için *Atatürk, Fatih Sultan Mehmet, Kanuni Süleyman* gibi Türk büyükleri, Fransızlar için *Jeanne D'Arc, Napoléon Bonaparte* adları olumlu duygular, değişik tasarımlar canlandıran böyle adlardandır. Buna karşılık Nazizmin öncüsü *Hitler* milyonlarca insan için tam tersi, olumsuz çağrışımlara ve duygulara yol açan bir addır.

Yer adlarına gelince, örneğin *Çanakkale* adı genellikle *Çanakkale* Savunmasını anlatan, kahramanlık, vatanseverlik ve zafer gibi duygulandırıcı öğeleri taşıyan bir addır. Kudüs, Müslüman, Musevi ve Hıristiyanlar için aynı biçimde, duygu değerleri taşır. *Mekke, Medine, Kerbelâ* Müslümanlarda çeşitli imgeler ve güçlü duygular uyandıran kent adlarıdır. *Paris, Venedik, New York*, özellikle bu kentlerle ilgili

37. Bu konu şiir dilini ele aldığımız kitabımızda (1993: 9ss, 17ss, 23ss) uzunca incelenmiştir.
38. Aynı konuda ayrıca bkz. Aksan, 1971: 34-36; 1982: 198-199. Şiir dilinde de kullanılan özel adlar ve örnekleri için bkz. Aksan, 1993: 102-103.

yaşantıları, kişisel izlenimleri bulunan kimseler başta olmak üzere, bu kentleri hiç görmemiş kimselerde bile birtakım imgeler ve tasarımlar uyandırabilen yer adlarındandır. 1996 sonbaharından başlayarak Türkiye'de *Susurluk* ilçesi bu türden duygusal öğeler içeren bir yeradı niteliği kazanmıştır.

Özel adların insanda uyandırdıkları bu tasarım ve duygu değerleri, bu adların kendilerine önemli bir olayı, yaşantıyı, bir anıyı çağrıştırdığı, sevgi ya da nefret duygularını aşıladığı kimselerde ön plana geçebilir. Ayrıca, meslek ya da ilgi gruplarına göre birtakım adların kişiler için değeri, başkalarınınkinden çok daha farklı olabilir. Burada Beethoven, *Mozart* gibi müzik, *Von Gogh, Leonardo da Vinci* gibi resim, *Balzac, Dostoyevski* gibi yazın alanının yaratıcılarının, bu alanların mensupları, sanatseverler için taşıdıkları değerleri anımsatmak yerinde olur.

1.5.7. YAN ANLAM

Hangi dilde olursa olsun, bir sözlüğü karıştıracak olursak onun içinde yer alan sözcüklerin pek çoğuna birden fazla anlam verildiğini, bu anlamların numaralanarak açıklandığını görürüz. *Çokanlamlılık (polysemy)* dediğimiz bu durum (buna bkz.) kimi bilginlere göre evrensel boyutludur; dilin temel niteliklerinden birini sergiler.[39] Bu nitelik, insanoğlunun kavramları kimi zaman daha etkili, daha somut, daha kolay biçimde dile getirebilmek için, aralarında biçim, işlev, amaç ilişkisi ve yakınlığı bulunan başka kavramlara dayanarak açıklamak istemesinden kaynaklanır; zaman zaman benzetmeli, nükteli anlatım eğilimini de içerir. Bu eğilim ve istek, aşağıda uzunca ele alacağımız aktarımlar, özellikle de deyim aktarmaları yoluyla gerçekleşerek sözcüklerin yeni yeni anlamlar kazanmalarına neden olur. Başta organ adları, vücut bölümleri, çok kullanılan eylemler olmak üzere, doğadaki

39. Örneğin Schippan (1972: 86) bu niteliği "sözcüksel birimlerin ana özelliği" olarak görür. Bu konuda yarıca bkz. Akerson, 1991:65-70.

nesnelere, doğadaki nesnelerin de insanlara aktarılması göstergeleri çokanlamlı duruma getirir. Şimdi konuyu daha iyi belirtebilmek üzere birkaç örnek üzerinde duralım:

Türkçedeki *dil* (en eski biçimi *tıl, til*), bugün ağzımızdaki organı anlatan bir temel anlam öğesine, dolayısıyla bir temel anlama sahiptir. Biçim ilişkisine, yakınlığına dayanılarak bu ad doğadaki, çevremizdeki nesnelere aktarılmış, 'nefesli çalgılardaki ince metal yaprak', 'terazi, kilit gibi aygıtlarda yassı, devinimli bölüm' doğada 'denize uzanan dar ve alçak kara parçası', 'makara içindeki oluklu, küçük tekerlek' gibi somut nesneleri de anlatır duruma gelmiştir. Aynı sözcük, pek çok dilde olduğu gibi, 'iletişimi sağlayan dizge', 'konuşma yeteneği' gibi soyut kavramları da anlatır duruma gelmiştir. Hayvanlarda gövdenin alt bölümündeki uzantıyı anlatan *kuyruk*, koyunlarda yağı taşıyan bölüme de ad olmuş, kuşlarda gövde arkasındaki tüy demetini göstermekteyken uçurtma, uçak gibi şeylere de aktarılarak 'kuyruğa benzer uzantı' anlamını da vermeye başlamıştır. Asıl ilginç olan 'halkın sıra beklerken oluşturduğu dizi' anlamını da biçim ilişkisi nedeniyle taşımaya başlaması ve nükteli bir anlatım eğilimleriyle birinin arkasından ayrılmayan 'kimselere de *kuyruk*, ...*nin kuyruğu* denmesidir.

Somut bir kavram olan *çaylak* göstergesi 'toy, deneyimsiz, acemi' gibi bir yan anlam kazanmış, *torpil* 'savaş gemilerindeki büyük su altı bombası' yine soyut bir kavramı da kapsayarak 'kayırma, kayırıcı, arka' kavramlarını anlatır duruma gelmiştir.

Eğer çok kullanılan eylemlere göz atacak olursak bunların da bir sıra yan anlam ve kullanıma sahip olduğunu görürüz (*Almak* 40 kadar, *gelmek* 30'dan fazla, *çekmek* 30'dan fazla, *vermek* 20 kadar değişik anlam ve kullanımla sözlüklerde yer alır). Bu durum sözlüklerin kullanım sıklıklarının artması, kullanım yerlerinin çokluğuyla orantılıdır; kimi bilginler sözcüklerin bu niteliğinin, onların dil içinde "sağlıklı durumda" olduğunu gösterdiğini ileri sürerler.[40] Türkçede sık kullanı-

40. Yüzyılın başlarında Darmesteter'in ileri sürdüğü bu görüş ve Ullmann, Schöne gibi bilginlerin görüşleri için bkz. Aksan, 1969: 97ss.

lan eylemlerden örneğin *geçmek* eylemini ele alacak olursak 'belli bir yerden ilerleyerek onu arkada bırakmak' biçimindeki temel anlamının yanında 'hastalığın bulaşması', 'okulda sınıfını başarıyla bitirmek', 'bir şeye gücün yetmemesi' (*benden geçti* gibi kullanımlar), bir olay için 'vuku bulmak', 'geride bırakma', 'müzik parçasını icra etmek'... gibi yeni anlamlar kazanmış olduğunu görürüz. Temel anlamı 'bir şeye değmek' olan dokunmak da bir şeyi karıştırmak', 'bir şeyi yiyeceğin sağlığı bozması', 'bir olayın, bir davranışın, bir sanat yapıtının insanı etkileyip duygulandırması' gibi yan anlamlara sahiptir.

Yukarıda ancak birkaç örneğini verdiğimiz sözcükler incelenecek olursa bunların hepsinde, temel anlam dışındaki yeni anlam ve kullanımların söz konusu olduğu görülür. Her dilde, her göstergenin başlangıçta bir kavramın simgesi olduğu düşünülürse öteki kavramların sonradan eklendiği, sözcüklerin kullanıla kullanıla çokanlamlı duruma geldiği kabul edilir.

Yukarıdaki örneklerden *çaylak, torpil, kuyruk* sözcüklerinde görülen yan anlamlar genel dilde çoğunlukla *mecaz anlamı, mecazi anlam* (Fr. *sens figuré,* İng. *figurative meaning)* adıyla anılmaktadır. Ancak bunların da tıpkı *dil, geçmek, dokunmak* sözcüklerinde olduğu gibi, temel anlamı dışındaki yeni anlamları gösterdiği göz önünde tutulunca bütün bu örneklerin temel anlam dışındaki anlamlarını *yan anlam (secondary meaning)* olarak geniş bir çerçeve içinde bir araya getirmek yanlış olmayacaktır.

Her dilde yan anlamlar genellikle dört doğrultuda göstergelere bağlanır:

1. Somuta yeni somut anlamlar eklenmesi,
2. Somuta yeni soyut anlamlar eklenmesi,
3. Soyuta yeni soyut anlamlar eklenmesi,
4. Soyuta yeni somut anlamlar eklenmesi.

Bu konuyu Aktarmalar bölümünde ele alıyoruz. Ancak önce, yine iki kavramı yaklaştırma olayı niteliği taşıması ve çoğu zaman aktarmaların ilk aşamasını oluşturması bakımından *benzetme* üzerinde duracağız.

1.5.8. BENZETME

Her dilde, anlatımı güçlendirmek, canlı kılmak için yararlanılan dil olaylarından, söz sanatlarından biri, *benzetme*'dir (Osm. *teşbih*, *İng. simile).*[41] Benzetme, bir nesnenin niteliğini, bir eylemin özelliğini daha iyi anlatabilmek, canlandırabilmek için bir başka nesneden, bir başka eylemden yararlanarak, onu anımsatma yoluyla gerçekleştirilir. Her insan aynı yoldan, kendine özgü benzetmelere başvurabilir. Ancak benzetmelerden bir bölümü her dilde kalıplaşarak yerleşir.

Benzetmeler, daha sonra ele alacağımız aktarmaların ilk aşamasıdır. Bir insan için kullanılan *fitil gibi sarhoş* benzetmesi, ikinci bir aşamada yalnızca *fitil*'in söylenmesiyle bir deyim aktarmasına dönüşür. *Keçi gibi inatçı* benzetmesi de *o ne keçidir* ya da *inatçı keçi* kullanımında artık bir deyim aktarmasıdır.

Tıpkı aktarmalar gibi, anlatımı güçlendirici yönleriyle söz sanatı sayılan anlam olaylarından olan benzetmeler her ulusun yazın ve özellikle şiir dilinde çok yer verilen bir anlatım yoludur. Daha İ.Ö. IV. yüzyılda Aristoteles benzetmenin önemine dikkati çekerek onun doğal bir yaratma yetisinin işareti olduğunu belirtiyordu (1976: 60). Yüzyılımıza döndüğümüzde Chapman'in de "İnsan aklı söz sanatları yapmaya belki de benzetmeyle başlamıştır" yargısıyla karşılaşıyoruz (bkz. Özünlü, 1987:7).

Eksiksiz benzetmelerde 4 öğenin varlığı söz konusudur. Bunu açıklamak için şu örneği ele alalım: *Taş gibi sert çörek.* Bu örnekte şu öğeler vardır: 1) Benzetmeye konu olan nesne, varlık, *benzetilen* (çörek), 2) *Kendisine benzetilen* (taş), 3) Benzetme yönü (sertlik), 4) Benzetme ilgeci (gibi). Bu öğelerin biri ya da ikisi olmadan da benzetme oluşturulabilir: *Taş gibi çörek* ya da *taş çörek* gibi.

Başka başka dillerde geçen benzetmelerde kendine benzetilen nesnenin, varlığını özelliklerinden yararlanma bakımından koşutluklar, yakınlıklar da görülür. Türkçede *aslan gibi cesur* denebildiği gibi

41. Bu konuda ayrıca bkz. Aksan (1971: 130-131; 156-157), (1987: 81-86), (1993: 119-125).

Fr.da *hardi comme un lion*, İng.de *brave like lion* benzetmesine başvurulur. Türkçede, aşırı beyazlığı belirtmek için *kar gibi beyaz* benzetmesi kullanılırken aynı yoldan kurulan bir benzetmeyle İngilizcede de karşılaşırız: *White as snow.*

Türkçedeki başka benzetme yolları, ilgili bölümde (2.3) ele alınacaktır.

1.5.9. AKTARMALAR

Birçok dilbilimcinin, dillerin temel niteliklerinden saydığı ve çokanlamlılığı doğuran etkenlerin başında gelen anlam olayı, aktarmalara başvurulmasıdır. Aşağıdaki değineceğimiz değişik türleri bulunan aktarmalarda, benzetmelerde olduğu gibi, anlatılmak istenen kavram, onunla bir yönden ilişkisi, benzerliği, yakınlığı olan başka bir kavramla anlatılmaya çalışılır; böylece bir gösterge yeni bir anlam kazanır.

Eski retorik çalışmalarından beri güçlü, etkileyici anlatımı sağlayan söz sanatları arasında ele alınan aktarmalar, aynı zamanda anlam değişmelerine yol açmaları nedeniyle dilciler, düşünürler ve yazın uzmanları tarafından o çerçeve içinde incelenmiş, Reisig'den, Bréal'den başlayarak anlambilimcilerin üzerinde durdukları konu olmuştur. Biz önce, aktarmaların en yaygın türü olan deyim aktarması ve çeşitlerine yer vereceğiz.

1.5.9.1 DEYİM AKTARMASI

Aktarmaların her dilde en yaygın türü, değişik çeşitleriyle *deyim aktarması* ya da *iğretileme*'dir (Yun. *metaphora*).[42] Daha İ.Ö. IV. yüzyılda, deyim aktarmalarının türleri üzerinde durarak örnekler veren Aristoteles, Poetica'sında, Empedokles'te geçen ve yaşlılığı niteleyen *yaşamın akşamı* aktarmasından da söz ediyordu (1976:60ss). Yüzyılı-

42. Bu terim Yunancada 'nakil, aktarma' anlamına gelir. Fr.da *métaphore*, İng.de *metaphor*, Alm.da *Metapher* biçiminde kullanılır. Türk yazınında, çeşitlerinin genel adı olarak *istiare* terimi çok uzun süre kullanılmıştır.

mızın ortalarına doğru ünlü dil ruhbilimcisi Kainz deyim aktarmalarının dil yaşamının ilk belirtisi olduğuna değindikten sonra "Dil, metaforik bir temele dayanır. Her dil az ya da çok, bir deyim aktarmaları sözlüğüdür" görüşüne yer veriyordu (1941: 238-241). Günümüze gelinceye kadar pek çok dilbilimcinin ilgilendiği bu konuda bağımsız çalışmalar da yayımlanmıştır.[43]

Deyim aktarmalarının her dilde ne ölçüde yaygın bir eğilim ortaya koyduklarını örnekleriyle belirtmeden önce, benzetmeyle ilgilerini, nasıl, etkili ve sanatlı bir anlatım sağladıklarını gösterebilmek üzere birkaç örnek üzerinde duralım:

Bir genç kızın fidan gibi ince, narin yapılı ve çekici olduğunu belirtmek üzere, onun için *fidan gibi* ya da *ceylan gibi* benzetmeleri yapılır. Ancak benzetme ilgeci kaldırılarak bu genç kız *fidan* ya da *ceylan* göstergeleriyle anlatılırsa burada artık birer deyim aktarması söz konusudur. Halk türküsünde geçen

"İpek bürük bürünmüş
Niksar'ın fidanları"

dizeleri bunun güzel bir örneğini oluşturur. Yine birçok halk türküsünde duyduğumuz *ceylan* aynı niteliktedir. Bu olay yalnızca bu türlü aktarmalarla sınırlı kalmaz. Artık dile yerleşerek yeni birer anlam oluşturan örnekleri de vardır: Ağaçların, bitkilerin bir bölümü olan *yaprak*'ın Türkçede kâğıt tabakası, kitap ve defterdeki kâğıt tabakasını anlattığı gibi, birçok dilde yine *yaprak*'ı simgeleyen sözcükler de aynı biçimde, bu anlamları taşır (Örneğin Lat. *folium*'a dayanan Fr. feuille, Mac. levél, Ar. /varak/... gibi). Görünüşü nedeniyle Türkçede *aslanağzı* diyi adlandırılan çiçek de birçok dilde aynı biçimde adlandırılmıştır (İng. *lion's mouth*, Alm. *Löwenmaul* gibi). Çiçekleri fare'nin kulağını andıran bitkinin Türkçede *farekulağı* ya da *sıçankulağı* /merzengu:ş/,

43. Günümüze gelinceye kadar Meier (1963), Haley (1980), Miall (1981) gibi, doğrudan bu konuyu ele alan çalışmaların yanı sıra birçok dilbilimcinin kitabında deyim aktarmalarına yer verilmiştir. Örnek olarak Hayakawa (1968: 152 ss), Haley (1980: 138-154), Podlewski (1982), Cruse (1986: 41-45). Türkçe yayın olarak bkz. Aksan, 1971: 123-130, 1982: 185-189; 1993: 126-143.

Ar. */eza:nülfa:r/* adları da aynı doğrultudaki anlatımı gösterir.

Daha başka nesnelere de uygulanan, deyimlerin birçoğuna temel olan bu eğilimin örneklerine aşağıda değiniyoruz.

a) İnsandan Doğaya Aktarma

Eğer başka başka dillerin sözlüklerini teker teker gözden geçirecek olursak organların ve vücut bölümlerinin adlarının aynı eğilimle doğadaki nesnelere aktarılarak yeni yeni anlamlar kazandıklarını görürüz. Bu örnekler artık dile yerleşerek kalıplaşmış, yeni anlamlar oluşturmuş olan deyim aktarmalarının ürünüdür; bu nedenle, kimi bilginlerce *ölü deyim aktarması (dead metaphor)* olarak nitelenir (örneğin Hayakawa, 1968:156, Cruse, 1986:41-45).

Bu türlü aktarmalarda kimi kez diller arasında ilginç koşutluklar, yakınlıklar görülür. Yüzlercesi verilebilecek örneklerden yalnızca birkaçı üzerinde duralım:

Bilindiği gibi, Türkçede *baş* sözcüğü, temel anlamının yanında 'arazide en yüksek nokta' *(dağ başı)*, 'bir şeyin toparlakça ucu' *(çıbanın başı)*, 'başlangıç', 'bir şeyin uçlarından biri' *(köprü başı)*, 'tane' *(bir baş soğan)*, 'bir şeyin yakını ya da çevresi' *(ocak başı, mangal başı)*, 'bir topluluğu yöneten' *(ustabaşı)*... gibi yan anlamlar da taşır. Başka dillere bakacak olursak örneğin Fr.da *la tête d'un clou* 'çivinin başı', Alm.da yine *Nagelkopf* 'çivi başı' dendiğini görürüz. Türkçede *dağın başı, dağ başı* dendiği gibi Far. da da yine *dağın başı* tamlamasına rastlanmakta *(/ser-i ku:h)*, aynı dilde *kuyu başı* kullanımı *(/ser-i ça:h)* ile karşılaşılmaktadır. Fr.daki baş *(tête)* sözcüğünün 'başlangıç' anlamı *en tête, à la tête* kullanımlarında görülmekte, Far.da da, tıpkı Türkçede olduğu gibi *hafta başı (/ser-i hefte/)* kullanılmaktadır. İki dağ arasındaki geçit, tıpkı Türkçede olduğu gibi Fr.da da *boğaz (gorge)* sözcüğüyle karşılanmakta, Alm.da yine aynı anlam *Kehle* sözcüğünün yan anlamı olmaktadır. Türkçede denize uzanmış dar ve üstü düz kara parçasına *dil* dendiği gibi İngilizcede de *dil (tongue)* denmekte, Fr.da *langue de terre* aynı adlandırmayı göstermektedir. Türklerin *şişenin boynu* biçimindeki anlatımı Fr.da da görülmektedir *(cou d'une bouteille)*.

Daha pek çok örneği bulunan bu aktarmalar kimi bilginlerce dilde *tutumluluk (economy)* eğiliminin bir tanığı olarak görülmekte, bu eğilim olmasaydı her dile daha binlerce sözcük eklemek gerekeceği ileri sürülmektedir. Ancak bizce burada bu etkenden çok, kolay, etkili ve güçlü bir anlatıma eğilimin etkisi söz konusudur.

İnsandan doğaya aktarmanın bir türü, insana ait fiziksel ve ruhsal özelliklerin doğadaki varlıklara aktarılmasıyla gerçekleştirilir. Özellikle yazın ve şiir dilinde görülen bu tür, doğadaki varlıkları bir bakıma kişileştirdiği için *kişileştirme (personification)* adıyla anılır. Ancak bu aktarmalar yazar ve şairlerin kullanımlarında kaldığı için genellikle dilde kalıplaşarak yerleşmez. *Kel tepeler, "görmüş ve geçirmiş deniz"*. (Y. Kemal Beyatlı), *dalgın akşam, "haydut akşam"* (Attila İlhan), *"bakire zambak"* (Y. Kemal Beyatlı) gibi örnekler yazın incelemelerinde bir *kapalı istiare (istiare-i mekniye)* ürünü olarak söz sanatlarından sayılır.[44]

b) Doğadan İnsana Aktarma

Yine her dilde yaygın olarak görülen bir deyim aktarması türü, doğadaki nesnelerin adlarının ve bunlarla ilgili sıfatların insanlar için kullanılmasıyla oluşur. *Eşek, maymun, öküz, keçi, kuzu, aslan, kurt, çaylak, kaz...* gibi hayvan adlarından başlayarak özellikle argoda kullanılan *armut, hıyar, kabak, balkabağı, kereste, odun* sözcüklerine, ayrıca *sert, yumuşak, tatlı* gibi, doğadaki nesnelerin özelliklerini gösteren sıfatlara kadar uzanan bu aktarmalarda da yine diller arasında benzerlik ve koşutluklara rastlanır: Örneğin Türklerde din açısından "mekruh" sayılan *domuz*, insanlar için 'hain, aksi, inatçı' anlamında kullanılırken din açısından böyle bir özelliği olmadığı halde Batı uluslarında yine insanlara aktarılmakta, Fr.daki *cochon* 'pis herif, utanmaz kişi', Alm.daki *Schwein* 'pis herif' anlamını da taşımaktadır. Türkçeye *hınzır* biçiminde, Ar.dan geçen 'domuz' anlamındaki sözcük Ar.da da

44. Divan şiirimizde yine 'kişileştirme' anlamındaki teşhis sanatı yine aynı olayı gösterir. Bu konuda bkz. Aksan, 1993: 132ss; geniş bilgi için bkz. Dilçin, 1983: 419-421.

pis ve katı yürekli insanları anlatmaya yarar. Türkçedeki *tilki* aktarmasının eşini, aynı zamanda 'kurnaz, hinoğluhin' demek olan Fr. *renard*, Alm. *Fuchs* sözcüklerinde de buluyoruz.

c) Doğadaki Nesneler Arasında Aktarma

Doğadan insana aktarmalar gibi, doğadaki varlıklar arasında da yine, benzerliklere dayanan ve benzetmenin ileri bir aşaması olan aktarmalar her dilde görülür. Bunlar arasında hayvandan bitkiye, hayvandan hayvana aktarmalara rastlanır. Örneğin kimi bitkilere, biçim benzerlikleri nedeniyle *kuşburnu, katırtırnağı, tavşankulağı* gibi adlar verilmesi, kimi hayvanlara da *karatavuk, kırlangıçbalığı* denmesi bu eğilimin örneklerindendir. Değişik dillerde özellikle bitki adlarında bu açıdan birbirine yakın adlandırmalarla karşılaşılır. Örneğin tohumlarının ucu turnanın gagasına benzeyen *geranium robertianum* bitkisi Türkçede *turnagagası* adını alırken İng. ve Fr.da halk arasında aynı yolla adlandırılır (İng. *cranes-bill*, Fr. *bec de grue*). Çiçekleri kartopuna benzeyen *viburnum* bitkisi de Türkçede *(kartopu)* olduğu gibi, batı dillerinde de aynı anlamdaki adı taşır (Alm. *Schneeball*, İng. *snowball*, Fr. *boule de neige*). Araç-gereç adlarında da aynı aktarmalarla karşılaşılır.

ç) Somutlaştırma

Deyim aktarmalarının bu yaygın türü, her dilde olduğu gibi, hatta daha geniş ölçüde Türkçede görülen anlam olayıdır.[45] Bu olayda temel olan, soyut kavramların, çeşitli durum, davranış ve duyguların somut göstergelerle dile getirilmesi, böylelikle daha canlı, elle tutulur, güçlü bir biçimde anlatılması eğilimidir. Önce, günlük yaşamda geçen bir iki örnek üzerinde durarak bu aktarmaların niteliği daha iyi anlaşı-

45. İlk kez bizim kullandığımız *somutlaştırma* terimi yaygınlaşmaya başlamıştır. Örneklerini Türkçenin sözcük anlambilimini geniş olarak inceleyeceğimiz bölümde vereceğimiz bu aktarmalar için ayrıca bkz. Aksan, 1971: 127, 153-155; 1982: 187-188; 1987: 90ss; 1993: 139-141.

lacaktır:

Türkçede bir dünya görüşünü, bir zihniyeti anlatmak, özellikle de bunu aşağılamak için Ar. kökenli, yerleşik, somut bir kavram olan *kafa* kullanılır. *Bu kafa değişmedikçe..., Ne kafa bu!* gibi kullanımlarda bu eğilim bellidir. Aynı zamanda kavrama ve anlayış yeteneğini belirtmek üzere *kafalı, kafasız* gibi türevlerinden yararlanılırken görüşleri birbirine yakın kimseler için *kafa dengi* deyimine başvurulur. *İğne, iğnelemek, taş, taşlama* gibi sözcüklerin yan anlamlarına bakarsak soyut kavramların somut göstergelerle dile getirildiğini görürüz.

Türkçedeki *sıkmak, sıkılmak, ezilmek* gibi birçok eylem aynı yoldan yeni anlamlar kazanmıştır. Örneğin temel anlamı 'bir nesneyi, çevresini sararak basınç altına almak' olan *sıkmak* 'bir kimseye bıkkınlık ve sıkıntı vermek' anlamında da kullanılır; *sıkılmak* türevinde de aynı durum görülür. Bir insan için *O çocuk o evde çok eziliyor* ya da *O işe girerse ezilir* gibi kullanımlarda geçen ezilmek, aynı biçimde kavramın somutlaştırılarak anlatımını gösterir. *Kızmak* ve bunun türevi olan *kızgın*'ı biz Türkçede kimi maddelerin ısısının yükselmesiyle ilgili olarak kullanırken aynı zamanda somutlaştırarak insanların hiddetlenmesini anlatmak üzere de kullanırız. Başka dillerde de eylemlerde görülen bu somutlaştırma türüne bir örnek vermekle yetinelim: Alm.da *begreifen* eylemi 'elle dokunmak, el sürmek' temel anlamını taşırken Türkçe *kavramak*'ta olduğu gibi 'anlamak, kavramak, aklı almak' anlamlarında da kullanılır.

Somutlaştırmanın en geniş ölçüde görüldüğü dil öğeleri, deyimlerdir. Bir durumu, bir olayı, bir davranışı dile getirmek üzere birden çok göstergenin bir araya getirilmesiyle oluşan deyimlerde soyut şeylerin anlatımı için somutlaştırmaya başvurularak çok canlı, etkili bir anlatım gerçekleştirilir. Örneğin Türkçedeki *baltayı taşa vurmak, ipin ucunu kaçırmak, kendi yağıyla kavrulmak, kabına sığamamak, tavşana kaç, tazıya tut demek, kaş yapayım derken göz çıkarmak, ata et, ite ot vermek, diken üstünde oturmak, iğneyle kuyu kazmak, taşı gediğine koymak...* gibi binlerce deyim, olay, durum ve davranışları bir tiyatro sahnesinde sergilenircesine canlandırarak anlatan öğelerdendir.

Başka dillerde de aynı eğilime dayanan bu türden deyimler vardır ki, bunlar içinden az da olsa, anlatım açısından Türkçelerine yakın olanlara rastlanır. Örneğin bir konuyu, bir sakıncayı gereğinden fazla büyütmeyi anlatan *pireyi deve yapmak* Alm.da *aus einer Mücke einen Elefanten machen* ("sivrisinekten bir fil yapmak'), İng.de *make a mountain out of a molehill* ("köstebek kümesinden bir dağ yapmak") biçiminde bu koşutluğu gösterir. Bir şeye *burnunu sokmak* da Fr.da *mettre le nez dans*, İng.de *poke one's nose into* deyimleriyle somutlaştırılmıştır. Türkçedeki *bir ayağı çukurda (olmak)* deyiminin koşut anlatımını da İng.de *(have one foot in the grave)*, Alm.da *(mit einem Fuß schon im Grabe stehen)* deyimlerinde buluyoruz.

d) Duyular Arasında Aktarma

Deyim aktarmalarının bu türünde, farklı duyu alanlarına ait kavramların bir araya getirilerek canlı bir anlatım sağlanması söz konusudur. Dokunma duyusuyla ilgili olan *sıcak* sıfatının *sıcak bir ses* gibi duyma, *sıcak bir bakış, sıcak renkler* gibi, görme duyusuyla ilgili adları nitelemesi, ses için *soğuk bir ses, tatlı bir ses* gibi tamlamaların kullanılması, renkleri belirtirken *çiğ renkler*'den söz edilmesi, kokular için *keskin* sıfatının yakıştırılması hep bu eğilimin tanıklarındandır. Bu aktarmaların bir bölümü hemen her dilde kendini gösterir. *Tatlı sözler* biçiminde Türkçede bulunan anlatıma birçok dilde de rastlarız: Örn. Far. */suhena:n-ı şi:ri:n/*, Alm. *süße Worte*, Rus. */sladkie reçi/* gibi.

Dilbilimci ve ruhbilimcilerce Yun. kökenli İng. *synesthesia* terimiyle adlandırılan bu aktarma türü kimi dilcilerce "anlambilimsel yaratıcılık" olarak nitelenen[46] deyim aktarması olayı içinde daha değişik bir nitelik göstermektedir.

46. Örneğin Schwarz-Chur (1993: 107 ss) bu görüştedir.

1.5.9.2. AD AKTARMASI

Eski retorik çalışmalarından beri ele alınan ve söz sanatlarından biri olarak görülen ad aktarması yine anlatımı kolaylaştıran ve ona güç kazandıran aktarmalardan biridir. Eski Yunan'da *metonümia* terimiyle (Fr. *métonymie,* İng. *metonomy*) adlandırılan bu olay da yazın ve özellikle şiir dilinde çok yararlanılan bir anlatım biçimine tanıklık eder.[47] Bizde, Divan şiirimizdeki *mecaz-ı mürsel* sanatını karşılar.

Her dilde görülen bu anlam olayı, anlatılmak istenen kavram kullanılmadan, onunla ilgisi, ilişkisi bulunan bir başka kavramla dile getirilmesi yoluyla gerçekleşir. Türkçede nasıl, bir kral, bir hükümdar için *tahta çıkmak*'tan söz ediliyor, bununla yönetimi ele alması anlatılıyorsa, Fransızcada da aynı anlamdaki *monter sur le trône* deyimi kullanılır. Birçok dilde *bir bardak içmek* ya da *bir tabak yemek, bardak ya da tabağın içindekileri içmek* ya da *yemek* için kullanılır. Türkçede "ağlamak" kavramı, onunla ilişkisi bulunan *yaş dökmek*'le de anlatılabilir. Çok konuşan kişi için *çenesi düşük* dersek, akşamın oluşunu belirtmek üzere *sular karardı* sözünü kullanırsak, *doğmak* yerine *dünyaya gelmek, doğurmak* için *dünyaya getirmek, hamile* için *ağır ayak* ya da *iki canlı* deyimlerini kullanırsak hep ad aktarmalarından yararlanmış oluruz. Dilenmeyi anlatmak için *avuç açmak* ya da *el açmak* deyimlerinin kullanılması da yine aynı eğilim sonucunda olur.

Ad aktarmasının bir türü, Yunancada *sünekdokhé* adı verilen (Fr. *synecdoque*) aktarmaları kapsar ki, iki ayrı yolla gerçekleşir.[48]

1. *Bütün yerine parçanın anılması* (Lat. *pars pro toto* biçiminde formülleştirilir),

2. *Parça yerine bütünün anılması* (Lat. *totum pro parte*).

Bunlardan 1.sinde bir nesnenin bir parçası, onun bütününü anlatmak üzere kullanılır. Örneğin Türkçedeki *ocağını tüttürmek, ocağına*

47. Ad aktarmaları konusunda ayrıca bkz. Leech, 1971: 15; Schwarz-Chur, 1993: 108; Özünlü, 1988: 8; Aksan, 1971:131-133; 157-158; 1982: 190; 1987: 129-135; 1993: 144-148.

48. Bu olay üzerinde eski ve yeni yayınlar için bkz. Aksan, 1971: 131-133; 157-158; 1987: 129-135; 1993: 144-148.

incir dikmek deyimlerinde evin bir parçası olan *ocak*'tan söz edilerek evin, evde oturan ailenin, hatta yerine göre sülalenin anlatıldığı görülür. *Baba ocağı, asker ocağı* kullanımlarında da aynı eğilim söz konusudur. *Tiyatro* yerine *sahne, sinema* için *perde* (ya da *beyaz perde*), *televizyon* için de *ekran* dendiğinde yine bütün yerine parça anılmaktadır. *Tenisçi* yerine *raket*'ten söz edilmesi (örn. *Yabancı raketler başarılı oldu*) ya da *yelkenli tekneler* yerine *yelken*'in kullanılması (Örn. *yelken yarışları*) aynı yoldan anlatımları gösterir.

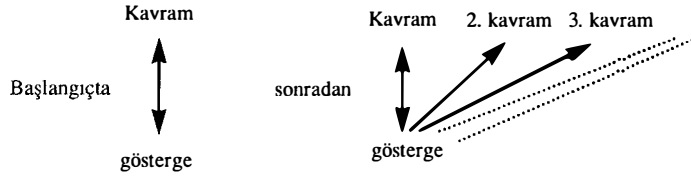
2. türde ise bir nesnenin bütününün, onun bir parçası yerine kullanılması, bir sanatçının ürününün onun adıyla anılması söz konusudur. Bir resmi seyrederken *"Bu bir Rembrandt!"* dendiğinde, *"Dün gece Reşat Nuri'yi okudum"* ya da *"Beethoven dinledik"* gibi kullanımlarda bu türün örnekleri oluşur.

Ad aktarması olayının Türkçede ilginç örneklerinin pek çoğu burada anılmamıştır; onları Türkçede Aktarmalar bölümünde vermeye çalışacağız.

1.5.10. ÇOKANLAMLILIK

Bundan önceki bölümlerde birçok örneği görüldüğü gibi, değişik etkenlerle bir göstergenin yansıttığı temel anlamın yanı sıra yeni yeni kavramları da anlatır durumda olmasına *çokanlamlılık (polysemy)* adını veriyoruz.

Başlangıçta tek bir kavramın simgesi olan gösterge, genellikle kolay ve etkili anlatım eğilimiyle, aktarmalarla ve kullanım sıklığının artmasıyla her dilde, ilişkili, yeni kavramlarla da anlatır duruma gelmektedir. Bunu basit bir şemayla, şöylece gösterebiliriz (5. şema)

5. şema

Çokanlamlılıkta - yan anlamlar açıklanırken belirtildiği gibi - gösterge temel anlamını yitirmeden yan anlamlar kazanmaktadır. Zaman içinde bunlar unutulabildiği gibi yeni yan anlamlarla daha da zenginleşebilmektedir. Türkçenin elimizdeki en eski ürünleri olan Orhon yazıtlarındaki kimi sözcükler bunun tanığıdır. Örneğin bugünkü *değmek* eylemi *(tegmek)* VIII. yüzyılda 'değmek, dokunmak' anlamının (Bilge K. doğu 30) yanında 'ulaşmak, erişmek' kavramını da (Kül T. güney 4) anlatıyor, aynı zamanda 'saldırmak, yakalamak' demek oluyordu (Kül T. doğu, 53). Bugün bu anlamlarda değişmeler olmuştur.

Daha İ.Ö. V. yüzyılda Yunan düşünürü Demokritos'un değindiği (bkz. Knonasser, 1952:§2) çokanlamlılık konusu günümüze kadar pek çok dilci tarafından ele alınmış, daha önce de belirttiğimiz gibi bu olayı dilin temel niteliklerinden biri olarak görenler olmuştur.[49] Başta insandan doğaya aktarma eğilimi olmak üzere çeşitli aktarmalarla sözcüklerin yeni yeni anlamlar kazanmaları her dilin sözvarlığını belli sınırlar içinde tutmuş, daha az göstergeyle pek çok kavramın dile getirilmesi kimi bilginlerce dilde tutumluluğunu bir belirtisi olarak görülmüştür. Ulmann, ünlü Fransızca sözlük Littré'de, çok kullanılan eylemlerden aller 'gitmek' eyleminin 39, *mettre* 'koymak'ın 49, *prendre* 'almak'ın 80, *faire* 'yapmak' eylemi için de 82 anlamının yer aldığına değinir (1969: 199ss.). Türkçede *almak*'ın 40 kadar, *gelmek* ve *çekmek*'in 30'da fazla, *vermek* eyleminin de 20 kadar değişik anlamının, kullanımının bulunduğu burada anımsanmalıdır.

Her dilde kullanım sıklığı fazla olmayan teknik terim niteliğindeki göstergeler, araç-gereç adları genellikle tekanlamlı (Fr. *monosématique*) öğelerdir. Örneğin *sodyum, flüoresan, sunta, keser...* gibi sözcükler böyledir. Ancak bunların kullanım sıklığı artarsa Fr. kökenli *enflasyon* örneğin olduğu gibi birden çok anlam kazanabildikleri görülür (1. para şişkinliği, 2. pahalılık, 3. gereğinden fazla artma).

---

49. Çokanlamlılık konusunda pek çok yapıta başvurulabilir. Bréal'den sonra yayımlananlar arasında Ullmann, 1962: 61ss; 1967: 107-117; 1969: 199-218; Palmer, 1977: 59ss; Lyons, 1977: 550 ss; Cruse (1986), Hofmann (1993). Türkçe olarak Aksan, 1971: 76-79; 109-113; 1982: 190-192, Akerson, 1991: 64-65.

Kimi dilciler çokanlamlılığı *anlam bulanıklığı (ambiguity)* çerçevesi içinde ele alırlar (Örn. Lyons, 1977: 550ss). Lyons, İng. *to play* eyleminin değişik kullanımlarından örnekler vermektedir. Konunun anlam bulanıklığı ile birlikte düşünülmesi her dilde birtakım çokanlamlı öğelerin *eşadlı (homonymous)* (buna bkz.) sözcüklerle kimi zaman karışabileceği ya da kullanım sırasında anlaşılma zorluklarının ortaya çıkabileceği düşüncesidir. Buna Türkçeden bir örnek verelim: *"Çaya gittiler"* gibi bir tümcede geçen Çince kökenli çay göstergesi hem bir bitkiyi, hem bu bitkinin kurutulmuş biçimini, hem bununla yapılan bir içeceği, hem de çay içilerek yapılan bir eğlenceyi, toplantıyı anlatır. Öte yandan Türkçede bunun eşadlısı olan ve ırmaktan küçük akarsuyu gösteren *çay* göstergesi de vardır. "Çaya gittiler" tümcesi yalnız başına alınırsa elbette bir anlam bulanıklığı söz konusu olabilir. Ancak içinde geçtiği metin ve bağlama, konuya bakılınca kavram kolayca aydınlanır; bir anlaşılma zorluğu kalmaz.

Bundan sonra ele alacağımız eşadlılık, aslında her dilde çokanlamlılığa göre çok daha az oranda görülür. Burada, her iki kavram arasındaki ayrımı kolaylıkla belirleyebiliriz: Çokanlamlılıkta bir göstergenin, temel anlamının yanı sıra, onunla mutlaka ilişkisi bulunan yeni yeni anlamlar kazanması söz konusudur. Eşadlılıkta ise birbiriyle anlamca ilgisi bulunmayan kavramlar, bir rastlantı ya da kimi zaman yabancı bir dilden alınan öğelerle eşlik nedeniyle aynı göstergeyle anlatılır duruma gelmiş olabilir. Örneklerini aşağıda ele alıyoruz.

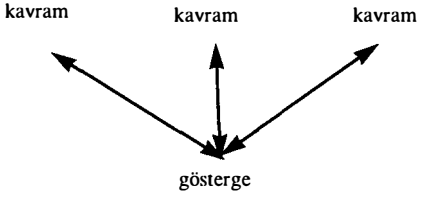
1.5.11. EŞADLILIK

Bir dil içinde, birbirinden bütün bütün ayrı iki ya da daha çok kavramın ses ya da yazım açısından aynı nitelikteki göstergelerle dile getirilmesidir. Bu göstergelere öteden beri Yun. *homo* 'eş, benzer' ve *onoma* 'ad' sözcüklerinden kurulu bir ad verilmiştir (Fr. *homonyme,* İng. *homonymous).*[50] Türkçede kişi adılı olan (1. kişi) *ben* ile tendeki

50. Bir dil olayı olarak eşadlılık Fr.da homonymie, İng.de homonymy terimleriyle karşılanır. Bu konuda bkz. Palmer, 1977:65; Fries (1980), Cruse (1986: 88ss); Aksan, 1971:74-75; 1982: 194-195.

ufak leke ya da kabartıyı gösteren *ben* bugün eşadlılardandır.

Bugün Türkçede sesçil bir yazım kullanılmakta ve yazımdaki eski biçimler genellikle yazıya yansıtılmamaktadır. Halbuki kimi dillerde eşadlılığın *eşyazımlı* (Fr. *homographe*) ve *eşsesli (homophone)* olmak üzere iki türünden söz edilir. Örneğin Fransızcada eşsesli olan, ancak yazıda ayrı gösterilen üç sözcük aynı seslerle söylenir [sɑ̃]: 'Kan' anlamındaki *sang*, '100' anlamındaki *cent* ve olumsuzluk ilgeci olan *sans*, eşsesli sayılır. Almancada da bu türden *malen* 'resim yapmak, boyamak' ve *mahlen* 'öğütmek' eylemleri vardır. Eşadlılığı biz aşağıdaki şemayla (6. şema) belirleyebiliriz:

6. şema

Bir dil içinde eşadlılığın oluşmasında genel olarak iki etken ileri sürülebilir. Bunlardan birincisi, farklı anlamdaki iki ya da daha çok sözcüğün, zaman içinde geçirdikleri ses ya da biçim değişikliği nedeniyle birbirlerine yaklaşması, sesteş duruma gelmeleridir. Örneğin Türkçede organ adı olan el, VIII. yüzyılda elig biçimindeyken bugünkü duruma gelmiş, bugün *ele güne karşı, yad eller, el oğlu* gibi sözlerde görülen el ise VIII. yüzyılda 'halk, ülke, devlet' demek olan *il (el)* sözcüğünün anlam ve biçim değişmesiyle, ötekiyle eşadlı olmuştur.

Eşadlılığa neden olan ikinci etken, yabancı dilden alınan bir sözcüğün yerli dildeki bir başkasıyla sesteş olarak birlikte yaşar duruma gelmesidir. Örneğin Türkçede ince kamışları, hasır otunu anlatan eski bir söz olan *saz*, Farsçadan gelen ve ünlüsü uzun olan, 'çalgı' anlamındaki /sa:z/la -ünlüsü kısalarak- sesteş olmuş bulunmakta, dilde her iki-

si de yaşamaktadır. Çeşitli nesneleri birbirine tutturmak için kullanılan sicim, ip gibi şeyleri ve iki nesne arasındaki ilişkiyi anlatan Türkçe *bağ* sözcüğüyle Farsça kökenli *bağ* 'üzüm, meyve bahçesi' (</ba:g/) göstergesi de yine eşadlı durumdadır.

Çokanlamlılık konusunu işlerken değindiğimiz gibi, kimi dilciler bu konuyla eşadlılığı anlam bulanıklığı çerçevesi içinde ele almaktadırlar. Ancak, orada da belirttiğimiz üzere, bütünüyle ayrı kavramları dile getiren eşadlıların bir anlam bulanıklığına ve anlaşılmazlığa yol açması genellikle söz konusu değildir. Çünkü belli bir metnin bağlamı ve konusu içinde bu kavramlardan hangisinden söz edildiği kendiliğinden anlaşılır. Kaldı ki, çokanlamlılıkta da bir göstergenin yansıttığı kavramların hangisinin kastedildiği, bağlama bakılarak kolaylıkla aydınlanır.

1.5.12. BAĞLAM

Bundan önceki bölümlerde bir göstergenin çeşitli aktarmalarla nasıl, çokanlamlı duruma geldiğini, kimi zaman da eşadlılık sonucunda nasıl birden çok kavramı yansıtabildiğini belirtmeye çalıştık. Burada hemen ekleyelim ki, dilde ender rastlanan anlam bulanıklığı bir yana bırakılacak olursa, göstergeler hemen her zaman, içinde geçtikleri tamlamalar, tümceler ve sözcelerde, öteki sözcüklerle oluşturdukları bütünle kesinlikle kazanır; belli bir kavramı eksiksiz yansıtır. Daha önce (1.2. Bölüm) *çekmek* eyleminin kullanımında gösterdiğimiz 7 ayrı örnekte olduğu gibi, dilin sözvarlığında yer alan öğelerin büyük bir bölümünde aynı özellik görülür. Örneğin

1. Gemi limandan ayrıldı

tümcesinde temel anlamında kullanılan *ayrılmak* eylemini

2. Kadın kocasından ayrıldı

tümcesinde düşünürsek akla hemen 'boşanmak' gelecektir. Ancak tümce

3. Kadın kocasından ayrılıp otobüse bindi

biçimindeyse yine temel anlam söz konusu olacaktır.

Bir başka örnek üzerinde daha duralım: *Köprü* sözcüğünün Türkçedeki temel anlamı 'bir akarsuyun ya da yolun iki yakasını birbirine bağlayan yapı'dır. Ancak bunun dışında, *köprü*'nün 5 yan anlamı da vardır. Günlük dilde rastlayabileceğimiz

1. Köprüden geçince sağa saparsınız

tümcesinde hemen temel anlamın kesinleştiği, buna karşılık

2. Üst dişlerimin köprüsü kırıldı

tümcesinde ise 'ağza yapılan diş protezi'nin kastedildiği anlaşılacaktır.

Aşağıdaki kullanımlarda *masa, sandık, dal* gibi sözcüklerde yeni yan anlamların bulunduğunu görürüz:

Kaçakçılık masası — Sandığa kesilen para

Yabancılar masası — Emekli Sandığı

Ruhbilim dalında yapılan çalışmalar

Fizik Anabilim Dalı.

İşte biz, bir göstergenin, birlikte bulunduğu öteki göstergelerle oluşturduğu ve anlamını aydınlatan bu bütüne *bağlam (context)* adını veriyoruz.[51] Göstergenin bağlama göre değer kazanması, dilin bir dizge olduğunu da kanıtlar.

Geleneksel dilbilgisinde, hatta dilbilimin eski dönemlerinde, kimi bilginlerce sözcükler, içine anlamların konduğu boş kutular olarak düşünülmüştür. Saussure'ün gösterge kuramı ve daha sonraki çalışmalarda dizge anlayışının genelleşmesiyle sözcüklerin dil içindeki yeri ve dolayısıyla bağlam kavramı önem kazanmıştır. *Bağlamsal anlam (contextual meaning)* terimi de kullanılmıştır.

İngiliz dilbilimcisi Firth, insanbilimci Malinowski ile başlatılacak bir akımı, bir görüşü savunmuş, anlamın belirlenmesinde dil içi ve dil dışı etkenleri devreye sokmuştur. Bilginin *birliktelik anlamı* adını

51. Bağlam konusunda bkz. Lyons, 1977: 607ss; Palmer, 1977:92; Hofmann, 1993: 218; Türkçe olarak, Kocaman, 1979: 397-401; Aksan, 1982: 201-204.

verdiği anlam türünde *(collocational meaning)* bir sözcüğün anlamı, birlikte olduğu sözcükle belirlenir. Türkçeden örnek verecek olursak Ar. kökenli *acayip* sıfatı *acayip işler*'de olumsuz bir anlam taşırken *acayip başarılı*'da olumlu bir anlam yansıtır.

Firth'in bir başka kavramı, kökleri *davranışçılık akımı*na kadar uzanan *durum bağlamı*[52] *(context of situation)*dır. Anlamın belirlenmesinde dil dışı etkenleri, konuşanların özelliklerini, içinde bulunulan durumu da hesaba katan bu kavramı da Türkçeden bir - iki örnekle göstermeye çalışalım:

Bir iş için birlikte masraf etmiş olan iki arkadaştan birinin ötekine, hesabı belirlemek üzere söyleyebileceği *"Yarın akşam seninle hesaplaşırız"* tümcesinde *hesaplaşmak* eylemi ancak 'bir para hesabını görmek' anlamındadır. Ancak bir kimsenin kızgın olduğu bir başkasına karşı kullandığı *"Yarın akşam seninle hesaplaşırız!"* tümcesi bambaşka bir anlam taşır; bir öç alma isteğini ve kararını, yerine göre de korkutma amacını yansıtır. Burada, içinde bulunulan durum ve kişiler arasındaki ilişki, anlamın belirlenmesinde etkili olur. Aynı biçimde, *"Size yardımcı olmak isterdim"* gibi bir tümce, yerine göre, gerçekten yardım etme isteğini ve teklifini dile getirebileceği gibi, yardımcı olmak isteği ya da olanağı bulunmayan bir kimsenin özür dileme ya da incelik belirtme amacıyla söylediği söz de olabilir. Böylece durum bağlamı zaman zaman sözcelerin kullanılış amaç ve koşullarına dayanarak onları değerlendiren edimbilim (ya da *kullanımbilim, pragmatics*)'le örtüşebilmektedir.

Chomsky kuramına katkılarda bulunarak yorumlayıcı anlambilimi oluşturanlardan Katz ve Postal'ın çalışmasında (1964:22) insan zihninde yer alan sözvarlığındaki birimlerin anlamları, bu anlamlar için gerekli bilgilerle birlikte, ilgili oldukları bağlam üzerindeki bilgilere de yer veriliyordu (İng. *colorful* 'renkli, canlı' sözcüğüyle ilgili şemaları için bkz. Aksan, 1982:170-171).

---

52. Durum bağlamı konusunda bkz. Palmer, 1977: 46-51; Lyons, 1977: 209, 657; Kocaman, 1979: 397-701.

Kökleri, yukarıda değindiğimiz Firth'e kadar uzanan ve 1960'lı yıllardan sonra dilbilimde yer eden *metin dilbilimi (text linguistics)* ve Harris'ten beri sözü edilen *söylem çözümlemesi (discourse analysis)* alanları tümcenin dışına taşarak tümceden büyük metinler, söylemler üzerinde durmakta, konuşanların içinde bulundukları durumu, özelliklerini de hesaba katarak iletişimin inclenmesine yönelmektedir. Öte yandan, yine 1960'lı yıllardan başlayarak dilbilimde önem kazanan *söz-eylem (speech-act) kuramı* da iletişim sırasında kullanılan sözcelerin düşünceyle, amaçla, içinde bulunulan durumla ilgisini ayrıntılı bir biçimde aydınlatmayı hedef almıştır. Yazın incelemelerinde de etkisini gösteren ilk iki alan ve iletişimin inceliklerini ortaya koyan söz-eylem üzerinde, Tümce Anlambilimi bölümünde (3. bölüm) duracağız. Burada ancak şu kadarını söyleyelim ki, bu alanların hepsi bir yerde, yukarıda söz ettiğimiz durum bağlamı kavramının içerdiği özelliklere ve sorunlara el atmakta, biçime dayanan, tümceyi temel alan incelemelerin ilerisine geçerek daha gerçekçi bir yol izlemektedir.

Burada, daha çok, bir sözcüğün anlamının kesinleşmesi için, sözü edilen konu ile de bağlantısının bulunması gerektiğini belirtmek üzere bir örnek verelim:

Eğer anadili Türkçe olan kimselere *boğaz* sözcüğü söylenecek olursa, bunların çoğunluğunun zihninde aydınlanan, insan vücudunun bir bölümü olacaktır. Ancak sözcük belli bir bağlam içinde ele alınınca bu kesinleşir:

1. "Anjin hastalığı boğaz mukozasının şişmesine neden olur." Bu tümcede bağlamla birlikte konu da (hekimlik, sağlık) belirgindir. Buna karşılık

2. "Şimdi boğaz konusunu ele alıyoruz." tümcesinde konu tam belli değildir. Tümce eğer tıp fakültesinde, anatomi dersinde geçiyorsa insan boğazını anlatacaktır; Coğrafya dersinde kullanılmışsa denizdeki ya da karadaki boğaz kavramıyla ilgilidir. Eğer aynı tümce İstanbul Büyükşehir Belediye Meclisinde, bir oturum sırasında söylenmişse anlatılmak istenen "İstanbul Boğazı"dır. Arkadaşlarıyla bir piknik düzenleyen bir kimse, geziyi planlarken çeşitli hazırlıklara değindikten

sonra aynı tümceyi söyleyecek olsa bundan çıkarılacak anlam; 'yemek, yiyecek sorunu' olacaktır. Tıpkı bunun gibi

3. "Evde beş boğaz var"

tümcesinde *boğaz*, 'yiyeceği sağlanması gereken kimse' anlamını taşır.

Anlam bölümünü bitirmeden önce, dildeki göstergelerin birbirleriyle yakınlığı ve zıtlığını gösteren eşanlamlılık ve tersanlamlılık konularına aşağıda yer veriyoruz.

1.5.13. EŞANLAMLILIK

Dilbilimde genellikle benimsenen bir yargı, hiçbir dilde, başlangıçta, bir kavramı yansıtmak için birden çok göstergenin kullanılamayacağı biçimindedir. Bir başka deyişle, aynı dilde iki ayrı gösterge, bütünüyle aynı anlama gelemez. Bu gerçek N. Goodman tarafından mantık açısından da kanıtlanmıştır (bkz. Aksan, 1975:531-542). Durum böyleyken birbirine yakın anlamlı sözcükler için Yunancada kullanılan *sün* 'birlikte, eş' ve *onoma* 'ad' sözcüklerinden kurulu *sünônümos* terimi bütün dillerde yaygınlaşmıştır (Örn. Fr. *synonymie,* İng. *synonymy* gibi).[53]

Bir dilde, birbirine yakın anlamda birçok sözcüğün bulunması o dilin zenginliğini, işlenmişliğini gösteren özelliklerdendir. Örneğin Türkçede *darılmak, küsmek, gücenmek, incinmek, alınmak* gibi, aynı kavramı alanından, aralarında ince kullanım ayrımları olan göstergelerin bulunması bunun tanıklarındandır (Türkçede Eşanlamlılık bölümüne bkz.).

Bir dildeki eşanlamlılar arasında çok nadir görülen bir tip, önceleri aynı anlamdayken zaman içinde birbirine yaklaşarak "tam eşan-

53. Eşanlamlılık ve eşanlamlılar konusunda bkz. Lyons, 1977: 198-202, 242; 1982: 148 ss; Leech, 1982: 74-75, Cruse, 1986: 265-270; Türkçe olarak: Aksan, 1971: 72-73; 1982: 192-194; 1996: 68-79, Akerson, 1991: 75-79.

lamlı" durumuna gelmiş olan öğelerde görülmektedir.[54] Türkiye Türkçesinde bugün tam eşanlamlı durumundaki *göndermek / yollamak* sözcükleri bu açıdan ilginçtir; biri, öteki yerine kullanılabilecek niteliktedir. "Bana para göndermiş / Bana para yollamış", "Haber göndermiş / Haber yollamış" örnekleri bunu göstermeye yeter. Ancak tarih boyunca anlam bakımından gelişmeleri izlenecek olursa bu iki sözcüğün başlangıçta farklı anlamları bulunduğu görülür. Bugünkü *göndermek*, XI. yy.da, Kutadgu Bilig'de *köndürmek* biçiminde ve 'doğrultmak, yöneltmek' anlamında kullanılıyor, Kâşgarlı'nın Divan'ında köndgürmek yazılışıyla 'doğrultmak, düzeltmek, yola kılavuzlamak, ikrar ettirmek' anlamlarıda karşımıza çıkıyordu (Kaynaklar için bkz. Aksan, 1975: 533-534). Kökeni, Uygur metinlerinden beri rastlanan *kön-* 'doğrulmak, düzelmek'di. Yollamak ise *yol* köküne dayanmakta, XIII. - XIV. yüzyılda İbnü Mühennâ Sözlüğünde 'yola salmak', Evliya Çelebi'de (XVII. yz.) 'uğurlamak' anlamında görülmektedir (bkz. a.y.).

Aynı nitelikteki başka eşanlamlılarda da görülen bu durumun, tarafımızdan, bir dilin eskiliğinin saptanmasında bir ölçüt olarak kullanılabileceği ileri sürülmüş, dilin en eski ürünlerinde bu gibi eşanlamlılar bulunduğu zaman - bunlar çok uzun bir süre içinde tam eşanlamlı niteliği kazanabilecekleri için - o dilin çok daha eskilere uzanabileceği savı getirilmiştir. Türkçenin de bir yazı dili olarak VIII. yüzyıldan çok daha gerilere götürülebileceği kanıtlanmaya çalışılmıştır (bkz. a.y.).

Bir dilde "tam eşanlamlılar"ın bulunması bir başka yoldan, yabancı dillerden alınan öğeler nedeniyle de gerçekleşir. Dilde bir kavramı karşılayan bir gösterge varken gerekli gereksiz, bir yabancı dilden alınan aynı anlamdaki öğe de yerleşebilmektedir. Türkçenin Eski Türkçe döneminde dilde *sü* 'asker, ordu' sözcüğü kullanılırken sonradan Arapçadan a*sker* alınmış, yine aynı dönemde us ve ög/ök yaygın-

54. Lyons'un (1982:148) completely synonymous ve absolutely synonymous terimleriyle andığı eşanlamlı türünün başka bir tipinin örneklerine aşağıda değiniyoruz.

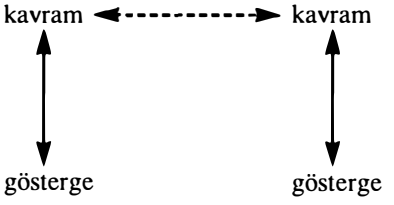
ken Arapçadan *akıl* sözcüğü girmiştir. Dilde *üzüntü* varken Arapçada *elem, keder, gam*; Farsçadan gelen *dert* kullanılmaya başlanmış, *tasa* ve *kaygı* yerine de Farsça *endişe* kendine yer edinmiştir. Daha sonraki dönemde giren ve yakın zamana kadar -toplum kesimlerine göre- kullanım alanı değişerek kullanılan Far. *peder* (baba), *mader* (anne), Fr. *kuzen* (erkek yeğen), *kuzin* (kız yeğen), Ar. *mahdum* (oğul), *zevc* (erkek eş), *zevce* (kadın eş) gibi pek çok öğe bu arada gösterilebilir. Dilde, aşağıda değineceğimiz bir olgu nedeniyle bu eşanlamlılardan biri tutunabilmekte, öteki zamanla unutulmaktadır.[55]

Dil Devrimiyle Türkçeye türetilerek kazandırılan birçok sözcükle Osmanlıcadaki ve batı dillerinden gelen öğelerin birlikte oluşturdukları eşanlamlı çiftlerinden bir bölümü bugün dilde bir arada yaşamaktadır. Örneğin *sebep/neden, ihtiyaç/gereksinme, gereksinim, alim/bilgin, tecrübe/deney, deneyim, muvazene/denge, cemiyet/toplum, teklif/öneri ve rejisör/yönetmen, komünikasyon/iletişim* çiftleri bunlardan ancak birkaçıdır. Burada hemen belirtmeliyiz ki, her dilde, ister, biri yabancı kökenli olsun, ister her ikisi de yerli olsun, bu türden eşanlamlı çiftlerine ilişkin bir olgu göze çarpar: Birbirine eş ya da çok yakın anlamlı sözcükler arasında bir yaşam kavgası olur; bunun sonucunda bunlardan biri dilden silinir; kimi zaman da Türkçede olduğu gibi, ancak ikilemelere tutunarak dilde kalmayı başarır. Örneğin daha Köktürkçe döneminde kullanılan *ebirmek (evirmek)* bugün unutulmuş, ancak *evirmek çevirmek* ikilemesinde kalmıştır. Aynı biçimde ar- kökünden gelen *argın* kullanılmazken *yorgun argın* ikilemesinde yaşamını sürdürmektedir. Her ikisi aynı anlama gelen *ev* ve *bark* sözcüklerinden ikincisi de *ev bark* ikilemesiyle bugüne kadar yaşayabilmiştir. Dil Devrimiyle türetilerek kavramı iyi karşıladığı için kolaylıkla tutunan *üretim, istihsal*'i, *üretici müstahsil*'i, *tüketici müstehlik*'i unutturmuştur. Bunlara daha birçok örnek gösterilebilir.

---

55. Arapça ve Farsçanın güçlü etkisi ve aydınların yabancı dil tutkuları nedeniyle sü/asker, ög/akıl, yazuk/günah örneklerinde olduğu gibi, kimi zaman bu eşanlamlıların Türkçeleri unutulmuş, yabancıları yerleşmiştir. Daha başka örnekler için bkz. Aksan, 1969: 97-108.

Kimi bilginler tümceler açısından eşanlamlılık üzerinde de dururlar (Örn. Leech, 1981:255-276). Bu konuya tümce anlambilimini işlerken yer vereceğiz. Eşanlamlılık konusunu bitirmeden önce bu türden öğeler arasındaki ilişkiyi şemayla (7. şema) belirlemek istiyoruz.

(7. şema)

Bu şemada da görüldüğü gibi, anlamca yakın öğeler ayrı ayrı göstergelerle dile getirilmektedir.

1.5.14. TERSANLAMLILIK

Anlambilimde ele alınan konulardan biri de birbirine karşıt, ters anlam taşıyan sözcüklerin oluşturduğu tersanlamlılıktır. Bu tür öğeler için, Yunanca *anti* 'ters, karşıt' ve *onoma* 'ad' sözcüklerinden kurulan terim kullanılmakta, batı dillerinde olayın adı olarak örneğin Fr. *antonymie,* İng. *antonymy,* birbirine karşıt anlamdaki sözcükler için de Fr. *antonyme,* İng. *antonymous* terimlerinden yararlanılmaktadır.

Dilbilimciler tersanlamlıların birçok türlerini belirlemişlerdir. Bilginlerin birbirine zaman zaman uymayan bu sınıflamaları arasında *yön gösteren, dereceli, ilişkisel, ikili, kutupsal, biçimsel ilişkili (ve ilişkisiz)* gibi türler de belirlenmiştir.[56] Türkçedeki tersanlamlılık bölümünde birçok örneğini vereceğimiz bu türlerden başlıcalarına burada değinelim.[57]

---

56. Tersanlamlılık konusu için çeşitli kaynaklar içinden bkz. Palmer, 1976: 78ss, Lyons, 1977: 270 ss, Leech, 1981: 90 ss; Cruse, 1986: 197ss, Hofmann, 1993: 41 ss.

57. Yukarıda gösterdiğimiz kaynaklarda geçen İngilizce örnekler Türkçeleriyle tam bir uyum sağlamadığı için değişik türleri Türkçedeki örneklerle göstermeyi yeğliyoruz.

Sözcük düzeyindeki karşıtlık türlerinden yön gösteren tersanlamlılara Türkçeden *aşağı / yukarı, ileri / geri, sağ / sol, kuzey / güney* gibi örnekleri gösterebiliriz. Dereceli tersanlamlılara *sıcak / ılık / serin / soğuk, açık / aralık / kapalı* örnekleri gösterilebilir. İlişkisel tersanlamlılar olarak nitelenenlere ise *almak / satmak, satılık / kiralık, ana baba / evlat, usta / kalfa / çırak* sözcükleri uymaktadır. Leech'in (1981:99) ikili sınıflandırma adını verdiği örneklere Türkçedeki *canlı / ölü, zengin / fakir, genç / yaşlı* sözcükleri uymaktadır. Bunlar içinden *zengin / fakir (ya da yoksul)* Leech'in kutupsal tersanlamlılık olarak nitelediği örneklere de uymakta, ayrıca *yüksek / alçak, sevmek / nefret etmek* gibileri de bulunmaktadır. Biçimsel, ilişkili tersanlamlılara Türkçeden *sorumluluk / sorumsuzluk, paralı / parasız, görmüş / görmemiş* karşıtlıkları gösterilebilir. Lyons, İngilizcede en çok, biçimsel ilişkili olmayan örneklerin kullanıldığına dikkati çeker (1977: 270 ss).

Dilbilimciler tersanlamlıların değişik sözcük türlerinden olabildiklerini de belirtirler. Leech, bunların sıfat, ulaç, ad, eylem gibi türlerinin bulunduğuna değinir (1981: 90 ss); Cruse de dereceli tersanlamlıların çoğunluğunun sıfat, birazının da eylem niteliği gösterdiğini ileri sürer.

İlgili bölümde değinileceği gibi, eşanlamlılık konusunda görülen duruma koşut olarak tersanlamlılıkta da Türkçedeki yabancı kökenli öğeler önemli yer tutmakta, bunların birbirleriyle ya da Türkçe sözcüklerle kurdukları çiftlerin sayısının kabarık olduğu görülmektedir.

Dilbilimcilerin tümce düzeyinde ele aldıkları karşıtlığı tümce anlambilimini işlerken yer vereceğiz.

1.6. BAĞDAŞTIRMA VE ALIŞILMAMIŞ BAĞDAŞTIRMA

Bundan önceki bölümlerde, dildeki göstergelerin anlam açısından özelliklerine değindikten sonra, şimdi de onların başka göstergelerle bir araya getirilmelerine, katıldıkları çeşitli birleşimlere aynı açıdan eğilmek istiyoruz.

Yeryüzündeki hiçbir dilin tek tek sözcüklerle konuşulmadığı bir gerçektir. Belli bir kavramı anlatmak üzere her dilde birden fazla sözcük bir araya getirilerek çeşitli tamlamalar, deyimler oluşturulmakta, değişik düşünce, duygu ve bildirileri yansıtmak için de tümceler ve sözceler kurulmaktadır. İşte biz, tamlama, deyim gibi, sözvarlığı içindeki öğeleri ve tümce ya da sözceleri anlamlı, kabul edilebilir birimler halinde bir araya getirmeye *bağdaştırma* adını veriyoruz. Burada, tümce ve sözcelerdeki bağdaştırmaları Tümce Anlambilimi bölümüne bırakarak sözcüklerin birleşimleri üzerinde duracağız.

En yalın bağdaştırmalara örnek olarak, sokağı aydınlatmak için kullanılan *lamba* ile sokak sözcüğünün böyle bir bağdaştırma sonucunda *sokak lambası*, masaya örtülen örtüye de *masa örtüsü* denmesi gösterilebilir. *Çavdar ekmeği, kadın ayakkabısı, sınav günü; körpe patlıcan, demir köprü, çıkmaz sokak, yatılı okul*... gibi binlerce tamlama incelenecek olursa, bunlarda bağdaştırılan öğelerin daha önce (1.5.2. bölüm) değindiğimiz *anlam belirleyicileri* ve *anlam ayırıcıları* (ya da yapısal dilbilimcilerin *anlambirimcik* adını verdikleri) özellikler açısından birbirleriyle uyuşabildikleri görülür. Örneğin *çavdar ekmeği* tamlamasında bu özellikleri bakımından uyum sağlayan iki öğenin (bir yiyecek maddesi olan ekmeğin yine, yenebilecek bir madde olan çavdarın) bağdaştırılması mantığa uygun gelen, bu nedenle dile yerleşen *alışılmış bir bağdaştırma*dır. Ancak, yenmeyecek bir madde olan *kireç* ya da *balçık* ile aynı tamlamayı kuramayız. *Kadın ayakkabısı* tamlaması da ayakkabının, insanların giyeceği bir şey olması, kadının da insan olması nedeniyle alışılmış, olağan bir bağdaştırma niteliği taşır.

Her dilde bulunan deyimlerde ya da kalıp sözlerde, sözcükler arasında genellikle bağdaştırma olanağı bulunur. *İlk göz ağrısı, yangına körükle gitmek, bindiği dalı kesmek, yorgunu yokuşa sürmek*... gibi, bir bütün olarak yeni bir anlamı yansıtan, *deyimleştirme*'ye sahne olmuş örneklerde mantık açısından yine bir uyuşma, özellikler bakımından bağdaştırma söz konusudur.

Alışılmamış bağdaştırmalar,[58] anlam belirleyicileri, anlam ayırıcıları arasında uyum bulunmayan birleştirmelerdir. Biz Türkiye Türkçesinde *körpe patlıcan, körpe salatalık, körpe fidan* tamlamalarını kurabildiğimiz halde, bu nedenle, *körpe masa, körpe matematik, körpe merdiven* gibi tamlamalar oluşturamayız. Çünkü *körpe*, ancak bitkiler, yeni bitmiş bitkiler için kullanılan bir sıfattır. Ancak burada hemen belirtmeliyiz ki, çeşitli aktarmalarla (deyim aktarmalarıyla) oluşarak günlük dile yerleşmiş *şeytan çekici, kavga kaşağısı, piç kurusu, laf ebesi, çene kavafı* gibi alışılmamış bağdaştırmalar da vardır ki, bunlar da aktarmalara dayanır.

Özellikle değinilmesi gereken, duygulandırma, etkili anlatma çabasıyla yazın dilinde ve her şeyden önce, şiir dilinde alışılmamış bağdaştırmalardan sık sık yararlanılmakta olmasıdır. Başka dillerde olduğu gibi Türkçenin yazın ve özellikle şiir dilinde de çok eski ürünlerden beri alışılmamış bağdaştırmaların pek çok örneğiyle karşılaşıyoruz. *"Şiir Dili ve Türk Şiir Dili"* adlı kitabımızda (1993: 149-165) anlambilim bakımından özellikleri ve örnekleri üzerinde uzun uzadıya durduğumuz bu konuya burada kısaca değinmek istiyoruz (Aşağıdaki örnekler bu yayınımızdan alınmıştır; geçtikleri kaynaklar için oraya bkz.).

Türk şiirinin doruklarından Yunus Emre'de *aşk elçisi, ömür ipi, gönül şarı* (şehri), *can şarı, gönül kal'ası* (kalesi) gibi, alışılmamış bağdaştırmalara rastlarız. Şairin

"Dost yağmalar can şarını alıp gönül kal'asını"

dizesinde canını, dostların yağmaladığı bir şehre, gönlünü de onların aldığı bir kaleye benzetmek üzere aynı anlatım yolundan yararlanılmış, soyut birer kavram somutlarla anlatılarak somutlaştırılmıştır. Fuzûlî'de *dert kuşları*, Şeyh Galip'te *zevrak-i derûnum* (içimin, gönlümün kayığı), Şeyhî'de *cemalün bağı* (güzelliğin bahçesi), Divan şiirimizdeki birçok örnekten ancak birkaçıdır ki, aynı eğilimi gösterir.

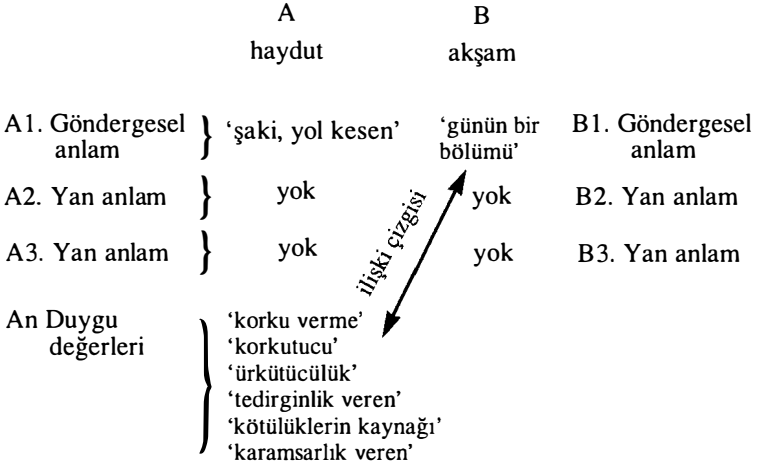
---

58. Bu konuda ayrıca bkz. Aksan, 1982: 204-210.

XX. yüzyıla geldiğimizde Yahya Kemal'de *ilahî kuğular, emel gurbeti, ölüm servileri,* Ahmet Haşim'de 'ayın hüznünün ışıksız şulesi' anlamındaki *şu'le-i bîzıyâ-i hüzn-i kamer* gibi tamlamalarla karşılaşılır. Attilâ İlhan'da *yanılmış bir kapı, kullanılmamış bir gök, kül rengi salı, fena halde sonbahar, haydut bir akşam;* Cemal Süreya'da *gözü bağlı bir leylak kokusu, yalnızlığın başkenti, içlenmek zanaatı,* Hilmi Yavuz'da *kalp kalesi, ölümün anayurdu, enli ve kalın hüzünler, elyazması acılar;* Ece Ayhan'da *intihar karası bir fayton* gibi birçok alışılmamış bağdaştırma görülür. Burada, alışılmamış bağdaştırmaların anlam yapısını ve hangi yan tasarımlardan, duygu değerlerinden yararlanılarak okuyan / dinleyenin duygulandırılıp etkilendiğini belirtmek üzere Attilâ İlhan'ın

"Ne haydut bir akşamdı ağır nargilerle"

dizesindeki *haydut* sıfatının *akşam*'la bağdaştırılmasını ele alacağız. Önce şu şemaya (8. şema) bakalım:

(8. şema)

Burada görüldüğü gibi, bu tamlamada *haydut* göstergesinin değil, *akşam*'ın göndergesel (temel) anlamı kullanılmış, *haydut* göstergesinin duygu değerleri ve yan tasarımları *akşam*'la birleştirilmiştir. Böylece, *ürkütücü, tedirginlik veren, korkutucu...* gibi sıfatlarla kurulacak bir tamlama yerinde, bunların hepsini birden içeren *haydut* göstergesinden yararlanılarak okuyan/dinleyende zengin bir duygu ve tasarımlar bütünü yaratılmıştır. Bu tamlamayla aynı zamanda bir deyim aktarması, kişileştirme gerçekleştirilerek *akşam*, insanla ilgili bir sıfatla nitelenmiştir.

1.7. SÖZCÜK ANLAMBİLİMİNDE "KILINIŞ" VE "GÖRÜNÜŞ" KAVRAMLARI

Dilbilimcilerce çoğu kez birbirine karıştırılmış olan ve kimi zaman eşanlamlı olarak kullanılan bu iki kavramı burada birbirinden ayırarak örneklerle aydınlatmak istiyoruz.

Kılınış (Alm. *Aktionsart,* İng. *manner of action*), eylem niteliği taşıyan sözcüklerin tek başlarına, kendi içlerinde, zaman açısından özelliklerinin belirlenmesiyle ilgilidir.[59] Hofmann'ın (1993:144)da değindiği gibi, adların ve sıfatların çoğunluğunun durağan nitelik taşımalarına karşılık eylemler bir başlama, bir sürme, bir bitme anlatır. İşte, eylemlerin bu özelliğine *kılınış* denmektedir. Kimi araştırmacılar sıklık gösterme, yineleme ve anlatma, anlık olayları belirtme gibi özellikleri de aynı çerçeve içinde görmüşlerdir.

Başka dillerdeki eylemleri bir yana bırakarak Türkçedekilere bakacak olursak zaman açısından onlarda da birtakım ayrımlara gidilebileceğini söyleyebiliriz. Örneğin başlama gösteren eylemler için *canlanmak, başlamak, kımıldamak* gibi, az sayıdaki sözcükler düşünülebilecekken sürme anlatan *beklemek, sürmek, karıştırmak, oturmak (ikamet etmek), gelişmek, dayanmak, çalışmak* eylemleri daha çok sayıda görünmektedir. Bitme anlatanlara ise daha sık rastlanmaktadır: *bulmak, erişmek, ulaşmak, varmak, bitmek, bitirmek, tükenmek, kotarmak,*

59. Kılınış kavramı için bkz. Knobloch, 1961: 76-78, Hofmann, 1993: 144ss.

sönmek, tamamlamak, tamamlanmak, seçmek, kazanmak, terk etmek... gibi.

Görünüş (Fr. İng. *aspect,* Alm. *Aspekt*) kavramı yine, eylemlerle ilgili bir dilbilgisi ulamıdır. Konuşan, tümceler üreten bir konuşmacının eylemi, içinde bulunulan durumla ilişkili olarak, kişisel görüş ve yorumuyla kullanışını, eylemi öznel yorumlayışını anlatır[60]. İlk kez Rus dilinin nitelikleri nedeniyle üzerinde durulmaya başlanan, daha sonra, başka dillerdeki örnekleri araştırılan bu ulamda eylemin zaman ulamıyla ilişkisi, zaman açısından farklı kullanılışları ele alınır. Görünüş açısından kimi bağımlı biçimbirimlerin oynadıkları önemli rol, yansıttıkları değişik anlamlar bu çalışmalarla ortaya konur. Başlıca üzerinde durulan konu, değişik dillerde eylemlerin *görülen geçmiş zaman* (perfective) ve *bitmemişlik* (imperfective ya da progressive) görünüşlerinin özellikleridir. Örneğin İngilizcede

"He has eaten his dinner" (akşam yemeğini yedi / [yeni bitti]).

"He is eating his dinner" (akşam yemeğini yiyor [yemekte])

tümcelerinde *to eat* eyleminin görüşünü gibi.

Ünlü İsveçli Türkolog ve dilbilimci Johanson, "Aspekt im Türkischen" (1971) adlı, konuyu geniş bir biçimde ve derinliğine ele alan çalışmasında Türkçede zaman gösteren biçimbirimleri, yansıttıkları zamanlar bakımından, çeşitli kaynaklardaki kullanımlarından yararlanarak incelemiştir. Türkçede çekim biçimbirimlerinin bu bakımdan değerlendirilmesi, değişik zamanları gösteren, çekimli eylemlerin nasıl, birbirinden farklı zamanları da dile getirebildikleri konusuna Tümce Anlambilimi bölümünde, Türkçedeki örnekleriyle yer vereceğiz. Burada bir iki örnek üzerinde duralım:

Bilindiği gibi, Türkiye Türkçesinde eylemlerin *geniş zaman* (aorist) çekimi [-(İ)r] biçimbirimiyle yapılarak her zaman gerçekleştirilen bir işi, etkinliği gösterir. Örneğin

---

60. Görünüş konusu üzerinde bkz. Knobloch, 6/172ss; Lyons, 1977: 481ss; 703ss; Smith, 1983: 479-501; 1986: 97-115; Hofmann, 1993: 121-140.

"Pazar günleri dedeme giderim"

ya da

"Annem sabahları erken kalkar" tümcelerinde olduğu gibi. Ancak bunun yanında, aynı çekim ekinin gerçekleşmiş bir olayı dile getirirken de kullanılabildiği görülür:

"Çocuk babasından para çalar, kaçar"

ya da

"Erkenden evlenir, çoluk çocuğa karışır" gibi.

Aynı biçimde, *şimdiki zaman* (present) çekiminden de geçmiş zamanın (past) anlatımında yararlanılabilir:

"Tam sokağa çıkıyorum, kapı çalındı" ya da

"Bakkaldan geliyorum, cüzdanımı kaybettim" gibi.

Bu konuyu 4. bölümde daha ayrıntılı inceleyeceğiz.

1.8. ANLAM DEĞİŞMELERİNE KISA BİR BAKIŞ

Anlambilim çalışmalarında en eskiden beri üzerinde durulan konuların başında *anlam değişmeleri* (Alm. Bedeutungswandel, İng. semantic change) gelir.[61] Bu terimle anlatılan olay, bir göstergenin başlangıçta dile getirdiği kavramda bir daralma, bir genişleme belirmesi ya da aynı sözcüğün bir zaman sonra başka bir kavramı anlatır duruma gelmesidir. Her dilde görülen bu olaylar kimi bilginlerce gösteren (ya da gösterge) değişmesi olarak nitelenir.[62]

Göstergelerin yansıttıkları kavramların değişmesi ancak zaman içinde gerçekleştiği için eşzamanlı değil, artzamanlı yöntemle ele alınabilir; böylece bir *gelişmeli anlambilim* konusu sayılabilir. Biz bura-

---

61. Konu üzerinde geçmişteki çalışmalar için bkz. Kronasser, 1952: §2,11; Knobloch 4, 289 ss; Türkçe olarak Aksan, 1971: 117-122; 1982: 213-219.

62. Örneğin Weisgerber bu değişmeleri kavramın ya da göstergenin değişmesi olarak değerlendirir. Bkz. Knobloch, a.y.

da bu soruna kısaca yer verecek, bundan sonraki bölümde Türkçedeki örneklerine değineceğiz.

Dünya dillerindeki örneklerine bakılacak olursa bir göstergenin kimi zaman, başlangıçtaki anlamından bütün bütün uzaklaşarak farklı bir anlamı yansıtır duruma geldiği görülür. *Başka anlama geçiş* olarak niteleyebileceğimiz bu olayın en uçtaki örneklerinden birinin bugünkü Almancadaki *Gift* 'zehir' sözcüğü olduğunu söyleyebiliriz. *Geben* 'vermek' eylemine dayanan bu sözcük eskiden (Goethe'de de kullanıldığı gibi) 'armağan, bağış, sunu' anlamına gelirken bugünkü anlamını almıştır (Kluge). Bugün Türkçemizde de yaşayan *konservatuvar* (Fr. conservatoire) sözcüğü, başlangıçta kimsesiz çocukların yetiştirildiği esirgeme kurumlarına verilen addı (<Lat. *conservatorius;* Fr. da *conserver* 'korumak, esirgemek'). Türkçede de *espri* biçiminde kullandığımız Fr. esprit'nin dayandığı Lat. *spritus* ise 'soluk, nefes' demekti. Türkçeye Arapçadan giren *garip* (<Ar./gari:b/) sözcüğünün başlangıçtaki anlamı (*gurbet* adına dayanır) 'gurbette olan, yabancı' idi. Birçok dilde 'yoksul, fakir' anlamındaki sözcükler de aynı zamanda 'zavallı' anlamına gelir (Fr. *pauvre*, İng. *poor,* Alm. *Arm,* Ar./*faki:r*/).

Göstergelerin bu örneklerde olduğu gibi, zamanla yeni kavramları anlatır duruma gelmesi çeşitli etkenlerle gerçekleşir.[63] Kimi zaman sözcüklerin taşıdıkları, insanda uyandırdıkları duygu değerleri etkili olur. *Garip*'te, gurbette olmanın, kimsesizliğin yansıttığı duygular, 'fakir' anlamına gelen sözcüklerde görülen ve fakirliğin acıma duygusu uyandırmasından ileri gelen duygular burada düşünülmelidir.

Kimi zaman, toplumdaki değişmeler, kullanılan araç gereçlerdeki gelişmeler anlam değişmelerine neden olur. *Konservatuvar* örneğindeki değişme böyle bir nedenle olmuş, kimsesiz çocukların eğitildiği bakımevleri, bunlar için müzik derslerinin konmasıyla, giderek müzik ve sanat okullarına dönüşmüştür. Eskiden yazı yazmakta tüy kullanıl-

63. Burada kısaca değindiğimiz, anlam değişmelerinin nedenleri için bkz. Kronasser, a.y.

dığı için bu anlama gelen Fr. *plume*, Alın. *Feder* sözcükleri 'kalem ucu, kalem' anlamını da kazanmış, sonradan çeşitli ve tüyle ilgili olmayan kalemler kullanılmasına karşın 'tüy' anlamındaki bu göstergeler bu anlamı da içermeyi sürdürmüştür. Daha da çoğaltılabilecek bu örneklerin yanı sıra, daha önce değindiğimiz aktarmalar, deyim aktarmaları sonucunda ortaya çıkan gelişmelerden de özellikle söz etmek gerekir. Çünkü her dilde görülen bu aktarmalarla, başta organ ve vücut bölümleri olmak üzere birçok adın doğaya, doğadaki nesnelerle ilgili göstergelerin de insana aktarılmasıyla anlamlarda gelişmeler, genişlemeler meydana gelmiştir. Ancak bunlar başka anlama geçiş olarak değil, göstergelerin yeni yeni kavramları da aktararak çokanlamlı duruma gelmeleri olayıdır. Burada yeniden üzerinde duramayacağımız bu konu için, değişik dillerde baş, boğaz, dil, burun, el, ayak... gibi örneklerin özellikleri anımsanmalıdır.

Eskiden beri, dildeki anlam değişmelerinin *başka anlama geçiş* dışında şu türleri de belirlenmiştir: *Anlam daralması, anlam genişlemesi, genelleşme, anlam iyileşmesi, anlam kötüleşmesi.* Şimdi kısaca, bunlar üzerinde de duralım:

Anlam daralması (İng. *semantic restriction*), bir göstergenin önceden anlattığı nesne ya da devinimin ancak bir bölümünü, bir türünü anlatır duruma gelmesidir. Örneğin bugünkü Almancadaki *Schneider* 'terzi' meslek adı (sözcük anlamı 'kesen, kesici') eskiden odun, saç gibi şeyleri kesenler ve tefeciler için kullanılırken zamanla yalnız kumaş biçip diken esnafı anlatmak üzere kullanılır olmuştur. Aynı dilde bugün 'düğün, düğün töreni' anlamına gelen *Hochzeit* geriye doğru incelenirse XIII. yüzyıldan önce 'bayram, kiliseye ait her türlü tören' demek olduğu görülür (Kluge). Lat. *trahere* 'çekmek' eyleminden gelen Fr. *traire* ise bugün yalnızca 'süt sağmak' anlamındadır.

Anlam genişlemesi (İng. semantic extension) olayı, adından da anlaşılacağı gibi, daralmanın tam tersidir. Bir gösterge, başlangıçta bir nesnenin, bir varlığın, bir eylemin bir bölümü ya da türünü anlatırken

zamanla onların bütününü anlatır duruma gelmişse bu olaydan söz edilir. Bugün Almancada 'armağan etmek, vermek' demek olan *schenken* eylemi Eski Yüksek Almancada 'içecek bir şey vermek' anlamına geliyordu (Kluge). Lat. *adripare* 'kıyıya varmak, değmek' eylemi Fr. *arriver* biçimine girerek 'varmak, ulaşmak' anlamında kullanılmaya başlamıştır. Tıpkı, Alm.da "ısırmak" eyleminin (beißen) türevi olan *Bißchen, ein Bißchen* 'ısırımcık, bir ısırım' sözcüğünün bugün yenecek şeyler için kullanılmaktan çıkarak 'bir parça, birazcık' anlamına gelişi gibi. Fr.da da *mordre* 'ısırmak' eylemine dayanan *morceau* 'parça' anlamını almıştır.

Genelleşme (İng. generalization) adı verilen bir tür değişim de anlam değişmeleri içinde düşünülebilir. Birçok dilde bir özel adın genelleşmesi sonunda bir tür adına ya da sıfata dönüştüğü görülmektedir. Örneğin günlük yaşamda çok geçen ve Türkçede *dizel* olarak kullanılan motor türü, bunu bulan Alman mühendisi *Diesel*'in adından gelmekte, *röntgen* de X ışınlarını bulan Alman fizikçisi *Röntgen*'in adının genelleştiğini göstermektedir. *Zeplin* (Zeppelin), *giyotin* (Guillotine) yine özel adlara dayanmakta, *konyak* (Cognac), *şampanya* (Champagne)da yapıldıkları bölgelerin adlarını taşımaktadır. *Don Kişot* (Don Quichotte) ve *Don Juan* (Don Juan) adları ise (ilki roman kahramanı, ikincisi bir efsane kahramanı) zamanla birçok dile geçerek erkeklerin belli davranış ve tutumlarını yansıtan birer sıfat niteliği kazanmışlardır. Bu örnekleri kolaylıkla artırabiliriz.

Anlam iyileşmesi (Alm. Bedeutungsverbesserung, İng. meliorative), göstergenin eskiden taşıdığı anlamda bir iyileşmenin meydana geldiğini anlatır. Bu olayın en ilginç örneklerinden birini, Türkçeye de geçmiş olan ve orduduki en yüksek rütbeyi gösteren *mareşal* (<Fr. maréchal) sözcüğünde görüyoruz. Kökü Lat. *mariscalcus* 'at bakıcısı, nalbant' sözcüğüne dayanan ve çeşitli dillere geçen (Örn. Alın. Marschall, İng. Marshal) bu örnekteki iyileşme, yücelmenin, saray unvanlarından biri olmasıyla ilgili bulunduğu düşünülmelidir (Türkçede ör-

nekleri incelediğimiz bölümdeki *emek* ve *yavuz* sözcüklerinde de aynı yönde bir gelişme söz konusudur).

Anlam kötüleşmesi (Alm. Beteutungsverschlechterung, İng. pejorative) için de tipik bir örnek vermekle yetinelim: Önceleri 'yabancı, misafir' demek olan Lat. *hostis*, zamanla 'düşman' anlamına gelmeye başlamıştır ki, bu gelişmede, Romalıların yabancılar ve komşularıyla uzun süren savaşları rol oynamış olmalıdır.

Anlam değişmeleri her dilde genel olarak çok uzun bir süre içinde gerçekleşir. Örneğin yukarıda verdiğimiz *Hochzeit* sözcüğünde eski anlam XVII. yüzyıla kadar sürmüş, değişme son üç yüzyıl içinde meydana gelmiştir. *Mareşal* örneğindeki gelişme ise çok daha uzun sürmüştür. İlgili bölümde (2.8.) değineceğimiz gibi, Türkçedeki değişimlerin süresi daha da uzun zaman gerektirmiş, kimi örneklerde bin yılı aşmıştır.

Anlam değişmeleri kimi durumlarda, toplumdaki değişimler, özellikle, Türkiyede dili özleştirme sırasında olduğu gibi, dil planlaması çabaları nedeniyle çok daha kısa zaman dilimi içinde de meydana gelebilmektedir. Örneğin Türkçede çok eskiden 'elçi, sözcü, haberci, peygamber' anlamında kullanılmış olan *savcı* sözcüğü *müddei umumi*'yi karşılamak üzere dilde yerleşmiş,[64] tarihi çok eskilere uzanan, 'bilge, bilgin' anlamındaki *danışman*[65], 'kendisine danışılan, müşavir' anlamını kazanmıştır. Türkçenin en eski metinlerinde 'ülke, memleket' anlamında geçen *il* de Dil Devrimi sırasında 'vilayet' kavramını karşılayarak yerleşmiştir.

Burada dikkati çeken bir özellik olarak, her ülkede ölçünlü (standart) dilde anlamı değişen sözcüklerin eski anlamlarını uzun bir süre,

---

64. Bu sözcük savçı biçimiyle Uygur metinlerine kadar uzanır; 'söz, haber...' anlamlarına gelen sav (sab) sözcüğünün türevidir. Geçtiği kaynaklar için bkz. Aksan, 1962: 229.

65. Yunus Emre'nin "Şimdi üç buçuk okuyan derin danışman olur" dizesinde aynı anlam görülür.

lehçe ve ağızlarda korumayı sürdürmelerinden de söz etmek gerekiyor. Örneğin Türkçenin en eski ürünlerinde, Köktürk metinlerinde geçen *barmak* (varmak) 'gitmek' eylemi bugün ölçünlü dilde 'ulaşmak, erişmek' anlamını aldığı halde lehçelerde ve ağızlarda genellikle 'gitmek' için kullanılır. Anadolu ağızlarında hâlâ "Eve varıp geleyim" ya da "Müdüre vardım, durumu anlattım" biçimindeki kullanılışı yaygındır. *Okşamak* sözcüğünün 'bir şeye yakın, benzer olmak' anlamı da bugünkü ağızlarda yaşanmaktadır ("Öyle ağır ki, yüz kiloyu okşuyor" ya da "O kadın, teyzemi okşuyor" örneklerinde olduğu gibi). Aynı durum *eğlenmek* 'vakit geçirmek', *okumak* 'davet etmek, çağırmak' gibi eylemlerde de görülür. Eskiden, topraktan ya da ağaçtan yapılan ve bugünkü ölçünlü dilden farklı olarak 'testi, küçük testi' anlamına gelen *bardak*, bugün Anadolunun batısından kuzey ve güneyine kadar pek çok yerdeki ağızlarda eski anlamında kullanılmaktadır (bkz. Derleme Sözlüğü II).

Anlam değişmeleri yabancı kökenli öğelerde de görülür; bir dilden başka dile geçen bir sözcük kimi zaman girdiği dilde yeni bir anlam kazanabilir. Örneğin Ar.dan Türkçeye giren mektep (<mekteb) kaynak dilde 'yazıhane, büro' anlamını taşırken dilimizde yalnızca 'okul' anlamıyla kullanılmıştır. Aynı biçimde Ar. kökenli *hicran*'ın bu dildeki karşılığı 'ayrılık' *hafız* (<ha:fiz)'ın temel anlamı ise 'koruyan', saklayan'dır; bu sözcük ülkemizde 'Kur'anı ezberleyen ve okuyan' anlamıyla kullanılmaktadır. Fr.da 'efendi, sahip, yönetici, öğretmen...' gibi çeşitli anlamları olan *maître* sözcüğünün dişisi *maîtresse* tıpkı *maître* gibi, çeşitli anlamlar ('kadın yönetici, patron, bayan öğretmen gibi) taşırken Türkçeye *metres* biçiminde ve yalnızca 'bir kocanın nikâhsız karısı' anlamıyla geçmiş ve öyle kullanılmıştır. Yine Fr. *artiste* 'sanatçı' anlamında olup her türlü sanatçıyı anlatan bir sözcük iken Türkçede *artist* yalnızca sahne ve perde sanatçıları için kullanılarak bir daralma göstermiştir.

İlginç bir örnek, Almancada 'bu nedir?' demek olan *"was ist das?"* sözünün Fransızcaya *vasistas* biçimiyle ve 'üst pencere, üst cam' anlamıyla geçmesi, oradan da Türkçeye aynı anlamla girmesiyle oluşmuştur.

2. BÖLÜM

TÜRKÇENİN SÖZCÜK ANLAMBİLİMİ AÇISINDAN GÖRÜNÜMÜ

2.1. Türkçede Kavramlaştırma (Anlamlama)

Daha önce değindiğimiz gibi, anlambilimde bir nesneyi, bir eylemi, bir olayı zihnimizde bir ses bileşimine, bir göstergeye bağlama, bir kavramı bir göstergeyle dile getirmeye *anlamlama* ya da *kavramlaştırma* denir. Örneğin babanın erkek kardeşi Türkçede amca, annenin erkek kardeşi de dayı adını alarak iki ayrı kavram oluşturur. Hint-Avrupa dillerinde ise (Örn. Fr. *oncle*, İng. *uncle*, Alm. *Onkel*) her ikisi tek bir göstergeyle dile getirilir. *Baldız, elti, görümce, yenge* gibi akrabalık adları Türkçede ayrı kavramlara dönüşmüşken o dillerde aynı göstergeyle kavramlaştırılır (Benzeri örnekler için bkz. Aksan, 1971: 98). Böylece her dil doğayı, nesneleri, eylemleri kendi görüşüyle, kendi yorumuyla dile getirir. Bu nedenle de bir dildeki bir gösterge, bir başka dildekiyle eşdeğerli olamaz; genellikle onu tam olarak karşılayamaz; örneğin İngilizcedeki *home* sözcüğünün değişik kullanımları Türkçede yerine göre *ev, yuva, yurt, vatan...* sözcükleriyle karşılanabilir; eşdeğerlisi bir Türkçe sözcük yoktur.

Türkçenin Bu Açıdan Nitelikleri:

1) Anlamlama işleminin dillerde farklı oluşu anlam yapıları bakımından her dile kendine özgü nitelikler kazandırır. Türkçenin bu açıdan en önemli özelliği, tek tek sözcüklerde olsun, deyimlerde ve öteki birden çok öğeli birimlerde olsun, kavramlaştırma sırasında doğadaki nesnelere dayanması, doğadaki nesneler, biçimler, renklerden yararlanarak, bir şeyi canlandırarak anlatmasıdır. Aşağıda değineceğimiz gibi, soyut kavramlarda da bu eğilim pek çok örneğiyle karşımıza çıkar. Başka dillerde de görülmesine karşın bu eğilim Türkçede deyim aktarmalarından (buna bkz.) geniş ölçüde yararlanılarak gerçekleşir. Özellikle renk tonlarında var olan çeşitlilik ve canlı anlatım, başka dillerde rastlanmayan bir zenginliği ortaya koyar. Örneğin *kavuniçi, limonküfü, vişneçürüğü, sütlükahve, narçiçeği...* gibi renk tonları, doğadaki nesne-

lere dayanılarak ince renk ayrımlarının nasıl dile yansıtıldığını gösterir.[66] Eğer bitki dünyasına bakacak olursak, bitkilerin doğadaki hayvanlardan, onların organ ve vücut bölümlerinden yararlanılarak adlandırıldığını gösteren birçok örnekle karşılaşırız. *Tavşanbıyığı, tavşanpaçası, öküzgözü, öküzdili, kuşburnu, domuzayağı, aslanpençesi* bunlardan ancak birkaçıdır. Balık adlarında *domuzbalığı, horozbalığı, boğabalığı, yılanbalığı,* kuş adlarından *keditavuğu, yılancık* gibileri hep aynı türden aktarmalarla oluşmuş göstergelerdir.

Doğaya dayalı anlatım sırasında estetik açıdan dikkati çeken deyim aktarmalarından, kimi zaman nükteli benzetmelerden yararlanıldığı görülür. Bir kır çiçeği (papaver rhoeas) *gelincik* biçiminde adlandırılırken Akdeniz bölgesinde süs bitkisi olarak yetiştirilen bougainvillia bitkisine *gelinduvağı*, bir başka bitkiye de *gelindüğmesi* (centaurea solstitialis) adı verilir. Padişahların gözde cariyeleri için kullanılan *haseki* sanından yararlanan *hasekiküpesi* (aquilegia) ve ilginç bir ad olan *saksıgüzeli* (cotyledon umbilicus) bu tür adlardandır. Bir kaktüs türüne k*aynanadili* denmesi ise ilginç bir nükte eğiliminin örneğidir. Kuş adlarından *yalıçapkını* (alcedo atthis) da bu açıdan dikkati çekiyor.

Her dilde, *balık, elma, masa, kerpeten* gibi, zihinde belli bir görüntüsü, tasarımı bulunan kavramların yanı sıra, ancak dille var olan, belli bir tasarıma sahip olmayan *huzur, acıma, kıskançlık, görgü, mutluluk* gibi soyut kavramlar da bulunur. Çeşitli dillerde soyut kavramların somutlardan yararlanılarak, çeşitli aktarmalara başvurularak anlatılabildiği de görülür. Türkçe bu açıdan zengin örneklere sahiptir; bu niteliğiyle bir "*somut anlatım dili*" sayılabilir.[67] Bugünkü Türkiye Türkçesinde *sıkmak, sıkılmak, ezmek, ezilmek, dayanmak, dayatmak, kavra-*

66. Başka örnekler için bkz. Aksan, 1996: 57-59; 147-150. Laude-Cirtautas, çalışmasında değişik Türk lehçelerinde renk adlarının çeşitliliğini belirtmekte, yalnızca belli hayvanlar için kullanılan renk adları ve tonlarının varlığına dikkati çekmektedir (1960: 126ss). Bu çalışmada Türkçedeki renk göstergeleriyle ilgili dikkate değer saptamalar vardır.

67. Alman Türkoloğu Brands (1973: 87ss.) Türk dillerinin çoğunlukla "bildkräftig" (imge gücü olan) biçiminde nitelendiğine değinerek bu niteliğin bugüne kadar geldiğini belirtir; değişik Türk dil ve lehçelerinden, bu özelliği gösteren pek çok örnek verir.

mak, dalmak, incinmek, incitmek, kırmak, kırılmak, çekinmek, dökülmek, bozmak, atmak... gibi birtakım somut devinimleri gösteren eylemler birer aktarmayla soyut kavramların anlatımını da üstlenmişler, konuları daha güçlü bir durumda dile getirir hale gelmişlerdir. Örneğin *ezilmek* "O çocuk o evde çok ezildi" tümcesinde eziyet, sıkıntı çekmeyi, hor görülmeyi anlatırken *dalmak* 'çevresiyle ilgisini keserek belli bir düşünceye kapılmak' anlamında kullanılır. *Kırmak, kırılmak, incinmek* aynı biçimde yeni yan anlamlar kazanmıştır. Deyim Aktarmaları bölümünde görüleceği gibi, deyim niteliği taşıyan sözlerden büyük bir bölümü aynı türden somut anlatımın tanığıdır. Örneğin *ipin ucunu kaçırmak, kabına sığmamak, içine sindirememek, göğüs germek, parmağında oynatmak...* bunlardan ancak birkaçıdır. "Zihniyet" için *kafa*'nın, sevimsiz bir kimse için kullanılan *soğuk* sıfatının, ayrıca *vurdumduymaz, kaypak* gibi insanlar için kullanılan çeşitli sıfatların varlığı yine somut anlatımın işaretlerindendir.

2. Türkçe geniş türetme olanaklarına sahip bir dildir. Bir yandan bütün zaman, kip çekimlerinin, ad durumlarının, türetmelerin, çoğul yapmanın yalnızca bir ek türüyle *(sonek, suffix)* gerçekleştirilmesi, bunların art arda getirilmesi, bir yandan da birden fazla bağımsız biçimbirimlerinin birleştirilerek bileşik sözcüklere dönüştürülebilmesi çok değişik kavramların oluşturulabilmesine olanak verir. *Bağlantılı (agglutinative)* dil tipinin ilginç bir örneği olan Türkçede aynı kökten zaman zaman geniş sözcük ailelerinin oluştuğu görülür. Önce yayımlanan çalışmalarımızda Türkiye Türkçesinde bir tek *sür-* kökünden 100 kadar, *gör-* kökünden ise 70 dolayında sözcüğün türetilmiş olduğunu göstermiştik (1987: 27-30). tut- kökü ise 65 sözcüğün türetildiği bir kök durumundaydı (1996: 45-46). Bu türevler arasında, örneğin *sür-* kökünden *sürgü, sürme* gibi somut kavramların yanında *süre, sürüm, süreç, sürekli, süreksiz...* gibi soyut kavramlar da bulunuyor, *tut-* kökünden ise *tutaç, tutmaç, tutkal* gibi somutların yanında *tutku, tutarlı, tutarlık, tutumluluk...* gibi soyut kavramları görülüyordu. Bağımlı biçimbirimlerin de birden çok işleri yerine getirebilmeleri dilin anlatım gücünü artıran bir etken oluyordu. Örneğin [-Cİ] biçimbirimi *fizikçi,*

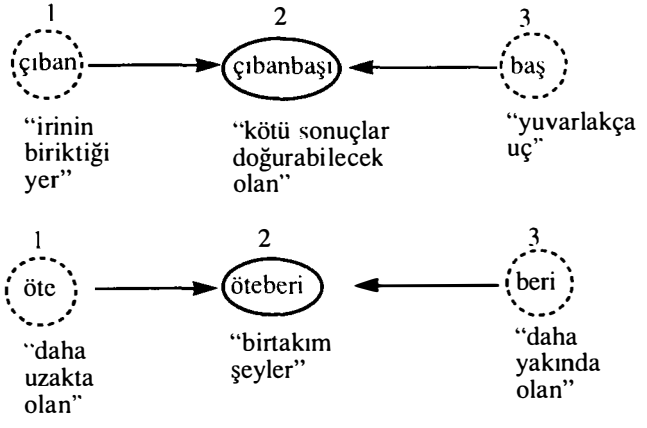
nakliyeci, sunucu gibi öğelerde meslek gösterirken mesleği yerine getirmekte özelliği olan kişiler için *gözcü, gececi, öncü, artçı, uygulamacı* gibi sözcüklere başvurulmaktaydı. Bunların yanı sıra bir huyu, bir tutumu, davranışı ağır basan kimseleri nitelerken *inatçı, kinci, yalancı, mızıkçı* gibi türetmelerden yararlanılıyor, bir kimseye, bir kurama, bir düşünce dizgesine bağlı olanlar için *Atatürkçü, Kant'çı, Türkçü, gerici, ilerici...* gibi sıfatlar kullanılıyordu. Araç-gereç ve madde adı olan *alıcı, susturucu, çekici, ateşleyici* gibi türevlerde ise aynı biçimbirim daha değişik bir işlevi üstlenmekteydi.

Türkçede [-DİK], [-mİŞ], [-(İ)r] gibi, çekimde görev alan eklerin aynı zamanda *bildik, görülmedik, tanıdık; sararmış, dolmuş, yanmış; gelir, içilir, taşınır* gibi adsoylu öğeleri türetmesi yine bu çokişlevliliğin tanıklarındandır. Bu yoldan dilde yerleşmiş pek çok sözcük vardır; üstelik böyle ikili işlevi olan biçimbirimler yalnızca bunlardan ibaret değildir.

Türkçede anlatım yollarını artıran bir kavramlaştırma türü de sözcük birleştirmedir. Bu yolla bir yandan insanlar için kullanılan *çalçene, kabadayı, boşboğaz, açıkgöz, kulkuyruk, çöpçatan, kılıbık (<kıl+ibik), delidolu* gibi bileşik sözcükler, bir yandan *bityeniği, ipucu, çıbanbaşı* gibi deyim aktarmalı örnekler oluşturularak dile yerleşmiştir. Bilim, sanat, teknik alanlarında geçen birçok terim de bu yoldan kavramlaştırılmış bulunmaktadır. *Dışbükey, içbükey, ısıölçer, atardamar, izdüşüm, katsayı, eşanlamlı, dilbilim, bilirkişi...* gibi değişik dalların terimleri bunlardan ancak birkaçıdır. Yeni bilim dallarında yeni ortaya atılan ya da Türkçeden karşılanmak istenen kavramların dile getirilmesinde bu yoldan büyük ölçüde yararlanılmaktadır. Önceleri *elektronik beyin* tamlamasıyla ve kompüter yabancı terimiyle karşılanan terim *bilgisayar* bileşik sözcüğü türetilince dilde çabucak benimsenerek tutunmuş, *ehl-i vukuf* tamlaması ise yine aynı biçimde *bilirkişi* olarak yerleşmiştir.

Bileşik sözcükler içinde anlambilim açısından en ilginç olanlar, her ikisi birden kendi anlamlarının dışında kullanılarak yeni bir kavram oluşturan *çöpçatan, çıbanbaşı, kılıbık, bityeniği, ipucu* gibileridir

ki, bunlara *yavruağzı, camgöbeği* gibi, yukarıda geçen renk tonlarını, *kaynanadili, hasekiküpesi* gibi bitki adlarını ekleyebiliriz. Bunlar gibi aktarmalı örneklerin içinde *kargaburun, gelberi, deveboynu* gibi araç-gereç adları da yer alabilir. Aşağıda, *çıbanbaşı* ve *öteberi* gibi bileşik sözcüklerde bileşme sonucunda ortaya çıkan yeni kavram, şema halinde gösterilmiştir (9. şema) Bu şemada 1. göstergeler (*çıban* ve *öte*) ile 2. göstergeler *baş* ve *beri*) kendi yansıttıkları kavramlar dışında, 3. bir kavramı aktarmak üzere bir araya gelmiştir:

9. şema

Çıbanbaşı örneğinde iki somut kavramın bir araya gelmesiyle soyuta dönüş söz konusu olmakta, soyut bir kavram somutlaştırılarak dile getirilmekte, böylece bu bileşik sözcük deyim aktarmalarının *somutlaştırma* türüne örnek oluşturmaktadır. Ayrıca, bu örnekte çıban göstergesinin tasarımları ve duygu değeri de yeni göstergenin algılanmasında etkili oluyor.

3. Türkçenin her döneminde belirgin olarak ortaya çıkan bir anlatım özelliği, *ikileme*'lerin sık kullanılmasıdır.[68] Dünyanın pek az di-

68. Türkçedeki yorgun argın, yol yordam gibi ikileme türüne Yun. hendiadyoin (hendia-dyoin: 'ikiyle bir') terimiyle ad verilmiştir. Bu konudaki Türkçe örnekler ve yayınlar için bkz. Aksan, 1996: 60-64; 195-198.

linde Türkçedekine yakın oranda görülen bu özellik, bugün Korecede ve bir ölçüde Japoncada bulunmakta, buna karşılık Hint-Avrupa dillerinde pek az örneğine rastlanmaktadır; koskoca Latin yazınında birkaç ikileme görülmektedir.

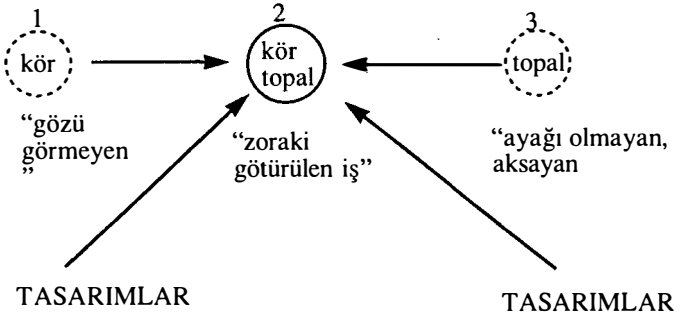
Türkçenin bu anlatım yolu, gerek kavramlaştırma, gerekse sözdizimi, tümcelerin anlamları açısından ilginç olduğu kadar önemlidir de. Üstelik, ikilemeler belli bir sözcük türüyle sınırlandırılmamakta, değişik türleri bulunmaktadır. Türkiye Türkçesinde bir yandan *ev bark, çift çubuk, sorgu sual, çarşı pazar* gibi, yerli ve yabancı kökenli eşanlamlı adlar ikileme olarak kullanılırken *eğri büğrü, açık seçik, derme çatma, akıllı uslu* gibi sıfatlar bir araya getirilmekte, ayrıca, belirteç, ulaç, ortaç, eylem (çekimli ve çekilmemiş) gibi değişik sözcük türlerinden ikilemeler oluşturulmaktadır. Yine değişik sözcük türlerinden tersanlamlı öğeler de *az çok, iyi kötü, yer gök. dost düşman, irili ufaklı, gidip gelip, yatakalka* örneklerinde olduğu gibi kalıplaşmaktadır.

Sabah sabah, akşam akşam, sokak sokak, isteksiz isteksiz, akın akın, durup durup, derin derin gibi, değişik sözcük türlerinden olup da yinelemeli kullanılan örnekleri, ayrıca *kitap mitap, kadın madın okul mokul* gibi, önsesi /m/ ile değiştirilerek oluşturulanlar yine ikilemelerdendir.

Türkçede yansımaların büyük bölümünü de *mırıl mırıl, lokur lokur, takır takır, kıtır kıtır* örneklerinde olduğu gibi ikilemeler oluşturmakta, bunların bir bölümünde *çatır çatır, çatır çutur, çıtır çıtır* yansımalarında görüldüğü üzere bir dereceleme ortaya konmaktadır. Bu türden kimi ikilemelerde yalnızca, belli bir eylemde kullanılma özelliği göze çarpıyor: *bıcır bıcır (konuşmak), cayır cayır (yanmak), fokur fokur (kaynamak)* gibi.

Anlambilim açısından ikilemeler dikkati çeken bir nitelik taşır: İki ayrı gösterge, tek bir gösterge olarak, belli bir gösterilene sahip olur; zihinde kimi kez tek tek çözümlenme yerine yeni bir kavramın oluşmasını sağlar. *İyi kötü* ikilemesinde nitelenen eylem ne iyi, ne de kötüdür; ikisi ortası, orta karar bir niteleme söz konusudur. *Az çok, derme çatma, kör topal , köşe bucak, ölüm kalım, belli belirsiz, alı al,*

moru mor, yağlı ballı, öte beri, bellibaşlı gibi örneklerde da aynı nitelik görülmektedir. Bunlar içinden *kör topal* ikilemesiyle aktarılmak istenen kavram, ne "kör", ne de "topal"dır; yarım yamalak, zoraki yürüyen bir işin gidişi anlatılır (bkz. 10. şema). Bu yeni göstergenin, dolayısıyla yeni kavramın oluşmasında *kör*'ün daha çok da *topal*'ın gösterilen'i, zihindeki tasarımları etkili olmakta, duygu değerleri de devreye girmektedir; her biri ayrı birer *gösteren* ve *gösterilen*'e sahip olan iki ayrı gösterge böylece, ortaklaşa yeni bir kavram oluşturmaktadır. Anlam açısından durum, bileşik sözcüklerdekinin aynıdır.

(10. Şema)

Düğün bayram, düğün dernek, çeyiz çimen, yalan yanlış, don paça, çanak çömlek, bugüne bugün, az buz, saçma sapan, baldır bacak, kol kanat, bardak çanak gibi ikilemelerde ise yeni bir kavramın oluşturulmasından çok, birtakım ses yinelemelerinden de sık sık yararlanılarak bir araya getirilen göstergelerle kavramın pekiştirilmesi, zihinde çeşitli tasarımlar yaratılarak anlatımın zenginleştirilmesi söz konusudur. *Yorgun argın, sağ salim, sorgu sual, yol yordam* gibi eşanlamlıların bir araya getirildiği eşanlamlılarda da aynı tasarım çeşitlenmesiyle canlı ve zengin anlatım sağlanmaktadır. *Eski püskü, kargacık burgacık, bölük pörçük* gibi örnekler yine ses yinelemeleriyle türetilmiş ikinci öğelerin yardımıyla aynı zangin anlatıma yönelirler. *Kargacık burgacık* ikilemesinin yalnızca kötü ve acemice yazılmış yazılar için kul-

lanılması da ilgi çekicidir.

Türkçede aynı sözcüğün yinelenmesiyle kurulan ikilemelerin sık kullanılması, zihinde bir kavramın algılanması sırasında onun pekiştirilmesini, güçlendirilmesini sağlayan bir anlatım biçimidir.

Sabahleyin çok erken kapıma geldi

ya da

Sabahleyin erkenden kapıma geldi

yerine

Sabah sabah kapıma geldi

gibi bir tümce daha güçlü bir anlatım biçimidir. Aynı nitelik

Bana demetlerle karanfil göndermiş

yerine,

Bana demet demet karanfil göndermiş

tümcesinde de görülür.

Önsesi /m/ ile değiştirilerek ikinci kez kullanılan bir sözcükle oluşan ikileme örneklerinde yine pekiştirmeli, güçlü bir anlatım gerçekleşmektedir:

Kadın tutmamışlar

yerine

Kadın madın tutmamışlar

ya da

Herhangi bir silah görmedim

yerine

Silah milah görmedim

çok daha etkili bir anlatım sağlar. Dikkat edilecek olursa bu kullanım biçimi daha çok, olumsuz yargılarda, bunların pekiştirilmesi için başvurulan bir yolu gösterir. Bununla birlikte, olumlu anlatımlarda da

Kitap mitap aldık

ya da

Çadır madır gerekli

gibi tümcelerde kullanıldığı görülür.

Bu konuyu bitirmeden önce, Türkçenin kavramlaştırma özelliklerine bir kıyaslamayla ışık tutacak bir nokta üzerinde durmak istiyoruz:

Ünlü anlambilimci Ullmann (1969: 245 ss), Fransızcanın Almanca ve İngilizceye göre adlandırmada nedensizliği çok daha fazla yeğlediğine, bu dilde yansımaların da çok daha az olduğuna değindikten sonra Almancada sözcük birleştirme yoluyla anlatımın örneklerine yer verir: "Eldiven" kavramı için Fr.da *gant*, İng.'de *glove* sözcükleri kullanılırken Almancada "el ayakkabısı" biçiminde çevrilebilecek olan *Handschuh*; "paten" için de Fr. *patin* ve İng. *skate* karşılığı Schlittschuh ("kayma ayakkabısı") sözcüklerinden yararlanılır.

Yukarıdaki açıklamalarımızdan da görüleceği gibi Türkçe bir yandan kendi kök ve eklerinden, rahatlıkla yarattığı kavramlar oluşturmakta, örneğin bir *gör-* kökünden 50'yi aşkın sözcük türetilebilmekte, bir yandan sözcük bileşimleriyle yeni kavramlara ulaşabilmekte, bir yandan da geniş ölçüde başvurduğu ikilemelerle önemli bir anlatım gücüne erişmiş bulunmaktadır.

2.2. TÜRKÇENİN KAVRAMLAR DÜNYASI

Türkçenin kavramlar dünyasının özelliklerini belirleyebilmek için onun en eski dönemlerine uzanmak gerekir, sanıyoruz. Türkçenin eldeki en eski ürünleri olan Köktürk yazıtları, konularının kısıtlılığına ve taşa yazılma nedeniyle kısa anlatıma yönelmiş olmasına karşın daha VIII. yüzyılda dilin somut ve soyut kavramlar yönünden zengin olduğunu göstermektedir. Bununla birlikte zaman zaman Türkçenin soyut kavramlar bakımından yoksul olduğunu ileri süren yabancı araştırıcılara rastlanmaktadır. Örneğin Krámsky (1956: 225-240) Türkçenin soyut kavramlar yönünden yoksul olduğuna değinmiş, Giraud (1960: 147) bu düşüncesini belirtmişken değişik incelemelerinde Köktürk yazıtlarını işlenmiş birer sanat yapıtı sayarak ilgi çekici bir çelişkiyi or-

taya koymuştur.[69] Çeşitli siyasal gelişmeleri, savaşları ve olayları dile getiren yazıtlarda bizim incelememize göre %33 oranında soyut kavrama rastlanmakta, bu da belli konulara değinen bu tür metinler için bile az sayılmayacak bir oranı işaret etmektedir.

Şimdi, Türkçenin bilinen bu en eski dönemindeki soyut kavramlar üzerinde birkaç örnekle duralım:

Köktürk yazıtlarında, bugün 'baht, talih, kısmet' gibi yabancı kökenli sözcüklerle dile getirdiğimiz kavramlar için *ülüg* ve *kut* sözcükleriyle karşılaşıyoruz. Bunlardan *ülüg* ilginç bir biçim ve anlam özelliği göstermektedir. Bugün *üleşmek, üleştirmek* eylemleriyle dilimizde yaşamakta olan, *ül-* köküne dayanan ülemek eylemi Eski Türkçede de kullanılıyor, Uygur metinlerinde 'parçalamak, paylaşmak, bölmek, taksim etmek' anlamına geliyordu. *Ülüg* aynı kökün (*ül-*) türevi olarak 'pay, hisse' anlamında aynı çağda kullanılmakta, "insanın hissesine düşen, pay" düşüncesiyle 'baht, talih, mutluluk' anlamını da kazanmış bulunmaktaydı. Kültigin yazıtında "*kutum bar üçün ülügüm bar üçün...*" (mutluluğum, talihim olduğu için) (doğu 29) biçiminde eşanlamlı iki sözcüğün kullanılmış olması daha o dönemdeki kavram zenginliğinin örneklerindendir.

Sözvarlığının kısıtlılığına karşın aynı metinlerde 'hilekâr, sahtekâr, aldatıcı' demek olan üç ayrı soyut kavramın geçmekte olması da ilgi çekicidir: Köktürk yazıtlarında *kür* 'hile, kandırma' kökünden gelen *kürlüg* 'hilekâr, aldatıcı', *armak* 'aldatmak' kökünün türevi *armakçı* (aynı anlamda) ve *teblig* 'aldatıcı' aynı tümcede kullanılmış bulunmaktadır (Kültigin, doğu 22).

Yine aynı metinlerde toplumsal - siyasal birer kavram olarak *tarkanç (tarkınç)* (Tonyukuk, 22) ve *bulganç* (a.y.) terimlerine rastlanmaktadır. Bunlardan ilki *tar* 'dar' biçiminde, Uygur metinlerinde geçen köke dayanmakta, 'ülkede huzursuzluk' anlamına gelmektedir.

---

69. Giraud'nun iki ayrı çalışmasında (1960: 68 ss ve 1961: 124-136) Köktürk yazıtlarının yazınsal gücüne değinilmekte, bunlardan ikincisinde Tonyukuk yazıtı, ritmik özellikleri, önses uyakları dolayısıyla işlenmiş bir sanat yapıtı olarak nitelenmektedir.

Bulganç ise bugün *bulamak, bulanmak* eylemlerinde yaşayan *bul-* kökünden gelmekte, yine ülkedeki karışıklığı anlatmaktadır. Bir ad ve bir eylem kökünden gelen bu soyut kavramlardaki anlam gelişmesi bizce dikkati çeker niteliktedir.

Daha önceki çalışmalarımızda (örneğin 1996: 80ss) Köktürk ve Uygur metinlerindeki sözvarlığının somut ve soyut kavramlar açısından zenginliğini gösteren birçok örnek vermiştik. Burada bunlara daha çok yer vermeyeceğiz. Ancak hemen belirtelim ki, Türkçenin daha sonraki dönemlerinde de kavramı iyi anlatan, yerine göre, yabancı kavramları başarıyla karşılayan türetmeler ve tamlamalar kullanılmıştır. Bunlardan birkaçına değinelim:

Karahanlı Türkçesi döneminde er 'erkek, adam' sözcüğünün birçok türevi içinde *eren* 'insanlar', *eretmek* 'erkekleşmek', *erngen* 'ergen, bekâr', *erlenmek* 'kadın evlenmek', *ersek* 'hafif kadın' *ersig* 'erkek, yiğit, kahraman', *ersinmek* 'erkekleşmek' gibilerine rastlanıyordu. Kutadgu Bilig'de, Farsçadan gelen *süvari* kullanılmazken *atçı* geçiyor, yine Farsça kökenli *terzi* görülmezken *yi* 'elbise dikişi' kökünün türevi *yiçi* sözcüğünden yararlanılıyordu. Aynı dönemde somut kavramlardan *sorgu* 'kan alma aygıtı', *közüngü* 'ayna', *ulatı* 'mendil' gibi sözcüklere rastlanıyor, soyut kavramlardan 'âdet' anlamındaki *ögreyük*, 'ihsan, bağış' demek olan *açıg*, 'töhmet' anlamındaki *yala* ve bunun türevi *yalalmak* 'töhmet altında kalmak' sözcükleri yaşıyordu. Uygur metinlerinden beri gelen, *um-* kökünün türevi, 'ümit' anlamındaki *umunç* ve 'cevap' karşılığı *yanıt* kullanılıyordu (Örneklerin geçtiği kaynaklar için bkz. Aksan, 1996: 106ss).

Eski Anadolu Türkçesinde ise, bugün halk dilinde bile yaygın olan Farsça kökenli *mehtap* (<mehta:b) yerine, uzun yüzyıllar boyu *ay aydıñı* ve *aydıñ* kullanılmıştır. *Bad-i saba* 'sabah rüzgârı' yerine de *tanyeli* geçiyordu. 'İbret vermek, ders vermek' anlamında *öglendirmek*, 'kendine gelmek' için *öglenmek* gibi, ög/ök kökünün türevlerinden yararlanılıyordu (Kaynaklar için bkz. a.y. s. 117 ss).

Yine Eski Anadolu Türkçesinde, XV. yüzyılda Farsça kökenli *çoban* yerine *güden* ve *güdücü* sözcüklerine rastlanmakta, somut kav-

ramlardan 'pankreas için *öksüzce* bağır, 'rahim, dölyatağı' için *oğlan yatağı*, 'kerpeten' için *kısaç*, 'mengene' yerine *kısdırma* ve *kıskı* kullanılmaktaydı. Soyut kavramlardan 'feragat etmek' için *el dartmak* (çekmek), 'hayal kurmak, tasavvur etmek, kuşkuya düşmek' için *sanu sanmak* gibi bir bölümü somutlaştırmaya dayanan birçok öğe kullanılıyor, Ar. *insaniyet, ademiyet* yerine *adamlık, ünsiyet* yerine *öğürlük*, 'munis, çabuk arkadaş edinen' anlamına *öğürsek* sözcüklerine rastlanıyor, 'bakir' yerine *kız oğlan* tamlamasından yararlanılıyordu (Geçtikleri kaynaklar için bkz. Aksan, 1987: 50-54). Aynı dönemde *sayru* 'hasta', *yagı* 'düşman', *yazuk* 'günah', *yazuklu* 'günahkâr', *dirlik* 'yaşam' gibi sözcüklerin dışında, çeviri sözcük ve tamlamalarla da karşılaşılmaktadır. Ar. *beytullah*, T*anrı evi*, *halik, yaradan, mahlûk, yaradılmış, haset, yavuz dilemek* biçiminde çevrilerek dile aktarılan öğeler bulunmaktaydı (Bkz. Aksan, 1996: 117-121).

Bugünkü Anadolu ağızları Türkçenin canlılığını ve anlatım gücünü yabancı etkilere karşın sürdüregelmekte, türetme eğilimi ve doğaya dayalı anlatım yollarıyla kendine özgü karşılıkları ortaya koyarak bünyesinde yaşatmaktadır. Sözcük sayısı 90 000 dolayında olan ağızlarda somut ve soyut kavramları karşılamak üzere çoğu zaman değişik kavramlaştırmalar görülür.[70] Örneğin ölçünlü dilde Far.dan gelme *havuç* kullanılırken bu sebze için Anadoluda, içlerinde *yerebatan, yeregeçen, kızılot, gelinparmağı, sivirtme* gibi ilginç adların da bulunduğu 24 kadar göstergeye rastlanmaktadır (bkz. Aksan, 1996: 217 ss). Yine Far. kökenli *merdiven yerine basak, bastır, baskıç, basçık, basgaç, basıncak* sözcükleri bulunmakta, Ar.dan gelme *mangal* yerine *közlük*, Far. kökenli *pervane* yerine *döngeç*, İt.dan alınma *manivela* için de *kanırtmaç, basanga, basarna* karşılıkları kullanılmaktadır.

Soyut kavramlardan Ar. kökenli *cazibe*'nin Anadolu ağızlarındaki karşılığı *albeni* bugün ölçünlü dilde de yerleşmiştir. Düşkırıklığını Osm. *sukut-i hayal* tamlamasıyla değil, *ummaca* türetmesiyle karşılayan ağızlarda umulan, olması istenen şey için *umulcama* türetmesin-

70. Aşağıda vereceğimiz örneklerin kullanıldıkları iller ve geçtikleri kaynaklar için bkz. Aksan, 1996: 217ss.

den yararlanılmaktadır. *Hafıza* kavramı için kullanılan *güdüyeri, hoş-sohbet* için *dilbezeği* ve *dilbezek* bileşik sözcükleri yine ilgi çekici örneklerdendir.

Türkçenin doğaya dayalı kavramlaştırma yolundaki güçlü eğilimi, daha önceki bölümde de değindiğimiz gibi, özellikle renk adlarında ve renk tonlarında belirgin bir biçimde ortaya çıkar. Bu açıdan Türkçe, bütün lehçeleriyle birlikte zengin bir renk dünyası sergileyen bir sözvarlığına sahiptir. Bunu anımsatmak üzere vereceğimiz *gülkurusu, böcekkabuğu, ördekbaşı, limonküpü, yavruağzı, keklikayağı* gibi renk tonları bu niteliğin tanıklarındandır (Başka örnekler için bkz. a.y., s. 148-149).

Kavramlar dünyası açısından dikkati çeken bir başka alan da akrabalık adlarıdır ki, değişik çalışmalarımızda değindiğimiz[71] bu alandaki zenginlik, Türklerde aile bağlarının güçlülüğü ve her bağın ayrı bir kavram haline getirilmesiyle ilgili olabilir.

Yabancı dillerin XI. yüzyıldan başlayarak aşama aşama artan etkisi Türkçenin sözvarlığına önemli ölçüde zarar vermiştir. Eski Anadolu Türkçesi, daha sonra Osmanlıca dönemlerinde artan Arapça ve Farsça sözcük ve tamlamaların yanı sıra Tanzimattan başlayarak Fransızcadan gelen sözcük akımı dilde, Türkçeleri unutulan ve Türkçeden karşılanmayan yabancı öğelerle önemli bir yabancılaşmaya neden olmuştur. Genç Kalemler ve Türkçülük akımıyla filizlenen, ancak Dil Devrimiyle büyük atılım sağlayan özleşme, XX. yüzyılın sonlarına geldiğimizde somut ve soyut kavramlarda, her alanla ilgili terimlerde önemli ölçüde Türkçeleşme gerçekleştirilmiş, türetilen pek çok öğe, dile yeni kavramlar kazandırarak onun gücünü de ortaya koymuştur. Bugün, özellikle İngilizcenin bir *lingua franca* olarak bütün dünyadaki etkisine koşut olan Türkçedeki etkisi bir yana bırakılırsa Dil Devrimi süreci içinde dilin en eski dönemlerdeki gücüne kavuştuğunu söyleyebiliriz. Ancak Osmanlı aydınının yabancı öğeleri yeğleme, dilden karşılık aramama yolundaki tutumu günümüzde de sürdürülecek olur-

71. Daha geniş bilgi için bkz. Aksan, 1971: 97-99; 1996: 108.

sa bu yine Türkçenin zararına olacaktır.

Dil Devrimi süreci içinde türetilen ve dilde yerleşerek yabancılarını unutturan birçok öğe, Türkçe kök ve eklerden kurulan ve kavramı iyi yansıtan sözcüklerin dilde nasıl benimseneceğini göstermiştir. *Öğretmen* (muallim, muallime), *okul* (mektep), *öğretim* (tedris), *basın* (matbuat), *tekel* (inhisar), *üretim* (istihsal), *tüketim* (istihlak), *tüketici* (müstehlik), *sakınca* (mahzur), *savunma* (müdafaa), *bunalım* (buhran), *yaptırım* (müeyyide), *oturum* (celse), *kavram* (mefhum), bunlardan ancak birkaçıdır. Gerek genel dilin kavramları, gerekse terimlerde türetme ve sözcük birleştirme yoluyla dile pek çok yerli öğe kazandırılmıştır. *Kamuoyu* (efkâr-ı umumiye), *Anayasa* (Teşkilât-ı Esasiye Kanunu), *Genel Kurmay* (Erkân-ı Harbiye-i Umumiye); *hiss-i kable'l vuku* karşılığı önsezi, *daire-i fâside* için *kısır döngü*, *müselles-i mütesâviyül adlâ* karşılığı *eşkenar üçgen, gayr-ı müsâvât'*ı karşılayan *eşitsizlik* gibi birkaç örnek vermekle yetiniyoruz. Eğer İngilizceden giren öğelere computer / bilgisayar örneklerinde olduğu gibi başarılı karşılıkları bulunarak bu tutum sürdürülecek olursa Türkçenin zengin bir kültür dili olma yolundaki ilerlemesi daha da güç kazanacaktır.

Burada son olarak, Türkçedeki anlatım yollarının çokluğunu göstermek üzere Türkiye Türkçesinden bir örnek üzerinde durmak istiyoruz:

Benden	durmadan boyuna devamlı (olarak) sürekli (olarak) ha bire sık sık hep üst üste biteviye bidüziye sabah akşam ikide bir Tanrının günü Allahın günü ardı arkası kesilmeden	o çocuğa yardım etmemi istiyor.

Bir kimsenin bir işi sürekli olarak yaptığını ve yinelediğini göstermek üzere değişik köklerden ve kavramlardan yararlanarak belirteç göreviyle kullanılan bu sözcük ve tamlamaların sayısı 15'i bulmaktadır. Yakın anlamlı bu öğelere *daima, her daim, her zaman* gibileri de eklenecek olursa aynı tümcede belli bir anlamı dile getirmek üzere ne kadar çeşitli öğelerin birbirinin yerine kullanılabileceği ortaya çıkar. Bu da Türkçenin kavramlar dünyasının zenginliğinin tanıklarından biridir.

2.3. TÜRKÇEDE BENZETME

Bir nesnenin, varlığın niteliğini daha güçlü, daha etkili biçimde anlatmak üzere bir başka nesneden, daha belirgin niteliği olan bir varlıktan yararlanma eğilimi Türkçede de değişik yollardan, yaygın olarak gerçekleşmektedir.

Türkçenin en eski evrelerinde de bugünkü gibi bir ilgeç'le *(teg)* yapılan benzetmeler sıkça kullanılmıştır. Köktürk yazıtlarında örneğin "Teñri küç birtük üçün kañım kagan süsi *böri teg* ermiş yagısı *koñ teg* ermiş" (Kültigin, doğu 12) (Tanrı güç verdiği için babam hakanın ordusu kurt gibiymiş, düşmanı koyun gibiymiş) tümcesindeki kurt gibi ve koyun gibi benzetmeleri ilgi çekicidir.[72] Aynı ilgecin daha sonraki dönemlerde de kullanıldığını görüyoruz. Burada, XVI. yüzyılın büyük şairi Fuzûlî'nin ünlü Su kasidesindeki kullanılışına bir örnek vermekle yetinelim:

Suya versün bağban gülzarı zahmet çekmesün
Bir gül açılmaz *yüzün tek* verse bin gülzare su[73]

Kalıplaşarak dile yerleşmiş, kimi zaman deyimleşmiş benzetmeler adlarla, sıfatlarla, tamlamalarla kurulur; bunlardan bir bölümü belli eylemlerle kullanılır. Türkiye Türkçesinde bir nesnenin beyazlığını

72. Başka benzetme örnekleri için bkz. Aksan (1971: 130-131, 156-157).

73. "Bahçıvan boşuna zahmet çekmesin, gül bahçesini suya versin. Bin gül bahçesine su verse senin yüzün gibi bir gül açılmaz."

güçlü bir biçimde anlatabilmek için *süt gibi, sakız gibi, kar gibi* benzetmelerine başvurularak bu nesnelerin belirgin olan renklerinden yararlanılır. Aşağıda, *gibi* ilgeciyle yapılan ve bir bölümünde sanatlı ve nükteli bir anlatım eğilimi görülen değişik yapıdaki benzetmelerden örnekler veriyoruz:

1 *zehir gibi* (acı)
limon gibi (ekşi)
pamuk gibi (yumuşak)
kösele gibi (sert yiyecek)

2 *sırım gibi* (ince yapılı, güçlü insan)
cıva gibi (hareketli insan, çocuk)
koyun gibi (yumuşak başlı, yönlendirilen adam)
tilki gibi (kurnaz insan)

3 *at hırsızı gibi* (iriyarı insan)
ay parçası gibi (güzel çocuk, kız)
taş bebek gibi (güzel, donuk kız, kadın)
tımarhane kaçkını gibi (delice işler yapan insan)

4 *kelle götürür gibi gitmek*
arpacı kumrusu gibi düşünmek
kedi ciğere bakar gibi bakmak
gül gibi geçinmek

5 *tereyağından kıl çeker gibi* (bir işi kolaylıkla, sorumluluk almadan çözümlemek)
yangından mal kaçırır gibi (bir işi çok aceleyle yapmak)
kör değneğini beller gibi (hep aynı işi yapmak)
damdan düşer gibi (bir söze, bir konuya girmek)

Bu örnekler içinden 1. öbektekiler tad alma ve dokunma duyusunu ilgilendiren nitelikleri, doğada bu yönden belirgin özelliği olan başka nesnelerden yararlanarak dile getirmektedir. 2. ve 3. öbektekiler insanların özelliklerini yine doğadaki nesnelerden, hayvanlardan yararlanarak anlatan benzetmelerdir. 4. öbekte yer alanlar, ancak belli bir eylemle kullanılan, deyime dönüşmüş örneklerdir. 5. öbekte ise yine deyim olan, değişik eylemlerde kullanılabilen benzetmelerdir. Burada ancak dörder örneğini verebildiğimiz bu benzetmelerden 4. ve 5. ötekiler Türkçenin kimi olayları imgelerden yararlanarak, somutlaştıran

sahnelerle çok canlı bir biçimde anlatabildiğini göstermektedir.

Türkiye Türkçesinde bunların yanında [-E] *dönmek* eylemiyle kalıplaşmış, deyim niteliğindeki benzetmeler de vardır:

6 *suyu çekilmiş değirmene dönmek*
dut yemiş bülbüle dönmek
eşekten düşmüş karpuza dönmek
iki cami arasında kalmış beynamaza dönmek.

Bu örneklere daha birçokları eklenebilir.

Türk yazınında teşbih adıyla anılan bu söz sanatının çeşitleri ve ilginç örnekleri vardır.[74] Burada, yalnızca yeni Türk şiirindeki özgün benzetmelerden iki örnek vermekle yetineceğizi:

"İçimde damla damla bir korku birikiyor
Sanıyorum her sokak başını kesmiş devler
Simsiyah camlarını üzerime dikiyor
Gözleri çıkarılmış bir âmâ gibi evler"

(N. Fazıl Kısakürek "Kaldırımlar"dan)

"Sisler bulvarına akşam çökmüştü
omuzlarımıza çoktan çökmüştü
kesik birer kol gibi yalnızdık"

(Attilâ İlhan, Sisler Bulvarı'ndan)

Görüldüğü gibi, bu örneklerde de güçlü bir canlandırma ve nükte eğilimi etkili olmuştur.

2.4. TÜRKÇEDE AKTARMALAR

2.4.1. TÜRKÇEDE DEYİM AKTARMALARI

Kitabımızın aktarmaları ele alan bölümünde (1.5.9), her dilde değişik türleriyle aktarmaların bulunduğunu göstermiş, bu eğretilemelerle anlatıma güç kazandırıldığını ve göstergelerin yeni yeni yan anlam-

74. Bu konuda bkz. Dilçin, 1983: 405-412; ayrıca Aksan, 1993: 111-125.

lar edindiklerini belirtmiştik. Türkçe gibi, doğaya ve somuta bağlı anlatımın güçlü olduğu bir dilde bu anlam olayının hem bol, hem de tipik ve kendine özgü örnekleriyle karşılaşılmaktadır. Şimdi, bugünkü Türkiye Türkçesinde görülen türlerine, önce yer vermediğimiz örneklerle değineceğiz:

a) İnsandan Doğaya Aktarma

Türkiye Türkçesinde insanın organları ve vücut bölümlerinin yanı sıra, giyeceklerin kimi bölümlerinin ve doğadaki nesneleri anlatmak üzere doğaya aktarıldığını görüyoruz. *Baş, göz, kulak, ağız, boğaz, boyun, göğüs, el, kol, dirsek, ayak, bacak, taban, parmak, tırmak* gibi göstergelerin yanında *yaka, etek, paça* giysi bölümleri de doğadaki varlıkların niteliklerini belirlemede kullanılmaktadır. En geniş kullanım alanına, dolayısıyla çokanlamlılığa sahip olan organ ve vücut bölümleri arasından *ağız* göstergesine bakacak olursak onun ne ölçüde değişik aktarmalara sahne olduğunu görürüz. Bardağın, kavanozun, sürahinin, güğümün en üstte kalan, açık yanlarını gösteren *ağız*, bıçağın, testerenin ve benzeri, kesici araç gerecin kesen taraflarını anlatmak üzere de kullanılmakta, ayrıca *fırın ağzı, nehrin ağzı, yol ağzı, mağara ağzı* gibi kullanımlarda karşımıza çıkmaktadır. *Kapı ağzı* (kapının önü, yakını)da aynı niteliktedir. *Boğaz, boyun, burun, dil* gibi sözcüklerin -birçok dilde olduğu gibi- birer coğrafya kavramı niteliği kazanmış olması da burada belirtilmelidir. *El (havan eli, kapı eli)*, çeşitli makinelerin ve nesnelerin işletilmesinde kullanılan *kol (meyve sıkacağının kolu, kapı kolu)*, kimi çalgıların elle tutulan sapı *(tamburun kolu)*, telli çalgılarda teli geren bölümü gösteren *kulak (bağlamanın kulağı)*, sabanın iki yanındaki, toprağı aktarmaya yarayan bölüm (sabanın kulağı) hep aynı anlatım eğiliminin örneklerindendir. Araba sürücülerinin, otomobilin göstergelerinin bulunduğu bölümden ön cama kadar olan yerine *göğüs* adını vermeleri, lastiklerin dış yanlarına *yanak* sözcüğünü yakıştırmaları da aynı eğilimin yeni belirtilerindendir. Bu örnekleri kolaylıkla artırabiliriz.

Anadoludaki yeradları incelenecek olursa aynı tutumun pek çok

örneğiyle karşılaşılır; ad verme sırasında insana ait organ ve vücut bölümlerinin yeradlarında kullanıldığı görülür: *Sırtköy* (Antalya, Manisa, Mardin ve Rize'ye bağlı dört ayrı köy adı), *Köprüağzı* (Başkale-Van), Kolhisar (Hınıs-Erzurum), *İncebel* (Tosya-Kastamonu) bunlardan ancak birkaçıdır.

Giysi bölümleriyle ilgili aktarmalara örnek olarak *yaka* sözcüğünün *şehrin doğu yakası, karşı yaka* (ve İzmir'in bir semti Karşıyaka), *etek* sözcüğünün ise *dağın eteği, tepenin eteği* gibi kullanımlarını gösterebiliriz.

Deyim aktarmalarının *kişileştirme* (personification) adı verilen türünde de insandan doğaya aktarmalara başvurulduğu görülmekte, ancak bu türde insanlar için kullanılan sıfatlardan, niteliklerden, doğanın anlatımında yararlanılmaktadır. *Kel tepeler, kör kuyu, sağır tencere* gibi genel dilde yerleşmiş kullanımların yanı sıra, özellikle yazın ve şiir dilinde kişileştirmelere sık rastlanmaktadır.[75] Burada XX. yüzyıl Türk şiirinden birkaç örnek vermekle yetineceğiz.[76]

Ahmet Haşim'in "O Belde" şiirinde gece, *dalgın,* deniz de *hasta* sıfatlarıyla nitelenir:

"Sonra dalgın mesa o hasta deniz"

Yahya Kemal'in "Ses" şiirinde yine deniz, *görmüş geçirmiş* sıfatıyla kişileştirilir:

"Dağ dağ o güzel ses bütün etrafı gezindi

Görmüş ve geçirmiş denizin kalbine sindi".

Faruk Nafiz'in ünlü "Han Duvarları" şiirinde *rüzgârların saçı, inleyen tekerlekler*", (yollar) *başını kaldırarak boşluğu dinliyordu*" gibi kişileştirmeler vardır. Bunlara, Attilâ İlhan'ın *haydut bir akşam,* Behçet Necatigil'in *yorgun ikindi, ürperen sokaklar* gibi kullanımlarını ve daha birçoklarını ekleyebiliriz.

---

75. Eski yazınımızda istiare-i mekniye (kapalı istiare, kapalı iğretileme) sanatı örnekleri sayılan bu tür deyim aktarmaları için bkz. Aksan, 1993: 131-137.

76. Geçtikleri kaynaklar için aynı yere bkz.

b) Doğadan İnsana Aktarma

Daha önce de belirttiğimiz gibi, deyim aktarmalarının temelinde bir benzetme, bir varlığın niteliklerini belirtmek için benzer niteliklere sahip bir başkasından yararlanma ve ona yaklaşma yatar. Türkiye Türkçesinde doğadaki hayvanlar ve öteki varlıkların adları, onlarla ilgili sıfatlar başta olmak üzere birçok aktarmalardan yararlanıldığı görülmektedir. Şimdi, önce şu listelere bir göz atalım:

1)	aslan	maymun	2)	hıyar	kereste	çamyarması
	kurt	çaylak		kabak	odun	mikrop
	köpek(it)	yılan		balkabağı	çiroz	paçavra
	eşek	öküz		çöpsüz üzüm	sinameki	fitil
	domuz	fındıkkurdu		karaçalı	düdük	çirkef
	tilki					
	kaz					
3)	sert	pişkin		hafif		
	yumuşak	yapışkan				
	ince	yırtık				
	kaba	tatlı				
	sulu	ağır				

Her biri insan zihninde bir imge yaratarak canlı ve güçlü bir anlatım sağlamaya yönelen bu aktarmalardan 1. kümedekiler, çoğunlukla aşağılama amacıyla değişik söylem çeşitlerinde insanlar için kullanılmaktadır. Bunlar içinden *aslan* ile ufak tefek, cana yakın genç kız ve kadınlar için kullanılan *fındıkkurdu* örnekleri aşağılayıcı değil, övücü, yüceltici niteliktedir. 2. kümedekilerde, çevremizdeki çeşitli nesnelere yine, çoğunlukla aşağılama için başvurulduğu görülmektedir. Bunlar içinden *çöpsüz üzüm*, özel bir kullanım yerine sahiptir; evlenme açısından ideal, kusursuz sayılan bir genç erkeği anlatmada başvurulan bir deyim niteliğindedir. 3. kümedeki sıfatlar ise doğrudan doğruya insanların yaradılış ve davranış özelliklerini belirlemede de yararlanılan göstergelerdendir. *Çok sert adam, yapışkan biri, ne pişkin kadın!, tatlı ihtiyar, sulu bir delikanlı, hafif kadın, ince bir adam* kullanımları bunun örneklerindendir.

c) Doğadaki Nesneler Arasında Aktarma

Kitabımızın önceki bir bölümünde de (1.5.9.1) belirttiğimiz gibi, aktarmalar, doğadaki nesneler arasında da gerçekleştirilmektedir. Türkçe gibi, imgesel anlatımın güçlü olduğu bir dilde bu tür aktarmalara sık rastlanması, beklenen bir özellik olurdu. Doğadaki bitkileri, hayvanları, başka hayvan ve bitkilerin, başka nesnelerin adlarıyla kavramlaştırma Türkçede çok yaygındır. Burada, bunlardan bir bölümüne yer verebiliyoruz:

1) *Hayvandan bitkiye*

kuşburnu	turnagagası	öküzgözü
horozibiği	aslanpençesi	öküzdili
atkuyruğu	ayıkulağı	sıçankulağı
katırkuyruğu	tavşankulağı	domuzayağı
aslanağzı	tavşanmemesi	
tekesakalı	itburnu	
keçisakalı	koyungözü	

2) *Nesnelerden Bitkiye*

kartopu	
küpeçiçeği	
çançiçeği	
mercançiçeği	
yıldızçiçeği	
yüksükotu	
kandilotu	
patlıcançiçeği	

3) *Hayvandan hayvana*

kırlangıçbalığı	kirpibalığı
köpekbalığı	kurbağabalığı
boğabalığı	ördekbalığı
domuzbalığı	kedibalığı

4) *Nesnelerden hayvana*

çekiçbalığı	kayışbalığı
tırpanbalığı	kurdelabalığı
mürekkepbalığı	
dilbalığı	
kalkanbalığı	
kılıçbalığı	

Yukarıda başlıcalarından örnekler verdiğimiz bu aktarmaların yanı sıra *borazankuşu, yılancık* gibi kimi kuş adlarını, *kargaburun, maymuncuk, deveboynu, sıçandişi (*bir dikiş türü), *sıçankuyruğu* gibi kimi araç gereç adlarını ve değişik kavram alanlarından, daha başkalarını göstermek olanaklıdır.

Yukarıdaki 1. öbekte görüleceği gibi, özellikle bitkilerin biçimsel niteliklerini belirlemede hayvanların organ ve vücut bölümlerinin adlarından yararlanılması önemli bir yer tutmaktadır. 2. öbek, aynı amaçla doğadaki başka nesnelere başvurulduğunu, 3. ve 4. öbekte ise

balık türlerini başka hayvan adlarıyla ve değişik nesnelerin adlarıyla kavramlaştırmanın yaygın olduğunu ortaya koymaktadır.

ç) Somutlaştırma

Bizim bu terimle adlandırdığımız deyim aktarmaları değişik yollardan yararlanan türleriyle Türkçenin bütün lehçe ve ağızlarında olduğu gibi Türkiye Türkçesinin ölçünlü dilinde de çok yaygın bir anlatım biçimini ortaya koyar. Türleri aşağıda ele alıyoruz:

1) Somutlaştırmanın en yaygın türünü, belli bir durumu, davranışı, bir tutumu insan gözünde çok somut bir biçimde canlandırmak üzere, çoğu kez, bir sahnede izlenircesine dile getirmek amacıyla oluşturulan deyimlerde görüyoruz. *Kazdığı çukura kendi düşmek, baltayı taşa vurmak, arabasını düze çıkarmak, kılı kırk yarmak, tavşana kaç, tazıya tut demek* gibi deyimlerde bu tutum belirgin olarak ortaya çıkar. Bu, yüzleri, hatta binleri bulan ve deyimlerimiz içinde önemli bir yeri olan öğeler başka dillerdeki benzerleriyle karşılaştırılacak olursa, taşıdıkları tanı inceliğiyle dilin anlatım gücünü göz önüne sermektedir.[77] Burada tek bir örneği karşılaştıralım: Bir şeyi, uyarmak istediğimiz kimseye doğrudan doğruya değil, onun da etkilenmesini sağlayacak yolda, incitmeden söyleme durumunu anlatan *kızım sana söylüyorum; gelinim sen anla* (işit) deyimimize yakın olan Fransızcadaki *battre le chien devant le lion* 'aslanın önünde köpeği dövmek', Almancadaki *man meint den Hund und schlägt den Sack* 'köpek kastedilir, çuval dövülür' ya da *den Sack schlagen und den Esel meinen* 'çuvalı dövüp eşeği kastetmek' deyimlerine göre Türkçedeki çok daha ince, güçlü ve özgün bir somutlaştırmayı gösterir. Her şeye kusur bulan bir kimsenin tutumunu anlatan *armudun sapı, üzümün çöpü var* demek deyimi gibi, aynı türden örneklerden, aşağıda ancak bir bölümünü vermekle yetiniyoruz:

ipin ucunu kaçırmak	kaşığıyla verip sapıyla göz çıkarmak
kaş yapayım derken göz çıkarmak	uyuyan yılanın kuyruğuna basmak

77. Somutlaştırmanın bu türü ve öteki türleri için, pek çok örneğin verildiği şu yayınlarımıza bkz.: Aksan, 1987: 87-128; 1971: 123-130; 149-157.

bir taşla iki kuş vurmak	kabına sığamamak
öküz altında buzağı aramak	kendi yağıyla kavrulmak
aba altından değnek (sopa) göstermek	işini sağlam kazığa bağlamak
çayı görmeden paçaları sıvamak	(birini) parmağında oynatmak
iğneyle kuyu kazmak	yorgunu yokuşa sürmek
yağmur yağarken küpünü doldurmak	

2. Somutlaştırma içeren deyimlerin bir bölümü de insanoğlunun yaşamında karşılaştığı çeşitli durumların, güçlüklerin, sorunların anlatımında yine benzetmeye dayanan ve çoğunlukla tamlamalardan oluşmuş öğelerdir. Bunlar içinden *ömür törpüsü, demir leblebi* gibileri alışılmamış bağdaştırma (buna bkz.) örneği olup *ömür törpüsü*'nde insana sürekli eziyet çektirip yaşamı kısaltan bir sorun anlatılırken *demir leblebi*'de gerçekleştirilmesi çok güç bir iş ya da başa çıkılması zor bir kişi dile getirilmektedir. *Bit yeniği, kör dövüşü, çıban başı, kuyruk acısı, çocuk oyuncağı, temcit pilavı, ateşten gömlek, kurt masalı, yılan hikâyesi* gibi somutlaştırmalar ise olağan bağdaştırmalarla kurulmuş tamlamalar olup yine soyut kavramların somut kavramlardan yararlanılarak anlatılışının örneklerindendir. Bu örneklerden *çıbanbaşı* belli bir somut nesneyi gösterirken değilmesi tehlike yaratabilecek bir sorunu da anlatır. Aynı zamanda bir atıcılık ve topçuluk terimi olan *kurusıkı* ise, korkutmak, yıldırmak üzere kullanılan sözleri dile getirir.

3. Somutlaştırmaların bir türünden de yukarıda (1.5.9.1. bölüm) kimi Türkçe örnekleriyle söz etmiştik. Burada, her dilde görülen ve Türkiye Türkçesinde oldukça önemli yer tutan, soyut kavramları somut devinim ve işlemlerle dile getiren bu tür eylemlere yeniden değinmeyi gerekli görüyoruz. Önce, örnekler üzerinde duralım:

ısınmak, ısındırmak	tartmak	burulmak
kırmak, kırılmak	saptırmak	karıştırmak
incitmek, incinmek	kurmak	yakmak, yanmak
dayanmak, dayatmak	aşılamak	işlemek
doldurmak	çekmek, çektirmek	patlamak
sulanmak	aydınlatmak, aydınlanmak	ezmek, ezdirmek
yumuşamak	fitillemek	bulaşmak

kavramak	yetişmek, yetiştirmek
desteklemek	bağlanmak
zehirlemek	

Her biri çokanlamlı olan ve değişik çatıları da bulunabilen bu eylemlerin temel anlamlarının yanında bu tür aktarmalarla yan anlamları da oluşmuş bulunmaktadır. Örneğin bir nesnenin sıcaklığının artmasını anlatan *ısınmak*, bir kimsenin, bulunduğu ortamı, birlikte bulunduğu kimseleri yadırgamamaya ve sevmeye başlamasını da anlatır. *Patlamak* aşırı sıkılmayı dile getirirken yine somut bir eylem olan *aşılamak* bir kimsenin zihnine bir düşünceyi, bir ideolojiyi yerleştirmek, *zehirlemek* ise yine bir kimsenin kafasına zararlı düşünce ve duyguların yerleşmesine neden olmak anlamında kullanılır. *İncitmek, incinmek, kırmak, kırılmak* bütünüyle duygusal olayları da anlatır niteliktedir; bir insana, bir hayvana duyulan içten sevgiyi anlatan *bağlanmak* da bu türden, başka bir örnektir; Türkiye Türkçesinde ve başka Türk lehçelerinde aynı türden daha pek çok eyleme rastlanır.

e) Duyular Arasında Aktarma

Deyim aktarmalarının son bir türü olarak yine, yukarıda (1.5.9.1. bölüm), başka dillerden örnekleriyle de göstermeye çalıştığımız, değişik duyu alanlarının kavramlarının bir araya getirilmesine değinmek gerekir. Türkiye Türkçesindeki *acı* sıfatı, tat alma duyusuyla ilgili bir kavram iken bizim onu dokunma duyusunu ilgilendiren *soğuk*'la birleştirip *acı soğuk* tamlamasını yapmamız, görme duyusunu ilgilendiren *sarı* ve *yeşil* gibi sıfatlarla birlikte *acı sarı, acı yeşil* biçimindeki kullanımlarımız bu eğilimin örneklerindendir. *Acı çığlık* tamlaması ise bu kez duyma duyusuyla bir bağdaştırmanın olduğunu gösteriyor. Renkler için *tatlı* (örneğin: kahverengi), *çiğ* (renkler), *soğuk* (renkler), hatta bir yansıma ürünü olan *cart*'ın kullanılması (*cart renkler, cart kırmızı*), kokular için *keskin* sıfatından yararlanılması, yine duyu alanlarını yaklaştıran *sıcak bir ses, tatlı bir ses, soğuk bir ses, soğuk bakışlar* gibi birleştirmelere gidilmesi bu aktarma türünün örneklerindendir.

2.4.2. TÜRKÇEDE AD AKTARMALARI

Ad aktarmalarının genel niteliklerini ele aldığımız bölümde (1.5.9.2.) belirttiğimiz gibi, bu tür aktarmalarda, anlatılmak istenen kavram yerine, onunla ilişkili bir başka kavram ya da kavramlardan yararlanılarak yine güçlü ve canlı bir anlatım sağlanmaya yönelinir.

Çoğunlukla deyimlerde göze çarpan ve deyim aktarmalarının somutlaştırma türüyle kimi zaman örtüşen bu anlatım biçiminin bir türünde örneğin, Türkçede "çıplak, çırılçıplak" kavramını yansıtmak üzere *anadan doğma* deyiminin kullanılmasını[78], "hamile" için *iki canlı* ve *ağır ayak* sözlerinden yararlanılmasını, geçimi sağlayacak gelir için *ekmek parası*, geçim için gerekli işi anlatan *ekmek kapısı* deyimlerine başvurulmasını gösterebiliriz.

Türkiye Türkçesinde, kimi kavramlarda aynı türün örneği olan pek çok aktarmayla karşılaşırız. Burada, "ölmek" kavramı için, değişik kullanım yerleri ve amaçları olan şu sözlerden yararlanıldığını anımsatmak istiyoruz:

1) can vermek
son nefesini vermek
eceli gelmek
son uykusuna yatmak
gözlerini yummak
gözlerini (dünyaya) kapamak
öbür dünyaya gitmek
Rahmeti Rahmana kavuşmak
Allahın rahmetine kavuşmak
vadesi yetmek
vadesi tamam olmak
iki eli yanına gelmek
namazı kılınmak
sonsuzluğa intikal etmek (göçmek)
ahirete intikal etmek

2) Öbür (öteki) dünyayı boylamak
dört kolluya binmek

78. 'Doğuştan, doğumdan beri süregelen' anlamı da vardır.

kuyruğu titretmek

gebermek

tahtalı köyü boylamak

cartayı çekmek

mortoyu çekmek

Bu sözler içinden 1. kümedekiler genellikle saygılılık çabası içinde ve olağan durumlarda kullanılırken 2. kümedekiler bu çabadan uzak olan, kaba ve argotik nitelikli öğelerdir. Ölmeye yakın olmayı anlatmak üzere *bir ayağı çukurda (olmak), can çekişmek, gözünü toprağa dikmek, ölüm döşeğinde (olmak),* yaşlanmayı anlatmak için kullanılan *nüfus kâğıdı eskimek* de aynı tür aktarmalardandır. Sonuncusu, nüktelidir de.

Ad aktarmalarının bu türünde, değişik kavram alanlarından, daha birçok örnekle karşılaşıyoruz. Birkaçını daha verelim:

evlendirmek için :	baş göz etmek	kocaya vermek
	başını bağlamak	(kız ve kadınlar için)
yakmak için :	ateşe vermek	
doğmak için :	dünyaya gelmek	
doğurmak için :	dünyaya getirmek	
ağlamak için :	gözyaşı dökmek	
konuşmak için :	lâf etmek	
	lakırdı etmek	
	söz etmek	
işten çıkarmak için :	yol vermek	
yaşı ilerlemek için :	yaşını başını almak	

Deyim niteliği taşıyan bu örnekler içinde *zülfü yare dokunmak*[79]

79. 'Sevgilinin saçına dokunmak' biçiminde sözcük anlamı olan bu ad aktarması, 'sakıncalı bir konuya değinmek, özellikle yüksek mevkide bulunanlara, tehlike doğuracak sorunlara dair konuşmak' anlamında kullanılır.

gibi çok değişik, özgün ad aktarmaları da vardır.

Ad aktarmalarının daha önce değindiğimiz ve Yun. *sünekdokhé* adı verilen türünde ise iki ayrı yoldan adlandırma söz konusu oluyordu: 1. Bütün yerine parçanın, 2. Parça yerine bütünün anılması.

Bunlardan birincisine örnek olmak üzere Türkiye Türkçesinde daha önce gösterdiğimiz ve evin bir bölümü olan *ocak* sözcüğünün evin, ailenin tümünü anlatmak üzere kullanılışını anımsatmalıyız. *Ocağını tüttürmek, ocağı sönmek* gibi.Yelkenli tekneler yerine *yelken*'in kullanılışı (*Yelken yarışı*), değişik gemi türleri için *tekne* sözcüğünden yararlanılması aynı eğilimi gösterir. *Kuva-yı Milliye*'cilerin *Kalpaklılar* olarak anılması, din adamları ve kimi zaman üniversite öğretim üyeleri için *kara cüppeliler* denmesi, orkestra müzisyenlerinin *1. keman, 2. keman* olarak adlandırılması hep aynı tür aktarmalardandır. Seçimin bir aracı olan *sandık*'ın seçimi göstermek üzere *sandıktan çıkmak, sandık başına gitmek* biçiminde kullanılması, çocuklar ve gençleri kastederek *körpe zihinler, körpe dimağlar*'dan söz edilmesi, belli futbol takımlarının sarı kırmızılılar, bordo mavililer gibi, renkleriyle anlatılması, Amerikan Yönetiminin başı için *Beyaz Saray*, Rus yönetimi için *Kremlin* adlarından yararlanılması gibi örnekler de bunlara eklenebilir.

Parça yerine bütünün anılması örnekleri arasında, yapıtları yerine sanatçıların adlarını kullanmak, *Dün akşam Mozart dinledik, Flaubert'i okuyorum, Bu gerçek bir Rembradt!* gibi anlatım biçimleri bulunmakta, sınıftaki öğrencileri anlatmak üzere *Bütün sınıf güldü* biçiminde, *sınıf*'ın kullanılması, yine mahallede yaşayanları kastederek *Mahalle dedikodudan çalkanıyor* gibi tümcelere başvurulması gösterilebilir.

2.5. TÜRKÇEDE ÇOKANLAMLILIK

Her dilde görülen ve daha önce (1.5.10. bölüm) belirttiğimiz gibi, genellikle çeşitli aktarmalar sonucunda oluşan çokanlamlılık, Türk-

çenin en eski dönemlerinden başlayarak bugün de tanık olduğumuz bir anlam özelliği, bir dil olayıdır. Diller işlendikçe, değişik bilim, teknik, sanat dallarında ürünler verildikçe, sözvarlığındaki genişlemeye koşut olarak çokanlamlılıkta da artış görülür.

Türkçenin eldeki en eski ürünlerine bakacak olursak, konuları ve sözcük sayısı çok kısıtlı olan Köktürk yazıtlarında da bu olayın ilgi çekici örnekleriyle karşılaşırız. Örneğin *olurmak* (oturmak) eylemi temel anlamının dışında 'ikamet etmek, yurt tutmak' ve 'tahta çıkmak' gibi anlamları da içeriyor, *tegmek* (değmek) de temel anlamından başka 'ulaşmak, erişmek' ve 'saldırmak, yakalamak' kavramlarını yansıtmak üzere kullanılıyordu. *Bişük* (beşik) aynı zamanda 'hısım akraba' anlamına geliyor, 'pay, hisse, bölüm' demek olan *ülüg*, 'baht, şans' anlamını da içeriyor, bugünkü *iç* sözcüğü aynı zamanda 'hükümdar sarayı, saraya ait olanlar' kavramıyla birlikte 'gizli' kavramını da anlatıyordu. 'İpekli kumaş' demek olan *agı* Uygur metinlerinde 'servet, hazine, varlık' anlamlarını da karşılıyordu.[80] Bu örneklere daha birçokları eklenebilir. Burada kısaca belirtmek istiyoruz ki, Türk yazı dilinin yaşının belirlenmesi konusunda bugüne kadar yaptığımız çeşitli çalışmalarda[81] göstermeye çalıştığımız gibi, çokanlamlılık olgusu, bulduğumuz başka ölçütlerle birlikte, bir dilin yazı dilinin eskiliğini, başlangıcını saptamada bize yardımcı olmaktadır. Dilin en eski ürünlerinde görülen çokanlamlı sözcükler, çokanlamlı duruma gelinceye kadar uzun süre kullanılmış, belli anlam gelişmelerini arkada bırakmış oldukları için dilin daha önceki dönemlerinde de yaşamış olmalıdırlar. Eski Türkçe dönemi metinlerinde görülen çokanlamlılık işte bu nedenle -öteki ölçütlerle birlikte- dilin bu metinlerden çok daha eskilere götürülebileceğinin ipuçlarındandır.

Türkçenin daha sonraki dönemlerinde de görülen, burada yer veremediğimiz çokanlamlılık, bugünkü Türkiye Türkçesinde yine kendini belli etmekte, başta vücut bölümlerini, organları gösteren adlar, ki-

80. Bu örnekler, daha başkaları ve geçtikleri yerler için bkz. Aksan, 1971:109-113; 1993:23; 1994: 323-330.
81. Bu çalışmaların yayımlandıkları yerler için bkz. Aksan, 1994:323.

mi eylemler olmak üzere, belirgin bir biçimde ortaya çıkmaktadır. Önce eylemler üzerinde duralım:

Bugünkü Türkiye Türkçesindeki eylemler gözden geçirilecek olursa, özellikle, kullanım sıklığı çok olan eylemlerde çokanlamlılığın yüksek olduğu hemen göze çarpar. Bir genel sözlük karşıtırılacak olursa örneğin **çıkmak** eyleminin 60, *almak*'ın 40, *atmak*'ın 30, *kesmek, vermek, gitmek* eylemlerinin 20, *bozmak, kırmak, girmek, durmak* eylemlerinin ise 10 kadar değişik kullanım yerinin, anlamının bulunduğu görülür. Bunlar içinden *almak* sözcüğüne bakarsak, temel anlamının dışında 'ele geçirmek, fethetmek', 'yolmak, koparmak' (*kaş almak* gibi), 'gidermek, yok etmek' (*açık hava elbisesinin kokusunu almış* örneğindeki gibi) anlamlarının bulunduğuna tanık oluruz .Özellikle son yıllarda öğrencilerin *sınavı aldım*, sporcuların ve sporla ilgilenenlerin *maçı aldık* biçimindeki kullanımlarının bu eyleme yeni anlamlar eklediği ('kazanmak') de burada anımsanmalıdır. Bu ve benzeri eylemlerde kimi zaman somutlaştırma, kimi zaman da değişik etkenler yeni yeni anlamların belirmesine yol açar. Örneğin somut, devinim gösteren *yemek* ve *yedirmek* gibi eylemler çeşitli anlamlarının yanı sıra 'hakkı olmayan, yasak bir şeyi almak' (*Kooperatif yönetimindekiler çok yediler)* örneğindeki gibi, 'rüşvet vermek' (*ona yedirdikleri belli!* örneğindeki gibi) anlamlarını da içermektedir. 'Suyun içine hızla girmek' demek olan *dalmak* aynı etkenlerle 'kendi düşünce dünyasına kapılmak' ya da 'kendini bir işe, uğraşa kaptırmak' gibi durumları da dile getirir. *Dokunmak* eyleminin 'sağlığı bozmak', 'kırmak'ın ise 'bir kimsenin duygularını, onurunu zedelemek' gibi anlamları da vardır.

Çeşitli aktarmaların önemli yer tuttuğu *argo*'da *kırmak* 'kaçırmak, uzaklaşmak', *yürütmek* 'çalmak', *okutmak* ve *mektebe vermek* 'satmak', *parlatmak* 'içki içmek'... eylemleri bu aktarmalarla bir tür temel anlama sahip duruma gelmişlerdir.

Dildeki, ad niteliği taşıyan öğelere gelince, baş, göz, dil, ağız, burun, kulak, ayak... gibi organ ve vücut bölümlerindeki çokanlamlılığa burada yeniden değinmeyeceğiz. Ancak hemen belirtmeliyiz ki, bu örneklerdeki aktarmalarda olduğu gibi, somutlaştırma ürünü saydığı-

mız *dolap, iğne, taş, fırça, kazık, dal, barut, fitil, zil*... gibi sözcüklerin değişik anlamları da somutlaştırmanın ve değişik aktarma yollarının çokanlamlılıkta nasıl etkili olduğunu ortaya koymaktadır.

Türk insanı somut *taş* sözcüğüyle bir kimseye, üstü kapalı biçimde, tarizde bulunmayı anlatırken bundan, yine aynı kavram alanındaki *taşlama* ve *taşlamak* sözcüklerini türetmiş, aynı nitelikteki *iğne* 'dokunaklı söz' ile *iğneli* sıfatını ve *iğnelemek* eylemini yaratmıştır. Dolap aynı eğilimle 'hiyle, düzen' anlamını da kazanmış, *fırça* 'kendinden aşağı düzeydekileri azarlamak', *kazık* 'aldatma' anlamlarını yansıtır olmuştur. Daha önce değindiğimiz doğadan insana aktarma örnekleri de aynı niteliği taşır.

Başka sözcüklerde de görülen çokanlamlılığa, her biri 10'dan fazla kullanımı olan *iç, üst, yan, doğru*... gibi örnekler de verilebilir.

2.6. TÜRKÇEDE EŞANLAMLILIK

Tarih boyunca sözcükbilim açısından yapılacak bir inceleme Türkçenin sözvarlığının eşanlamlılar bakımından zenginliğini gösterecektir. Bu zenginlik, daha önce belirttiğimiz gibi, elimizdeki en eski dil ürünleri olan Eski Türkçe döneminin metinlerinde tam eşanlamlılık sayılabilecek olan *tün* ve *kiçe* (gece), *küç* (güç) ve *erk* sözcüklerinin yanı sıra pek çok Türkçe kökenli eşanlamlılara rastlanır. Örneğin *yinçge* (ince) ve *yuyka* (bugünkü yufka), *ögmek* ve *alkamak* 'övmek', *kut* ve *ülüg* 'şans, baht, talih', "kötü" kavramını yansıtan *yabız* (yavuz), *yablak, anıg* sözcükleri, 'tatlı' anlamındaki *tatıglıg* ve *süçig* bunlardan ancak birkaçıdır (Geçtikleri kaynaklar için bkz. Aksan, 1975: 531-542).

Sonraki dönemlerde, daha önce değindiğimiz gibi, Arapça ve Farsçanın güçlü etkisiyle kimi yerli sözcükler unutulmuş (*us, ög/ök, sü* gibileri burada anımsanmalıdır), Cumhuriyete, Dil Devrimine kadar süregelen yabancı sözcük akımı, yerlileriyle bir arada yaşayan birçok yabancı öğenin dilde tutunmasına neden olmuştur. Tanzimattan sonra Fransızcanın, II. Dünya Savaşından başlayarak İngilizcenin güçlü etki-

si Türkçedeki eşanlamlıların bir başka yoldan artmasına yol açmıştır. Bu durumun izleri bugünkü Türkiye Türkçesinde de görülmektedir.

Bugün Türkiye Türkçesindeki eşanlamlıların aşağıdaki türlerini belirleyebiliriz:[82]

1. Her Öğesi Türkçe Olanlar: Bunlar genellikle eskiden beri yaşayagelen yerli sözcükler olup kullanım sıklıkları çoğunlukla fazla olan sözcüklerden oluşmuştur. Birkaç örnek verelim:

duymak/işitmek/dinlemek	çoğalmak/artmak
küsmek/darılmak/gücenmek	çoğaltmak/artırmak
demek/söylemek	doğru/düzgün
bıkmak/bezmek/usanmak	geri/arka
kaçınmak/çekinmek	dedikodu/söylenti... gibi.

2. Türkçesiyle Birlikte Yabancı Öğeleri de Yaşayanlar:

Türkiye Türkçesinde bugün Dil Devrimi döneminde türetilerek dile yerleşen pek çok sözcükle bunların Osmanlıcadan gelen, yabancı dillerden giren karşılıkları bir arada yaşamaktadır. Burada, bunlardan ancak bir bölümüne yer vermek istiyoruz:

etki/tesir	yüzyıl/asır
kapsam/şümul	antlaşma/muahede
uyruk/tabiyet	dilekçe/arzuhal
ilgi/alâka	olanak/imkân
görev/vazife	olasılık/ihtimal
öğrenim/tahsil	özgürlük/hürriyet
içermek/ihtiva etmek	içerik/muhteva
doğal/tabii	uğraş/meşgale
yapay/suni	çoğunluk/ekseriyet
sözcük/kelime	yazım/imlâ
kural/kaide	özel/hususi
mutlu/mesut gibi.	

Osmanlıcadan gelen bu öğelerin yanı sıra batı dillerindeki karşı-

82. Türkçedeki eşanlamlılık konusunda bkz. Aksan, 1971:102-105; 1982:192-194, 1996: 68-73. Eşanlamlı Sözlükleri de yayımlanmıştır: M.A. Ağakay (1956), P. Tuğlacı (1967), Y. Çotuksöken (1992).

lıklarıyla birlikte yaşayanlar da vardır:

ilke/prensip	sorun/problem
etken/faktör	bunalım/kriz
ayrıntı/detay	simge/sembol
seçenek/alternatif	güncel/aktüel
güldürü/komedi	sömürgeci/emperyalist
eşcinsel/homoseksüel	saplantı/idefiks gibi.

Burada birkaçını vermekle yetindiğimiz bu örneklerin bir bölümü (*etken (âmil), sorun (mesele), bunalım (buhran), saplantı (fikri sabit)* çiftlerinde olduğu gibi) Osmanlıca karşılıklarıyla bir arada yaşayagelmiş ve kullanılmıştır.

Değişik bilim ve sanat alanlarındaki terimlerde de sayıları binleri bulan Türkçeleştirilmiş terimler kullanılmaktadır; yine birkaçını verelim:

atardamar/arter	gizilgüç/potansiyel enerji
toplardamar/ven	asalak/parazit
yapısalcılık/strüktüralizm	toplumsal/sosyal
izlenimcilik/empresyonizm	iletişim/komünikasyon
dilbilgisi/gramer	göstergebilim/semiyoloji
sözdizimi/sentaks	gerçeküstü/sürrealist gibi.

Eşanlamlılık bölümünde belirttiğimiz gibi, her dilde, bu arada Türkçede görülün bir olgu, eşanlamlılar arasında bir yaşam savaşı olduğu, hele, özellikle tam eşanlamlı niteliği taşıyan öğelerde bunun daha çok gerçekleştiğidir. Dilde ister yerli, ister yabancı kökenli olsun, bu türden eşanlamlılardan birinin zaman içinde silinip unutulduğu görülür. Kanımızca Türkiye Türkçesinde zaman içinde bu türden unutulmalara çok tanık olacağız. Bunun en güçlü kanıtı, Türkçeden türetilen *öğretmen* (muallim), *sanık* (maznun), *oturum* (celse), *gündem* (ruznâme), *tekel* (inhisar), *basın* (matbuat), *eşit* (müsavi), *eşitlik* (müsavat), *okur* (kari), *dayanışma* (tesanüt), *yorum* (tefsir), *üçgen* (müselles), *tepki* (aksülamel), *yaşamöyküsü* (tercümeihal) gibi yüzlerce örnekte bu olayın şimdiden gerçekleşmiş olmasıdır. Ancak Osmanlıca döneminde

olduğu gibi, bugün de yabancı öğeler, karşılıkları bulunmadan dile aktarılacak olursa dilde kolayca tutunacaktır.

2.7. TÜRKÇEDE TERSANLAMLILIK

Her dilde olduğu gibi, Türkçede de birbirine yakın, aynı kavram alanı içinde bulunan kavramların yanı sıra birbirine bütün bütün karşıt kavramlar da vardır. Daha VIII. yüzyılda, Köktürk yazıtlarında bu türden öğelere rastlanıyordu. Örneğin *ırak / yagru* 'yakın' (her ikisi de Kültigin, güney7), *tün* (gece) / *küntüz* (gündüz) (her ikisi de Kültigin doğu 27), *toruk* 'zayıf' / *semiz* (Tonyukuk, 5), *ilgerü* (ileri, ileride, doğuda, doğuya doğru) ile *kirü* (geride, batıda) (her ikisi de Kültigin, doğu 2) bunlardan birkaçıdır.

Türkiye Türkçesine dönünce hemen belirtmeliyiz ki, bu dönemde özellikle Arapça ve Farsçadan gelerek dile yerleşmiş sözcüklerin tersanlamlıların oluşmasında önemli payı bulunmakta, örneğin yaygın kullanılan *zengin/fakir* ikilisinden ilki Farsçadan, ikincisi Arapçadan gelmektedir. *Fakir*'in karşılığı olan Türkçe *yoksul* ve türevi *yoksulluk* sözcüklerinin kullanım sıklığı *fakir* sözcüğü kadar fazla değildir. *Öksüz/yetim* karşıtlığının ilk öğesinin kökü Türkçede unutulan *ög/ök* 'anne' sözcüğü iken ikincisi Arapçadan alınmıştır.

Dil Devriminden sonra benimsenen Türkçe sözcüklerin bir bölümü tersanlamlı çiftlerinde yer alırken bir bölümü henüz yeterince genelleşmemiş durumdadır. Örneğin spor karşılaşmalarında *yenilgi* yerleşmiş ve mağlubiyet'in yerini almışken bunun karşıtı *yengi* yaygınlaşmamıştır.[83] Ancak yerleşen öğeler de çoktur:

Burada, Tersanlamlılık bölümünde değindiğimiz, çeşitli dilbilimcilerin sınıflandırmalarındaki türlerin Türkçedeki örneklerine yer vermek istiyoruz:

1. İkili Karşıtlıklar: Kimi bilginlerin *kutupsal tersanlamlılık* adı-

83. Yusuf Çotuksöken'in yapıtında (1992) eşanlamlılarla birlikte tersanlamlılara da yer verilmiştir; verdiklerimizden başka örnekler için bu sözlükten de yararlanılabilir.

nı verdikleri bu türde Türkçe kökenli ad soylu öğeler önemli bir toplam tutmaktadır:

çok/az	aç/tok
dolu/boş	erkek/dişi
kalın/ince	oğlan/kız
iyi/kötü	doğru/yanlış
sulu/kuru	derin/sığ
gündüz/gece	somut/soyut gibi.

Bunlara, bir öğesi yabancı kökenli

güzel/çirkin	hafîf/ağır
tenha/kalabalık	taze/bayat
canlı/ölü	horoz/tavuk

çiftleri ve yine ikili karşıtlık gösteren

çıkmak/inmek	kaçırmak/yakalamak
alçalmak/yükselmek	ısıtmak/soğutmak
gitmek/gelmek	ağarmak/kararmak
itmek/çekmek	dağıtmak/toplamak

gibi eylemleri ekleyebiliriz.

2. Biçimsel İlişkili Karşıtlıklar: Bu türün örneklerinde Türkçede aynı ya da aynı kökten türemiş sözcüklerin değişik ekler alarak oluşturdukları tersanlamlılar kullanılmaktadır. Bunlar içinden en çok yaygın olanlar, [-lİ] ve [-SİZ] ekleriyle türetilenlerdir:

sorumlu/sorumsuz	akıllı/akılsız
uğurlu/uğursuz	ücretli/ücretsiz
zamanlı/zamansız	gerekli/gereksiz gibi.

Bunların dışında, başka eklerle türemiş olanlar da vardır:

eşitlik/eşitsizlik	görmüş/görmemiş
beceriklilik/beceriksizlik	tanıdık/tanımadık gibi.

3. İlişkisel Karşıtlıklar:

Bu öbekte yer alan örnekler birbirleriyle ilgili kavramlar arasındaki karşıtlığı göstermekte, aynı konuyla ilgili, ancak tersanlamlı olan sözcüklerden oluşmaktadır. Örneğin *satılık* ve *kiralık*, bir mal, özellik-

le de bir taşınmaz için söz konusu olmaktadır. Bu türdekilere ayrıca,

almak/satmak	oyuncu/seyirci
peşin/taksitle	imam/cemaat
ısıtmak/kaynatmak	amir/memur
öğretmek/öğrenci	antrenör/sporcu
ast/üst	profesyonel/amatör

gibi, değişik sözcük türlerinden, yerli ve yabancı kökenliler gösterilebilir.

4. Dereceli Karşıtlıklar: Türkiye Türkçesinde bu türe, daha çok, ikili tersanlamlıların arasına giren kimi öğelerle oluşturulan tersanlamlılar girmektedir. Örneğin *sıcak/soğuk* ikilisinin derecelenmesi *sıcak/ılık/soğuk,* kimi zaman *sıcak/ılık/serin/soğuk* biçiminde genişlemektedir. Aynı türde *kapalı/aralık/açık* karşıtlığı dikkati çekmekte, orta öğesi birçok, dereceli karşıtlık oluşturmaktadır:

küçük/orta/büyük
iyi/orta/kötü
kısa/orta/uzun
kalın/orta/ince gibi.

Kimi dilbilimciler uzunluk ölçülerini de bu öbeğe sokmakta, örneğin *milimetre / santimetre / metre / dekametre / hektometre / kilometre* gibi ölçüleri göstermektedir.

5. Yön Gösteren Karşıtlıklar : Bu öbeğe örnek olarak da Türkiye Türkçesindeki

sağ/sol	doğu/batı
alt/üst	kuzey/güney
ön/arka	yukarı/aşağı
ileri/geri	

gibi tersanlamlılar gösterilebilir.

Burada hemen belirtmeliyiz ki, bu öbeklerdeki örnekler içinde birden çok öbeğe girebilecek olanlar vardır: *Ön/arka* karşıtlığı hem ilişkisel, hem yön gösteren tersanlamlılık olarak düşünülebilir. Yukarıda değindiğimiz *çırak/kalfa/usta* üçlüsü de hem ilişkisel, hem dere-

celi karşıtlıklardandır. *Isıtmak/kaynatmak* örneği de aynı türdendir.

Türkçenin anlambilim, biçimbilim ve sözdizimi bakımından belirgin olan ikililerden yararlanma özelliği tersanlamlılar açısından da görülmekte, *az/çok, aşağı/yukarı, ileri/geri, akşama/sabaha* gibi pek çok tersanlamlı, yeni anlamları yansıtacak biçimde, ikili olarak kullanılmaktadır.

2.8. TÜRKÇEDE EŞADLILIK

Eşadlılığı ele alırken (1.5.11. bölüm) belirttiğimiz gibi, her dilde, birbiriyle hiçbir anlam ilişkisi olmayan birden çok kavram, değişik nedenlerle, aynı ses bileşimiyle, aynı sözcükle dile getirilebilir. Türkçede *yüz* sözcüğünün birbiriyle hiç ilgisi bulunmayan 100 sayısını ve 'surat' kavramını yansıtması, *ben* adılıyla derideki lekeyi gösteren *ben* sözcüğünün bugün eşsesli ve eşyazımlı durumda olması bunun örneklerindendir.

Türkçenin en eski dönemlerine bakacak olursak daha Eski Türkçe döneminde eşadlıların bulunduğunu görürüz. Bugün Türkiye Türkçesinde unutulmuş olan *balık* 'şehir' (Kültigin, doğu 12) sözcüğüyle Uygur metinlerinde karşımıza çıkan *balık* (bugünkü anlamında) bu olayın örneklerindendir (Köktürk yazıtlarında *balık*'ın bir de 'çamur, bataklık' anlamı vardır; bkz. Kültigin, kuzey 8).

Daha önce değindiğimiz gibi, eşadlılıların oluşmasındaki etkenlerden biri, bu türden öğelerin önceleri ses, kimi zaman biçim ve anlam özellikleri bakımından farklı iken sonradan, geçirdikleri değişikliklerde başka sözcüklere yaklaşarak eşsesli duruma gelmeleridir. Örneğin bugün ısının sıfırın altına düşmesiyle oluşan hava durumunu gösteren *don* sözcüğü XI. yüzyılda genzel /n/ sesiyle *toñ* biçimindeydi (Divan, III, 356). Bugün bir iç çamaşırı adı olan *don*, Türkçenin en eski sözcüklerinden biri olup 'giysi' anlamındaydı. Her ikisinin bugün *don* biçiminde olması, aradaki farklılığı ortadan kaldırmıştır.

Bugün *taşra* sözcüğünde yaşayan ve Eski Türkçede 'dış' anlamı-

na gelen *taş* sözcüğü [Kültigin, güney 12] ile bugün kullandığımız *taş* yine eşadlıydı. Bugün *el* biçiminde olan organ adı Eski Türkçede *elig* olarak geçmekte (Kültigin, doğu 32), Türkiye Türkçesinde *eloğlu, yad eller* gibi sözlerde geçen *el* ise o dönemde *il* olarak, 'ülke, halk' anlamında kullanılmaktaydı (Örneğin Kültigin, doğu 25). Günümüzde ikisi de eşadlıdır.

Aynı dil içinde değişik köklerden gelen kimi sözcükler de eşadlılık gösterebilmektedir. Örneğin *solu-* kökünün türevi olan soluk 'nefes' ile *sol-* kökünden gelen *soluk* 'solgun' bu türdendir. 'Karşıt' anlamındaki *ters* ile 'hayvan pisliği' demek olan *ters* yine aynı dil içindeki örneklerdendir. Kişi adılı olan *biz* ile kundura dikişinde kullanılan *biz* de aynı niteliktedir.

Eşadlıların oluşmasında ikinci bir etken, yabancı bir dilden gelen bir öğeyle yerli öğenin aynı ses bileşimiyle kullanılır duruma gelmesidir. Farsçadan alınan ve Türkçede ünlüsü kısalan *saz* 'çalgı' ve *saz* 'ince kamış' bu türün örneklerindendir. Yine Farsça kökenli *bağ* (<ba:g) 'meyve bahçesi' ile Türkçedeki *bağ* 'sicim, ip ve benzeri şeyler' bugün dilde eşanlamlı olarak kullanılıyor.

2.9. TÜRKÇEDE ANLAM DEĞİŞMELERİNE KISA BİR BAKIŞ

Sözcüklerin tarihsel gelişimini inceleme gereği nedeniyle artzamanlı yöntemle yapılacak bir inceleme, çok eskilere uzanan Türkçede de anlam değişmelerinin her türünün birçok örneğinin bulunduğunu gösterecektir.[84]

Anlam daralması'nın en ilginç olan örneklerinden biri, bugün Türkçede *oğul* ve *oğlan* biçiminde kullanılan sözcüklerin (Eski Türkçede *ogıl* ve *oglan*) başlangıçta 'evlat, çocuk' anlamına gelerek bu anlamını aşağı yukarı XVII. yüzyıla kadar korumuş olmasıdır. 'Küçük

84. Türkçedeki anlam değişmeleri için geniş bilgi konusunda bkz. Aksan, 1966:167-184; 1971:137-148; 1982:213-219.

çocuk, bebek' kavramı ise aşağı yukarı aynı tarihlere kadar *oglancuk* (oglancık) sözcüğüyle karşılanmıştır. *Ogul* ve bunun çoğulu olduğu ileri sürülen *oglan*'ın her iki cinsteki çocuk gibi, genel bir kavramı karşıladığı dönemlerde 'erkek çocuk' için *uri oglan* ya da *irkek oglan* tamlamalarına rastlanması, bugünkü Türkçede *kız oğlan kız* 'bakire' sözünün bulunması, günümüzde Anadolunun kimi yörelerinde kızların bile *oğul yavrum* biçiminde sevilmesi bu anlam daralmasının sonradan gerçekleştirildiğini göstermektedir.[85]

Bugün özellikle halk ağızlarında koyun, keçi, büyükbaş hayvanlar için kullanılan *davar* sözcüğü 'mal, mülk' anlamında Uygur metinlerinde (tavar) görülmekte, çeşitli Türk lehçelerinde hâlâ bu anlamı taşımaktadır. Hayvancılıkla uğraşan bir toplumun hayvanlarını mal, mülk sayması bu daralmada etkili olmuş olmalıdır. Aynı durum, Arapçadan alınan *mal* (/ma:l/) sözcüğünde de bir başka biçimde karşımıza çıkar; değişik Türk lehçelerinde ve ağızlarda 'hayvan, büyükbaş hayvan' anlamını alarak bir daralma gösterir. Başlangıçta şeftali, kayısı, zerdali, hatta armut gibi meyvelerin ortak adı olan, Türkçe *erük* (erik) sözcüğü de belirgin bir daralmaya uğrayarak yalnız bir meyvenin (prunus domestica) adı olmuştur.

Daralmaya uğrayan örnekler içinde birçok eylem de vardır: Bugün ölçünlü dilde 'zannetmek' anlamındaki *sanmak* Karahanlı döneminde 'saymak'la birliktc, 'düşünmek' demekti. Bugünkü *dirilmek* eylemi ise Eski Türkçede hem 'yaşamak', hem de 'öldükten sonra canlanmak' için kullanılıyordu; 'yaşamak' anlamının Türkiye Türkçesindeki *diri* sözcüğünde sürdüğünü görüyoruz.

Bugünkü ölçünlü dilde genellikle, uçan şeylerin bir yere inmesini anlatmak üzere kullanılan *konmak* çok eski, çokanlamlı ve Türkçede *konşı (komşu), konuk, konuklamak, konak, konaklamak*... gibi birçok türevi olan bir eylemdir. Köktürk yazıtlarında 'yerleşmek, yer tutmak' demek olan sözcük Uygur döneminde 'konmak, gecelemek' de-

85. Örneklerin geçtiği kaynaklar yukarıdaki dipnotunda gösterilen çalışmalarda verilmiştir. Öteki örnekler için de aynı yerlere bkz.

mek iken Karahanlı döneminde hem kuşun bir yere inişini, hem de bir yere yerleşmeyi anlatıyordu. Bu örnekleri kolaylıkla artırabiliriz.

*Anlam genişlemesi*nin Türkçedeki örnekleri çok daha azdır; özellikle Türkiye Türkçesi döneminde genişlemelere daha çok rastlanmaktadır. Örneğin XI. yüzyılda 'düz ve alçak yer' demek olan ve Eski Anadolu Türkçesinde de bu anlamda görülen *alan* sözcüğü Ar. *saha*'nın yerine kullanılarak, onun etkisiyle 'iş, meslek, araştırma- inceleme konusu, uzmanlık' gibi çeşitli anlamlara gelmeye başlamıştır. *Dal* sözcüğünde de buna koşut bir gelişme olmuş, bilim, sanat, spor konularında, üzerinde çalışılan alanı anlatır duruma gelmiştir. Burada da Fr. *branche* sözcüğü etkili olmuştur.

Anlam genişlemesinin ilginç bir örneği, Türkçe *çevre* sözcüğünde görülmekte, bir şeyin yakınını, çevresini anlatan bu öğe zamanla 'muhit, ortam, geometri terimi...' kavramlarını yansıtmaya başladıktan sonra son yıllarda İng. *environment*, Fr. *environnement* sözcüklerinin anlam etkisiyle içinde bulunulan doğal yapıyı belirtmek üzere de kullanılarak bu anlamla yaygınlaşmıştır. Ayrıca İng. *ecology*, Fr. *écologie*'yi karşılamak üzere *çevrebilimi* terimi de genelleşmiştir.

Genellikle uzun yüzyıllar içinde gerçekleşen *başka anlama geçiş* olayının da Türkçede örnekleri bulunmaktadır. Örneğin eskiden yalnızca 'duman' anlamına gelen, *tüt-* kökeninden *tütün* sözcüğü, yakılarak içilen bitkinin Türkiyede yaygınlaşmasından sonra (XVI. yz.dan sonra olmalıdır) yalnızca bu bitkiyi anlatır duruma gelmiştir. *Sakınmak* eylemi, Eski Türkçede 'düşünmek, üzerinde durmak, kederlenmek' anlamında iken bugün 'bir şeyi yapmaktan uzak durmak, yapmamak için önlemler almak, korumak' anlamlarını almıştır. İlginç bir örnek de Eski Türkçe dönemindeki *üzmek* eyleminin 'kırmak, kesmek' (Dede Korkut'ta 'koparmak') demek iken ve bu anlamı değişik lehçelerde sürerken bugünkü Türkiye Türkçesinde yalnızca 'üzüntü vermek' anlamını almış olmasıdır. *Ucuz* sözcüğü de Eski Türkçedeki 'kolay, değersiz, hakir' anlamından bugünkü anlamına geçmiştir.

Yabancı dillerden Türkçeye geçen öğeler arasında gerçekleşen ilginç bir değişme de özellikle son yıllarda meydana gelmiştir. Arapça

keyif (/keyf/) sözcüğü eskiden beri genel olarak 'hoş vakit geçirme, sağlık, esenlik...' gibi anlamlarda kullanılırken, *keyif çatmak, keyfi gelmek, keyfi yerine gelmek, keyfi yerinde olmak* gibi deyimlerde yer alırken son yıllarda yine Ar.dan gelme *zevk*'in yerini almaya başlamış, onun anlamında kullanılır olmuştur. Böylece *zevk almak* yerine *keyif almak, zevk vermek* yerine *keyif vermek* gibi kullanımlar yaygınlaşmıştır.

Anlam iyileşmesi'nin de Türkçede ilginç örnekleri vardır: Eski Türkçede, daha VIII. yüzyılda *yabız* biçiminde ve 'fena, kötü, perişan' anlamlarında geçen bugünkü *yavuz*, XV., XVI. yüzyıllara kadar bu anlamlarını korumuş, daha sonra 'iyi, güzel, güçlü, çetin' anlamlarına gelmeye başlamıştır. Türk donanmasının ünlü zırhlısına bu adın verilmesi yeni anlamın benimsendiğini göstermektedir. Bugün batı Anadolu ağızlarından kuzey ve doğu Anadolu ağızlarına kadar, yaygın bir biçimde 'iyi, güzel, yiğit, mert, becerikli, çalışkan' anlamlarında kullanılan sözcüğün 'sert, keskin, yabanıl' anlamları da eski anlamlarının uzantısı olarak kimi illerimizin dolaylarında yaşamaktadır (Bkz. Derleme Sözlüğü XI.). Aynı türden bir gelişmeyi, Eski Türkçede 'acı, eziyet, zahmet' demek olan *emgek* sözcüğünün bugün *emek* biçimiyle, bir işin gerçekleşmesini sağlayan beden ve kafa gücünü anlatır duruma gelişinde görüyoruz. Sözcük böylece, insanlarca değer verilen bir kavramı yansıtmaya başlayarak iyileşme göstermektedir.

Anlam kötüleşmesi'nin ilginç bir örneğini, dilimize Farsçadan gelen *canavar* sözcüğü oluşturmaktadır. Far.da /ca:nver/, /ca:nva:r/ biçimindeki, 'canlı, yaşayan, çabuk, hayvan' gibi anlamlara gelen sözcük Türkçede de XIV., XV. yüzyıllarda bu anlamlarıyla kullanılmışken sonradan belirgin bir anlam kötüleşmesine uğramıştır.

3. BÖLÜM

TÜMCE ANLAMBİLİMİ

3. TÜMCE ANLAMBİLİMİ

Anlambilim çalışmalarında önceleri, genellikle sözcükler üzerinde durulmuş, XX. yüzyılın ikinci yarısını kaplayan *üretken dilbilgisi / dilbilim* akımında da tümcelerin anlam yönlerine sonradan daha çok önem verilmiştir. 1960'lı yıllardan başlayarak, özellikle düşünürlerin ön ayak oldukları *söz-eylem kuramı, metin dilbilimi/söylem çözümlemesi* gibi akımlarla *edimbilim (kullanımbilim)* çalışmalarını tümce ve sözcelerin anlam açısından görünümlerini ve bunlarda etkili olan dil dışı etkenleri ön plana çıkarmış, *değerlilik dilbilgisi* (Alm. *Valenzgrammatik)* gibi akımlar tümcenin kuruluş ve çözümlenmesinde yeni doğrultular göstermiştir. Bütün bu gelişmelere aşağıda yer vereceğiz.

Tümce anlabilimi, anlaşmayı sağlayan tümcelerin -ve sözcelerin- anlam açısından incelenmesini üstlenir. Her ne kadar tek tek sözcükler (göstergeler) belli bir kavramı yerine göre, belli bir durum içindeki belli bir anlamı yansıtabilirlerse de tümce içinde bu anlam, bağlama göre değişebilir. Dilin, birbiriyle sıkı ilişkiler içinde, iç içe işleyen beş ayrı dizgenin oluşturduğu bir bütün, bu dizgelerden birinin de anlam düzeni olduğu göz önünde tutulunca anlamla öteki düzenlerin ilişkisi yadsınamaz. Tümcenin anlamı konusu üzerinde durmadan önce, *tümce* kavramını belirlemeye çalışacağız:

3.1. TÜMCE, TÜMCE ANLAMI

Geleneksel dilbilgisi çalışmalarında tümceyi "Bir düşünceyi, bir olayı eksiksiz olarak anlatan bağımsız bir sözcük dizisi" biçiminde tanımlama eğilimi Aristoteles'e kadar uzanır.[86] Tümce incelemelerinde de bildiri tümcesi, istek tümcesi, bağımsız tümce, temel tümce, yan

86. Aristoteles'in tanımı için bkz. Aksan, 1979: 123.

tümce gibi türler ve tümcenin öğeleri konuları üzerinde uzun uzadıya durulmuştur.[87] Burada şu kadarını söyleyelim ki, hiçbir dilde, yalnızca, anlam açısından bağımsız sayılabilecek

Cumhurbaşkanı yurda döndü

Yarın güneş tutulacak

30 Martta saatler 1 saat ileri alınacak

gibi tümceler kullanılmaz. Tümceyi sadece dilin bir birimi, biçimsel bir kuruluş olarak görmek, dili tümceye indirgemek eksik bir görüş ve inceleme yöntemi olmaktadır. Çünkü bir tümce, içinde yer aldığı metne, konuşanla dinleyen (ya da yazanla okuyan) arasındaki ilişkilere, içinde bulunulan duruma, iletişimde bulunan kimselerin karşılıklı olarak sahip oldukları ruhsal niteliklere ve onların niyetlerine göre değişik anlamlar yansıtır. Örneğin

Bu projeyi yarına bitirelim

gibi bir tümce, aynı iş üzerinde çalışan iki arkadaştan birinin ötekine söylemesi durumunda bir isteğin bildirilişi, bir öneri niteliği taşır. Ancak aynı tümce bir yönetici, işin başında bulunan bir kimse tarafından, yönetilen bir kimseye söylendiğinde bir buyruk, bir görevlendirme buyruğu anlamını taşır.

Yaptığını beğendin mi?

tümcesi bir resim atölyesinde öğretmenin öğrencisine yönelttiği, bir durumu öğrenmek için sorulmuş bir soru olabilir. Ancak aynı tümce, bir kusuru, kabahati olan bir kimseyi paylamak için de hiç değiştirilmeden kullanılabilir. Dolayısıyla dil dışı etkenler anlamın kesinleşmesi bakımından her zaman hesaba katılmalıdır.

Bir tümce ya da sözce, yerine göre bir neden açıklama, yerine göre bir uyarmadır. Örneğin

Dün üşütmüşüm

diyen bir kimseye verilen

87. Bkz. a.y. 123 ss.

Kalın birşeyler giymiyorsun

yanıtı, öncekiyle bağlantılı olarak bir neden açıklama, bir yorumlama içerir. Ancak

Birazdan sokağa çıkacağım

sözüne yanıt veren bir kimsenin söylediği

Kalın birşeyler giymiyorsun

tümcesi doğrudan doğruya bir uyarı niteliğindedir. Ayrıca aynı tümce, konuşulan kimsenin giyim alışkanlığını belirtmek için de kullanılabilir.

Tümceler, kimi zaman, yansıttıkları bildirilerin, bilgilerin yanı sıra başka bilgileri de içerebilirler. *Önvarsayım (presupposition)* adı verilen bu öğeyi taşıyan tümcelere şu örnekler verilebilir:[88]

Ayşenin kocası askere gitmiş (Ayşe evlidir)

Hasan Bey artık denize girmiyor (Eskiden denize girerdi)

Babam sigarayı bıraktı (Eskiden içiyordu)

Kayınvalidesini İstanbula götürmüş (Kayınvalidesi var) gibi.

Yukarıdaki açıklamalarımızdan da görüleceği gibi, bir tümce, bağımsız bir birim, dilin niteliklerini her yönüyle ortaya koyabilecek bir öğe değildir.[89] Ünlü anlambilimci Lyons'ın, bir tümcenin anlamının , onun sözcüksel ve dilbilgisel anlamlarının ortak ürünü olduğu yolundaki saptaması (1982:156) ancak daha önce verdiğimiz

Cumhurbaşkanı yurda döndü

ya da

30 Martta saatler 1 saat ileri alınacak

gibi tümceler için geçerlidir. Herhangi bir konuşmada ya da bir metinde geçen

1. Öyle olduğunu o da biliyor
2. O ne oyunlar oynadı.

---

88. Bu konuya aşağıda (3.3. bölüm) yeniden değineceğiz.
89. Tümce anlamı konusunda bkz. Palmer, 1977:102ss; Leech, 1981:123-150; Hofmann, 1993: 204; Schwarz- Chur, 1993: 176.

3. Doğru olmasına doğru da, gel de bunu uygula bakalım

gibi tümceler bir bildiriyi yalnız başlarına, eksiksiz olarak aktarabilecek nitelikte değildir. Çünkü bir tümce ya da sözce

a. İçinde yer aldığı metne,

b. Üzerinde durulan konuya,

c. Konuşan ve dinleyen (ya da yazan ve okuyan) kimselerin içinde bulundukları durum ve koşullara,

ç. Konuşan ve dinleyen (ya da yazan ve okuyan) kimselerin dünya bilgileri ve birikimlerine bağlı olarak, iletilmek istenen bildiriyi eksiksiz bir biçimde aktarabilir. Örneğin, yukarıdaki 1. tümcede *öyle* ve *o* gönderimleri, metni, konuyu, içinde bulunulan durumu bilmeyen kimselere hiçbir şey anlatmayacaktır. 3. tümcedeki *uygulamak* kavramı da belli bir kültür düzeyine erişmemiş bir kimse için açık, aydınlık bir kavram olmayacaktır.

Burada, tümce anlambilimiyle ilgili, önemli bir konuyu belirlemek istiyoruz: İnsan zihninde başkaları tarafından söylenen ya da herhangi bir yazıda okunan tümceleri çözümleyici, algılamayı sağlayan bir anlam çözme yeteneğinin bulunduğu, kuşku götürmez bir gerçektir. Bu yetenek, insanın dünya bilgisi, deneyimleri, eğitim birikimleriyle ve içinde bulunulan koşulların yardımıyla, bir tümcede yer alan bildirinin eksiksiz olarak algılanmasını sağlar. Kendi anadilini konuşan - kimi zaman, bir yabancı dili çok iyi bilen- kimse, bu sayede, karşılaştığı tümcelerde eksiklikler de olsa onları tamamlayarak bu tümceleri algılayabilir. Burada bir örnek üzerinde duralım: Bir taksinin arka penceresinde yapıştırılmış bir bantta

Sevdim, vermiyorlar

yazısı bulunuyordu. Bu sözce (sıralı tümce) benim için hiç de anlaşılması, algılanması güç bir tümce değildi. İlk bakışta kimin neyi sevdiği, kimin neyi alamadığı belli olmadığı halde ben zihnimde, yukarıda sözünü ettiğimiz birikimlerin de yardımıyla (bunların içinde ülkemin kültürüne ilişkin bilgiler de vardır) bu tümceyi tamamlayabiliyorum. Taksinin genç şoförü bir erkek olduğuna göre, sevilen bir kızdır; *ver-*

mek eylemi, bir kızın sevilmiş olması nedeniyle ve kız, Türk gelenekleri uyarınca, ailesinin rızasıyla evlenebileceği için evlenme konusundadır. Şoför böylece, istediği kızı alamamanın verdiği acıyı paylaşmaktadır. Ayrıca, sürücülerin bu türlü yazılara eğilimini de biliriz.

Burada hemen belirtelim ki, Türkçeyi çok iyi bilen bir yabancının eğer, Türk kültürü üzerinde yeterli bir bilgisi yoksa, bir başka deyişle, dil bilgisi, dünya bilgisi ve birikimleriyle bütünleşmemişse bu bildiriyi yeterli bir biçimde algılaması olanağı yoktur.

Yukarıdaki tek örnek bile, tümce ve sözcelerin algılanarak çözümlenmesinde insan zihninin çok karmaşık işlemlerine dil aracıyla küçük bir ışık düşürmektedir, kanısındayız. Anlambilimci Leech, bu nedenle anlambilimin insan aklının incelenmesinin "merkezinde" olduğuna değinir; düşünceyle ilgili işlemlerin, bilgi edinimi, kavramlaştıma gibi olayların tümünün dili kullanarak dünyaya ilişkin deneyimlerimizi sınıflandırdığımız ve ilettiğimiz yolla bağlantılı olduğunu belirtir (1974:IX).

Şimdi, tümceyi ve dolayısıyla anlamını ilgilendiren, daha önce değindiğimiz akımlara kısaca göz atalım:

Üretken - Dönüşümlü Dilbilgisi / Dilbilim

1957'de N. Chomsky'nin Syntactic Structures adlı kitabıyla ortaya atılan üretken dilbilgisi kuramı, onun sonradan getirdiği değişiklikler, eklemeler, düzeltmelerle, kendisiyle aynı doğrultuda ve farklı doğrultularda çalışan araştırıcıların çalışmalarıyla, yayımlanan yüzlerce yazı ve kitapta bugün, içinden zor çıkılır bir duruma gelmiştir.[90] Üs-

90. Chomsky, 1965'te yayımlanan Aspects of the Theory of Syntax kitabıyla bir standart model ortaya koymuş, 1972'deki Remarks on Nominalization, 1982'deki Lectures on Government and Binding ve 1992'deki The Minimalist Program yapıtlarıyla ilk kitabından yer yer oldukça ayrılan görüş, yöntem ve saptamalar getirmiştir. Bu konularda geniş bilgi için bkz. Haley-Lunsford, 1994:; Newmeyer, 1994. Türkçe olarak Özsoy, Sumru (1997), ayrıca Dilbilim Araştırmaları 1997'deki özel bölümde yer alan çalışmalara bkz.
Chomsky kuramının ve yaklaşımının mantık açısından değerlendirilbesi konusunda bkz. Hornstein (1991: 104-120).

telik, bütün dünya dilbiliminde geniş yankılar bulan bu kuramın ve yeni çalışmaların evrensel bir dilbilgisine dönüştürülerek her dile uygulanabilir ilkelere bağlanabilmesi her zaman gerçekleşmemekte, örneğin Türkçe bu konuda çeşitli farklılıklar göstermektedir.

Chomsky, daha önce Hockett'in belirlediği ve 1965'te kendisinin, kuramının bir kavramı olarak ortaya koyduğu *derin yapı (deep structure)* ile *yüzeysel yapı (surface structure)* ayrımını 1992'de yayımlanan yapıtıyla bir yana bırakmış, kuramının temelindeki sözdizimi bileşeninin mantıksal ve sesbilimsel iki yanı olduğunu ileri sürmüştür. Kuramın ayrıntılarına girmeden, Chomsky'nin tümceye ilişkin olarak önceleri belirlediği ve genellikle benimsenen birkaç özellik üzerinde duralım:

Her dilde kimi tümceler dilbilgisi kurallarına uygun, ancak mantığa uygun olmayan, anlamsız ya da saçma kuruluşlar olabilir. Örneğin

Bizim kedi felsefe sınavını başardı

ya da

Baba tarafından dayısı çocuk doğurmuş gibi.[91] Buna karşılık, anlamlı oldukları halde dilbilgisine uymayan

Anlattı rüyayı gördüğü dün

ya da

Gelirim davet mektupla ederlerse

gibi tümceler de vardır.

Kızkardeşi kıskançlıktan çatlıyordu

gibi bir tümce ylerine

Mutfak dolabı kıskançlıktan çatlıyordu

gibi, mantığa uymayan bir tümcenin kurulmasını önleyen, daha doğrusu, sözcüklerin tümceye dönüştürülmesi sırasında devreye giren *seçim sınırlaması* öğesi sözcüklerin birbirleriyle anlamca bağdaştırılabilir bi-

91. Chomsky bu türden tümcelere "Colorless green ideas sleep furiously" (renksiz yeşil düşünceler öfkeden kudurmuşçasına uyuyorlar) örneğini verir (1957:15). Leech de (1981:188) sözdizimi açısından doğru, anlamca yerinde olmayan, bunun tam tersi ve her iki açıdan kusurlu tümce örneklerini gösterir.

çimde bir araya getirilmesini sağlıyordu. Chomsky'de *selectional restriction* terimiyle (1965) yer alan bu öğe Katz ve Fodor'un çalışmalarında (1963: 190, 227, 248) *yönlendirme kuralları (projection rules)* adıyla geçmekte, Katz ve Postal'ın kitabında da (1964: 22) söz konusu edilmektedir.

Bilindiği gibi, başlangıçta Chomsky kuramının ağırlık merkezini sözdizimi oluşturuyor, anlam konusuna yeterince önem verilmiyordu. Katz ile Fodor'un (1963) ve Katz ile Postal'ın (1964) çalışmalarının da yardımıyla bu eksiklik giderilmeye çalışılmış ve Chomsky'nin 1965'te çıkan Aspects adlı kitabında anlam sorununa ve anlambilimsel yoruma yer verilmiş, böylece bir *yorumlayıcı anlambilim (interpretative semantics)* akımı ortaya çıkmıştı.[92] Chomsky'nin Aspects adlı yapıtıyla ortaya konan "standart model"de bir dilin dilbilgisindeki kurallar bütünü üç ana *bileşen*'den oluşuyordu. Bunlardan ilki, tümce türetme işleminin başladığı, üretken nitelikteki *sözdizimi bileşeni* olup tümce kurmadaki kuralları ortaya koyuyor, derin yapıyı üretiyordu. Yorumlayıcı nitelik taşıyan *anlamsal bileşen* tümcenin anlamsal yorumunu kesinleştiren bileşendi. Yine, yorumlayıcı olan fonolojik bileşen ise sözdizimi kurallarıyla üretilen tümcenin ses yapısını belirliyordu. Standart model'de sözdizimi bileşeninde yer alan sözvarlığı (lexicon), insan zihninde yerleşen sözcüklerin niteliklerini ve tümce kuruluşunda yüklendikleri görevleri belirliyordu.

Katz, Fodor ve Postal'ın çalışmalarıyla gelişen yorumlayıcı anlambilim akımında, Türkçeden bir örnek verecek olursak

Adam örümceği öldürdü

tümcesinde yer alan birimlerin sözdizimi ve anlam açısından nitelikleri şöylece belirleniyordu:

adam	*örümcek*
+Ad öbeği	+Ad öbeği
+ tür adı	+ tür adı
+ canlı	+ canlı
+ insan	- insan
+ erkek	.
.	.
.	.

92. Bu konuda daha geniş bilgi için bkz. Aksan, 1979:133-149, 1982:166-171.

Öldürmek eylemi ancak canlı bir nesneye uygulanabilir bir eylemdir, seçim sınırlamaları ya da yönlendirme kurallarıyla oluşturulan tümce, kabul edilebilir, mantığa uygun bir tümcedir. Ancak

Adam masayı öldürdü

gibi bir tümcede masa cansız bir nesne olduğu için bu eylemin nitelikleriyle anlamca uyuşmayacaktır. Fonolojik yorumlamaya gelince, Türkçenin nitelikleri düşünüldüğünde

Adam örümceği öldürdü

tümcesinde belirtme eki/-i/ bulunurken ve *örümcek* sözcüğünün sonsesinde bir ötümsüzleşme gerçekleşirken *(-cek+i>ceği)* bu ek öteki tümcedeki *masa* sözcüğünde /-yı/ biçimine girecek ve fonolojik yorum böylece gerçekleşecektir.

Yorumlayıcı anlambilime karşı olan *üretken anlambilim (generative semantics)* akımı Lakoff, Mc Cawley, Ross gibi dilbilimcilerin 1968 yılında ortaya koydukları bir çalışma alanıdır. Bu bilginler tümce türetmenin anlam yapılarında başladığını savunmakta, tümcenin temelinin anlamsal olduğunu kabul etmektedir. Bu akımda üretici bileşen sözdizimi değil, anlambilimdir.[93]

Bizce burada, daha uzun açıklamalara gitmeden önemli bir noktanın belirlenmesi doğru olacaktır: Chomsky kuramında 1957'den başlayarak günümüze kadar süregelen değişiklikler ve gelişmeler olsun, onun görüş ve yargılarını eleştiren, ona katkıda bulunan çeşitli bilginlerin çalışmaları olsun, insan zihninde üretilen bir tümcenin oluşumunu, düşünce duyguların söze dönüşme aşamalarını ve sürecini hâlâ bütün ayrıntı ve incelikleriyle ve kesin bir biçimde ortaya koyabilmiş değildirler. Beynin çalışmasında ve dili oluşturmasında gerçekleşen işlemlerin kesinlikle aydınlatılması, kanımızca, daha uzun yıllar, titiz çabaların harcanmasını gerektirecektir. Hemen ekleyelim ki, üretken dönüşümlü dilbilimin yeni gelişmeler kaydederek düzeltmelere gittiği son yıllarda sözvarlığına ve tek tek sözcüklere verilen önem giderek artmış, özellikle eylemlerin tümce oluşturmadaki önemli rolleri, ken-

93. Bu konuda bkz. Leech, 1981:178ss.

dilerine belli tümleyenler seçmeleri birçok dilcinin ilgisinin yoğunlaştığı bir konu olmuştur. Bu bakımdan *değerlilik dilbilgisi* çalışmaları bizce dilcilikte önemli bir aşama sayılmalıdır.

Bugüne değin kimi noktalarda ilginç yargı ve saptamalara varılmış olmasına karşın, bizce Chomsky kuramı çerçevesi içine giren konulardaki çalışmalar -tıpkı, beynin yapısı ve işleyişi alanında tıptaki çalışmalar gibi- sürdürülmeli, ancak kesin, tartışılmaz bulgulara ulaşılmadan, bağımlı ve bağımsız biçimbirimlerin, tümce ve sözcelerin oluşumu konusunda ortaya konanların birer varsayımdan öteye gitmediği kabul edilmelidir. Öte yandan, kuramın her doğal dil için geçerli formüller ve çözümler belirlemesi, özellikle, sanatlı anlatımların yer aldığı yazın, şiir dili için de geçerli olabilmesi bugün için söz konusu değildir. Kaldı ki, kuramdaki birçok saptama ve gelişmeler de tartışmalı durumdadır. Örneğin kök ve ek biçimbirimlerin birleşmelerinin sözvarlığı içinde mi gerçekleştiği, yoksa sözdizimi bileşenince mi bu görevin üstlenildiği bugün için de tartışmalıdır.[94] İşte bu nedenlerle, biz bu kitabımızda kimi kavram ve saptamalara yer vermekle birlikte anlam incelemelerini genelde bu kurama dayandırmadan gerçekleştirmeye çalıştık.

İletişim sırasında konuşanla dinleyen, yazanla okuyanın içinde bulundukları durum ve koşullar, onların ruhsal nitelikleri, söylemin üretilişindeki koşullar *metin dilbilimi / söylem çözümlemesi, söz-eylem kuramı* ve *edimbilim (kullanımbilim, pragmatics)* alanlarındaki gelişmelerle bugün ön plana geçmiş bulunmaktadır. Biz de bu nedenle bu konulara aşağıda değinmek istiyoruz.

Metin Dilbilimi (Alın. Textlinguistik, İng. textlinguistics):

Bu konu üzerinde durmadan önce hemen belirtmeliyiz ki, gerek bu alan, gerekse *söylem çözümlemesi (İng. discourse analysis)* çalış-

94. Aslı Göksel, çalışmasında (1997:13-23) sözcük yapısını tümce yapısıyla ortak bir kaynağa dayandıran görüşün Türkçe için geçersiz olduğunu belirler; biçimbilimi sözdizimine bağlayan görüşü eleştirir.

maları, konu ve uygulamalarıyla çoğu zaman birbirleriyle örtüşmekte, kimi bilginlerce her ikisi aynı alan olarak kabul edilmektedir.[95]

Dil çalışmalarında tümcenin ötesine taşılarak tümceden büyük bütünler üzerinde durulması gereği ilk kez Amerikalı dilbilimci Harris tarafından belirtilmişti. Onun *discourse (söylem)*[96] olarak adlandırdığı tümce bileşimleri, paragraflar üzerinde çalışma önerisi 1960'lı yıllardan sonra, tümceyi temel alan ve tümcenin dışına çıkmayarak dil dışı etkenleri bir yana bırakan Chomsky kuramının biçimsel inceleme yöntemine bir bakıma tepki olarak önem kazanmıştır. Günümüze gelinceye kadar dikkati çeken gelişmeler kaydederek bugün bilimsel kuruluşlarda dilbilimin önemli bir dalı niteliğiyle araştırılan metin dilbilimi, dili, yalnızca üretilen metinlerin biçimsel incelenmesi olarak değil, değişik iletişim durumları ve koşulları içinde, iletişime katılanların tutum ve davranışlarını da hesaba katarak mercek altına yatırır.

Metin dilbilimine göre, iletişim sırasında bir *konuşan* (metin üreten), bir *dinleyen* (metin alıcı), bir de aktarılan *bildiri* vardır. Konuşan kişi belli bir dilde metin oluşturarak duygu ve düşüncelerini aktarır. Metin dilbilimi bu kavramların tümünü ve metin dışı etkenleri inceleyerek bildirişme işinin özellik ve inceliklerini ortaya koyar. Bildirişmenin birimi *sözce*'dir (İng. utterance, Alm. Äusserung). Bir sözce, yerine göre bir tek sözcükten, yerine göre de uzun bir tümceden, birden çok tümceden kurulur. Metin, birbiriyle dilbilgisel ve mantıksal bağlarla bileşen sözcelerden (ya da kimi zaman tek bir sözceden) oluşur.

Metin dilbilimi açısından bir tümce, ancak kimi durumlarda bir yargı ya da uyarıyı kesinlikle ve başka türlü anlaşılmayacak biçimde

---

95. Metin kavramı, metin dilbilimiyle söylem çözümlemesinin ilişkileri konusunda geniş bilgi için bkz. Aksan-Aksan, 1991:190-204. Metin dilbiliminin gösterdiği gelişmeleri, bu alandaki kavramları uzun uzadıya açıklayan ve bütün dünyada ilk olarak Köktürk yazıtlarının metin dilbilimi açısından incelenmesini gerçekleştiren Leylâ Subaşı Uzun'un çalışması (1995), alanın çeşitli kaynaklarını da içermektedir. Söylem çözümlemesi için bkz. Kocaman, 1987; Ayrıca Ahmet Kocaman'ın yayımladığı kitap (1996) çeşitli araştırmaları biraraya getirmektedir.

96. Bu terim bizde önceleri *dilce* olarak karşılanmıştır.

yansıtabilir. Şimdi, önce şu tümcelere bakalım:

1. Burada denize girmek yasaktır!

2. Pencereden dışarı sarkmayınız!

3. Dikkat, yüksek gerilim!

4. İnşaata girmek tehlikeli ve yasaktır.

Kırın ortasında, bomboş bir yolda yürüyen bir kimse için 1. örnekteki tümce ancak bir gülme nedeni olabilir. Aynı biçimde, uçak yolculuğu yapmakta olan bir kimse için 2. tümce son derece saçma, gereksizdir. Metin dilbiliminde *durumsallık (Alm. Situationalität)* adı verilen bir ilke, bir metni (yukarıdaki tümceler metin dilbiliminde birer metin sayılır) bir iletişim durumu için önemli kılan etkenleri gösterir; insanlar duruma dayalı bir algılama özelliğine sahiptir.

Bir karşılıklı konuşma sırasında geçen

- Merak edip oraya kadar gittin mi?

- Gittim, gittim; her şeyi ayrıntılarıyla öğrendim.

- Seninki de huy işte!

- Öyle

konuşma parçalarından her biri birer sözce sayılır.

Çeşitleri tanımları olan *metin (text)* kavramını biz "İletişim sırasında gerçekleşen bir sözce ya da dil dışı etkenlerle bağlantılı bir sözceler bütünü" biçiminde tanımlayabiliriz. Böylece, yerine göre küçük yapılara indirgenerek bir sözce, yerine göre de daha büyük yapılara dönüştürülerek bir sözceler bütünü bir metin sayılmaktadır. Halliday ve Hasan adlı araştırıcılar ortak kitaplarında (1976: 3-11) metin için şu özellikleri belirler: "Metin, kullanılan dilin bir birimidir. - Bir anlambilimsel birimdir.- Tümcelerden ibaret değil, tümcelerle gerçekleşen ve kodlanan bir birimdir.

Temeli tümceden daha büyük yapılar üzerinde durarak bunlara dikkati çeken Amerikalı bilgin Harris'le atılan metin dilbilim çalışmalarında Hartmann, Weinrich, Petöfi, Van Dijk, De Beaugrande, Dressler gibi birçok araştırmacılar önemli katkılar sağlamıştır. Bunlardan

De Beaugrande ve Dressler, bir metnin oluşması için gerekli gördükleri 7 özelliği belirlemişlerdir (1981: 12ss). Bunlardan biri *bağdaşıklık'tır* (Alm. *Kohäsion*, İng. *Cohesion)*; bir metni oluşturan sözceler arasında anlam bağıntısıyla birlikte dilbilgisel ilişkilerin bulunması durumunu anlatır. Bu ilişkiler yerine göre *gönderim*'lerle (Referenz, reference) sağlanır. Örneğin

"Çocuk, sınavı başardığını bilmiyordu. *Bunu* tatilden gelince öğrendi"

tümceleri arasındaki bağıntı hem anlamsal, hem de *bunu* göndergesiyle dilbilgisel bakımdan sağlanmıştır. Aşağıdaki örneklerde, tümceler arasındaki dilbilgisel bağlantıyı kuran gönderimler gösterilmiştir:

Bu işte onun da suçu var. Ben *böyle* düşünüyorum.

(*Değiştirme* [substitution] yoluyla gönderim)

Bu binada odalar geniş tutulmuş. *Benimki* nedense küçük.

(*Eksilti* [ellipsis] yoluyla gönderim)

Sınavı vereceğini sanıyorum. *Çünkü* hem dikkatli, hem çalışkandır.

(Bağlaç yoluyla gönderim. Burada ayrıca, her iki tümcede de sözü edilen kişinin 3. kişi oluşu, bağlantıyı güçlendirmiştir.)

Ahmet'in evi en güzeli. Odaları, mutfağı, balkonları mükemmel.

(Burada bağdaşıklığı, eve gönderimde bulunan iyelik ekleri sağlamıştır.)

Bağdaşıklıkla çoğu kez karıştırılan, *tutarlılık* (Alm. *Kohärenz*, İng. *coherence*) adı verilen özellik ise metin içinde yer alan kavramlar ve ilişkiler arasındaki mantıksal düzeni, bağlantıyı anlatır. Yine Türkçeden örnek verecek olursak,

"Gelir vergisi ay sonuna kadar yatırılabilecek- Fırtınaya tutulan gemi aranıyor - Başbakan yurda döndü - Dün okula gidemedim.

gibi, rastgele art arda getirilmiş, birbirleriyle anlam ilişkisi olmayan tümceler bir metin oluşturmaz. Buna karşılık,

"Kendimi iyi hissetmiyordum. Ahmet canımı sıkıyordu. Hava soğuyordu. Param da azalmıştı. Yatıp dinlenmeye karar verdim. Uludağ'a gitmekten vazgeçtim."

tümceleri gerek anlam, gerekse dilbilgisi koşutlukları nedeniyle bir metin oluşturmaktadır.

Bir sözcenin birçok açıklamaları olabilir. Örneğin çokanlamlı *çay* sözcüğünü içeren

Ali çaya gitti

sözcesinin kesin anlamı, arkasından gelen şu iki sözceden birine göre kesinleşir:

1. Kız arkadaşlarıyla dans edecek

2. Balık tutmaya merak saldı son zamanlarda.

Tutarlılığın sağlanması çeşitli yollardan olur. Isenberg (1971: 155ss) bu yolları ayrı ayrı belirler; bir ikisi üzerinde duralım: "Lamba yanmıyor. Kablosu kopmuş" örneğinde *neden* bağlantısı, "Caddede bir kaza oldu." "Motosiklet ağaca çarpmış" örneğinde *özelleştirme* (önceki bilgiyi genişletme) söz konusudur. "Hasan Bey iyi bir uzmandır. Daha da iyisi Ayhan Bey" örneğinde ise *karşılaştırma* yoluyla tutarlılık gerçekleştirilmiştir.

Yukarıda belirttiğimiz bağdaşıklık ve tutarlılık dışında *niyetlilik* (Alm. *Intentionalität), metin için ilişki (Intertextualität), bilgi vericilik* (Informativität), *benimsenirlik* (Akzeptabilität), *durumsallık* (Situationalität) gibi, De Beaugrande - Dressler'in söz konusu ettiği ve söz eylem kuramında da bir bölümü geçen başka özellikler de metin oluşturma için gerekli görülmektedir ki, burada bunlar üzerinde ayrıca duramıyoruz.

Burada eklemeliyiz ki, söylem çözümlemesi adı altında gerçekleştirilen çalışmalarda *bildiri* (ya da ileti)nin nitelikleri, toplumla ilişkisi, amacı gibi konularda dilbilimin dışına taşan araştırmalara da girişilmiştir. Örneğin Grice, metin üreten kişinin izlemesi gereken yöntemle ilgili birtakım ilkeler koymuş, özellikle amaç, bilgi vericilik,

öneme dikkat etme, çokanlamlılıktan kaçınma gibi noktalara dikkati çekmiştir (1978: 41-58, 113- 127). Söylem çözümlemesi olarak nitelenen araştırmalarda bizce, metin dilbiliminden ayrı tutulamayacak yeni birtakım yargı ve saptamalar da vardır.[97]

KONU - YORUM KAVRAMLARI

İletişimin gerçekleşmesi sırasında üretilen sözcelerin metin dilbilimi ve anlabilim açısından söz konusu edilen, birbiriyle ilişkili iki kavramı, *konu* ve *yorum*'dur.[98]

Geçmişi eski retorik çalışmalarına kadar uzanan ve Yun. *thema* terimiyle anılan *konu* (modern dilbilimde, İng. *topic*), bir sözcede ne üzerinde bilgi verildiğini, hangi kişi ya da sözceden söz edildiğini gösterir. Sözdizimi açısından bakıldığında - tümce vurgusu bir yana bırakılırsa - genellikle, tümcenin anlattığı işin öznesi, konuyu oluşturur.

1. Kıskançlık duygusu insanın ruh sağlığını bozar.

2. Ali İstanbul'dan bir takım elbise almış.

3. Buğday fiyatlarındaki artış çiftçiyi memnun etmedi

tümcelerinden 1. de konu kıskançlık duygusu, 2. de Ali, 3. de buğday fiyatlarındaki artıştır. Thema ya da topic konusu Yeşim Aksan'ın çalışmasında (1995) bir söylem sorunu olarak işlevsel açıdan ele alınarak derinliğine incelenmiş, Türkçedeki ad öbeklerinde ve çeşitli tümce kuruluşlarında konu kavramı ortaya konmuştur.

Yunancada *rhema* terimiyle (İng. *comment*) karşılanan *yorum* kavramı, yeni bir bilgiyi aktaran ve iletişimin ağırlığını taşıyan sözce bölümüdür. Yukarıdaki tümcelerden 1.de ruh sağlığını bozma, 2.de bir takım elbise alma, 3. de de çiftçi'yi memnun etmeme, yorumu oluşturur. Sözdizimi açısından da yüklemi gösterir.

---

97. Bu konuda bkz. Van Dijk (1985), Schiffrin (1994), Türkçe olarak bu kaynakların da değerlendirildiği Kocaman (yay), 1996.

98. Bu konuda bkz. Danes (1978), De Beaugrande (1992), Yeşim Aksan'ın aşağıda değineceğimiz kitabı da bu arada belirtilmelidir.

Söz-Eylem Kuramı:

Konuları metin dilbilimiyle zaman zaman örtüşen ve yine 1960'lardan sonra beliren bir akım da *söz-eylem* (İng. *Speech-act*, Alm. *Sprechakt*) kuramıdır. Austin (1962) ve Searle (1969) gibi araştırıcılarca ortaya konan ve dildeki açıklamaları, bunları üreten kişilerin niyet ve amaçlarıyla birlikte ele alarak sözle eylem arasındaki ilişki ve karşıtlıkları belirleyen bu akım, dili yalnızca biçimsel açıdan inceleyen, tümcelere indirgeyen üretken dönüşümlü dilbilime, bir bakıma tepki olarak düşünülebilir.[99]

Söz-eylem kuramı, dilin ruhsal olaylar, durumlarla iç içe bulunan bir söz ve eylem bütünü olduğu görüşünü ileri sürer; iletişimin temel öğelerinin sözcük ya da tümceler değil, belli konuşma eylemleri, işlemleri olduğunu kabul eder.

Austin ve Searle'ün zaman zaman birbirinden ayrılan görüşleri olmakla birlikte, çoğunlukla birleştikleri noktalar ve terimler vardır. Şimdi, söz-eylem kuramını özet olarak açıklayabilmek için Türkçe örnekler üzerinde duralım:

1. Tesisi, hayırlı olması dileğiyle hizmete açıyorum

2. Size 1 milyon lira ceza kesiyorum

3. 5. koşuda 3 numaralı ata yarım milyon lira yatırıyorum.

Bu tümcelerden 1. de bir devlet ileri geleninin bir kuruluşu hizmete açarken kurdelayı kestiği anda söylediği, 2.de trafik polisinin sürücüye ceza keserken kullandığı, 3.de ise at yarışında oynayan bir kimsenin gişe memuruna söylediği sözler gösterilmiştir. Söz-eylem kuramına göre sözle eylemin aynı anda gerçekleştiği, söylenenle amaçlana-

99. İki İngiliz düşünürünün, J.L.Austin'in "How To Do Thinks With Words" ve J.R. Searle'ün "Speech-Acts" adlı kitaplarıyla başlayan bu akım üzerinde başka birçok araştırıcı da durmuştur. Örneğin Bach-Hasnisk (Communication and Speech Acts, 1979), Bremerich-Voss (Zur Kritik der Sprechakttheorie, 1981) gibi. Türkçe yayınlar arasında şunları sayabiliriz. Searle'den Oya Gödekli çevirisi: Söz Eylem nedir (D.Aksan, [yay.], Dilbilim Seçkisi, 1982, 187-204), Arda Denkel, Anlamın kökenleri (1984:87ss), Özcan Başkan, Bildirişim (1988:248-266), Mustafa Durak, Edim Kuramı ve edim sınıflandırmaları (1993:16-20).

nın aynı olduğu bu gibi sözceler *gerçekleştirici* (İng. *performative*) nitelikteki ayrı bir sözce türü oluşturur.[100]

Searle ile Austin'in üzerinde birleştikleri ve *edimsel eylem (illocutionary act)* adı verilen anlatım biçimi uyarma, vaat etme, buyurma, eleştirme, onaylama, özür dileme gibi çeşitli amaçları içeren sözceleri kapsar:

1. Dikkat, yüksek gerilim!

2. Bak, dediğim nasıl çıkacak, görüşürüz!

3. Hele oraya bir daha git, görürsün!

Bu örneklerden 1.de bir uyarma, 2. de dediğinin doğru çıkacağını ısrarla belirterek bir bahse girercesine yineleme, 3. de ise bir kimseye (örneğin bir anneden, çocuğuna) bir yere gitmemesi, gittiği takdirde cezalandırılacağı yolunda, korkutma, gözdağı verme söz konusudur; dinleyiciyi etkileyen bir iletişim gücünü gösterir. Burada hemen belirtmeliyiz ki, 3. örnek, üzerinde durulan konuya bağlama göre bir kimsenin bilmediği ya da inanmak istemediği bir şeyi gözleriyle görmesi için yapılmış bir öneri niteliği de taşıyabilir.

Etkileyici eylem (ya da *etki söz*, perlocutionary act, perlocution) adı verilen söz-eylem türü ise dinleyen kimsede şaşırma, sevinme, rahatlama gibi çeşitli ruhsal etkilenmeler sağlayan sözceleri gösterir:

1. Bu işi olmuş bil, dert etme!

2. Bak, yarın bir şeyin kalmayacak

3. Keşke herkes senin gibi yakışıklı olsa!

4. Bayıldım yazdığın yazıya!

gibi, burada ayrı ayrı açıklamayı gerekli görmediğimiz tümceler. Bu noktada hemen belirtmeliyiz ki, bütün bu sözceler, konuşma sırasında değinilen konuya, konuşanların karşılıklı ilişkilerine, ruhsal durumlarına göre değişik biçimde yorumlanabilir. Metin dilbilimi üzerinde duran Petöfi'nin (1981: 127) ve söz-eylem araştırıcılarının da değindik-

100. Austin, "Çocuk ateşlendi", "Hava bozuyor" gibi tümcelerin kullanılışını düzsöz eylemi (locutionary act) terimiyle karşılar.

leri gibi, bir sözcenin anlamı, *dil içi etkenlere* (bağlama ve içinde geçtiği konuya ilişkin olarak) ve *dil dışı etkenlere* (konuşanların niyet ve ilişkilerine) bağlı olarak kesinleşir. Bir konuşma sırasında geçen

Size mi soracaktık?

tümcesi, bir konuyu öğrenmeyi amaçlayan bir soru tümcesi olarak düşünülebilir. Ancak aynı sözceyi üreten kimse, karşısındakini önemsemediğini göstermek, kendisinin işi yapmaya yetkili olduğunu belirtmek üzere, hatta hitap ettiği kimseyi aşağılamak niyetiyle söylemiş de olabilir ki, dil içi ve dil dışı etkenlerin varlığını bu örnek de ortaya koyar.

Edimbilim (Kullanımbilim, pragmatics):

Amacı ve konuları bakımından çoğu zaman söz-eylem kuramıyla birleşen edimbilim çalışmalarının son yıllarda dilin incelenmesinde büyük bir önem kazandığını ve anlambilimle yakın bağlantısını ilk önce belirtmeliyiz.[101] Başlangıcı yine, düşünürlerin yayınlarına dayanan bu konuda Morris'in (1938) ve daha sonra Carnap'ın (1955) çalışmaları öncülük etmiş, Morris'in göstergeyle onu kullanan kişiler arasındaki ilişkileri temel alan çalışması ilk gözlem ve yargıları gün ışığına çıkarmış, söz-eylem kuramı temsilcileri ve başka araştırıcıların incelemeleriyle dilbilim içinde yeni bir alan meydana gelmiştir.[102]

Söz-eylem kuramını özetlerken de değindiğimiz gibi, herhangi bir konuşucunun ürettiği sözce, ancak, onu söyleyenin amacı, o anda içinde bulunduğu ruhsal koşullar, dinleyenle arasındaki ilişki ve ko-

101. Kimi araştırıcılar edimbilimi anlambilimle birlikte, göstergebilimin bir dalı olarak görür; kimileri ise anlambilimin ötelerine uzanan incelemeler gerçekleştiren bir alan kabul eder (Örneğin Palmer, 1977:34).

102. Ch.W. Morris'in "Foundation of the Theory of Signs" adlı çalışmasından sonra bu alanda birçok inceleme yayımlanmıştır. Burada ayrı ayır değinilemeyecek olan bu çalışmalar içinden, genel nitelikteki ikisini verelim: G.N.Leech (1983), "Principles of Pragmatics," N.York; St.C. Levinson (1983), "Pragmatics", Cambridge. Türkçe yayınlar arasında "Edimbilim Özel Bölümü" adı altında Dilbilim Araştırmaları (1996: 11-99) içinde yer alan çalışmalar ve Gürkan Doğan'ın 'bağıntı' kuramı üzerindeki yazısı (1990:63-74) salık verilebilir.

nuşma sırasındaki durumla bağlantılı olarak yorumlanabilir; kesin bir anlam kazanır.

Şimdi önce, şu sözceleri gözden geçirelim:

1. Bayıldım doğrusu kravatına!

2. Bunu önceden konuşmuştuk herhalde!

Yukarıdaki 1. tümcede üç türlü yorum söz konusudur.

a) Konuşucu, hitap ettiği kişinin kravatını gerçekten beğenmiştir; bunu belirtmek istemektedir.

b) Konuşucu, hitap ettiği kişinin kravatının kendisine hiç yakışmadığını düşünmüş, onu komik bulmuş ve bunu, düşündüğünün tam tersi biçimde belirtmiştir. Amacı alay etmek, karşısındakini gizliden gizliye aşağılamaktır.

c) Konuşucu kravatla hiç de ilgilenmediği halde, karşısındakinin herhangi bir üzüntüsünü gidermek, ona moral vermek, ya da konuyu değiştirmek istemektedir.

2. Tümcede ise iki olasılık söz konusudur:

a) Konunun daha önce görüşüldüğü anımsanmakta, bunu dinleyiciye anımsatmak istenmektedir.

b) Bu sözceyle, dinleyen kimseye serzenişte bulunulmakta, onun hatası ya da suçu ortaya konmak istenmektedir.

İletişim sırasında rastlanan bir *anlatım biçimi, dolaylı anlatım*'[103]dır. Örneğin, karşısındakinin sigara içmesinden rahatsız olduğunu, içmemesi gerektiğini belirtmek isteyen kimse bunu

1. Ne olur, şu sigarayı içmeyin, beni rahatsız ediyor

sözcesiyle, dolaysız olarak anlatabileceği gibi, derece derece etki ve incelik farkı gösteren şu sözcelerle de dolaylı biçimde dile getirebilir:

2. Sigara içmeseniz, olmuyor mu?

---

103. Gürkan Doğan'ın anlatımda dolaylılık konusunu "bağıntı kuramı" açısından incelediği şu yazısı bu anlatım türü üzerindeki; 1990: 63-74.

3. Sigaranın zararlarını bilmiyor musunuz?

4. Sigara içince odanın havası bozulmuyor mu?

5. Ah, birlikte çalıştığımız kimseler sigara içmeseler!

6. Seni şu sigaraya alıştırana ne demeli? gibi.

Edimbilimin bugüne kadarki gelişmelerinde ve dilbilim çalışmasının çeşitli alanlarını etkileyen yeni görüş ve kavramların belirlenmesinde düşünürlerin önemli rolleri olmuştur. Örneğin, iletişim sırasında konuşucu ve dinleyici arasındaki anlaşmayı kolaylaştırmak ve gerekli etkiyi sağlamak üzere, Amerikalı düşünür Grice'ın, metin dilbilimi konusuna değinirken de sözünü ettiğimiz birtakım saptamaları olmuştur (1978:41-58, 113-127). Belli bir metni, bir söylemi üreten konuşucu, Grice'ın ortaya koyduğu - onun özdeyiş (maxim) dediği - birtakım ilkeleri gözetmek zorundadır. Örneğin konuşucu, konuşmasını, o anda benimsenen amaç ve doğrultuda biçimlendirmeli (işbirliği ilkesi), metni, gerektiği kadar bilgi verici nitelikte hazırlamalı (nicelik ilkesi), hangi bilginin verilmesinin daha önemli olduğunu göz önünde tutmalı (önem ilkesi) biçiminde özetlenebilecek ilkeler bunlar arasındadır.

Düşünürlerin bu alana katkılarından söz ederken günümüze gelinceye kadar yeni gelişmelerin meydana geldiğini, yeni yeni kavramların ortaya konduğunu da söylemeliyiz. Örneğin sözcelerin insan zihnindeki yorumlanması konusunda Sperber ve Wilson'un yenilikler getiren *bağıntı (relevance)* kuramı bunlardan biridir (geniş bilgi için bkz. Doğan, s.g.y.).

Değerlilik Dilbilgisi

XX. yüzyılın ikinci yarısından sonra beliren dilbilim akımlarının eylemin önemini ve gücünü ortaya koyduklarını kabul edebiliriz. Temeli, Fransız dilbilimcisi Tesnière'in, ölümünden sonra yayımlanan *Eléments de syntaxe structurale* (1959) adlı yapıtıyla bilim dünyasında yer alan *bağımlılık dilbilgisi* (Fr. *grammaire de dépendences*) akımına dayanan ve onun devamı sayılabilecek olan yeni bir görüş ve yöntem Avrupada, özellikle Almanyada geniş bir uygulama alanı bul-

muştur. *Birleşim değeri* (ya da *değerlilik*) dilbilgisi (Alm. *Valenzgrammatik*) adını alan bu akım, tümcede eylemin temel işleri yüklendiği görüşünü benimsemiştir. Önce bu akımın dayanağı bağımlılık dilbilgisinin ilkelerine değinelim:

Tesnière'in bağımlılık dilbilgisinde başta eylemler olmak üzere sıfat ve adların, çevrelerinde belli sayıda ve nitelikte öğelerle doldurulacak boşluklar bıraktıkları kabul ediliyor, bu boşlukları dolduran ve tümcede yer alan öğelere *eyleyen (actant)* adı vereliyordu. Örneğin

Çiftçi buğdayını tüccara sattı

tümcesinde *satmak* eyleminin bıraktığı boşluklar 3 eyleyenle (çiftçi, buğday, tüccar) doldurulmaktaydı; bunların sayısı ve niteliğini eylemin *birleşim değeri* (valence) belirliyordu.

Günümüze kadar gelen, birçok Avrupalı bilginin katkıda bulunduğu değerlilik dilbilgisi aşağı yukarı aynı ilkelerden yola çıkmaktadır. Bu akımda da tümce öğelerinin, en başta, eylemin, çevresinde gerekli *bütünleştirme* öğeleriyle (Alm. *Ergänzungen*) doldurulması gerekli boşlukları bıraktığı benimsenir. Örneğin

Adam sineği öldürdü

tümcesinde geçişli olan *öldürmek* eyleminin çevresinde mutlaka iki bütünleştirme öğesi bulunmalıdır ki, bunların hiçbirinden vazgeçilemez: *Adam* ve *sinek*. Bu öğelerin yanında *seçimlik (fakultative)* bütünleştirme öğeleri de vardır. Örneğin

Adam duvardaki sineği öldürdü

tümcesinde yer alan *duvardaki* böyle, ancak durumun belirlenmesinde yardımcı olan bir öğedir. Aynı tümce, *Dün gece, raketle...* gibi başka sözcüklerle genişletilebilir ki, bunlar eklenebilen ya da çıkarılabilen öğlere sayılır.

Değerlilik dilbilgisinde[104] eylemler birleşme değerlerine göre sı-

104. Değerlilik dilbilgisi konusunda bkz. Helbig (1982). Aynı akım doğrultusunda hazırlanmış sözlükler de vardır. Örneğin Engel-Schumacher (1978) Almanca eylemleri ve Engel (1983) Almanca - Rumence sözvarlığını bu açıdan ele almakta, Suphi Abdülhayoğlu'nun Türkçe-Almanca Sözlüğü bulunmaktadır (1990). Şeyda Ozil'in de bir Almanca-Türkçe Sözlüğü yayınlanmıştır (1990).

nıflara ayrılır. Türkçeden örnek verecek olursak, yalnızca bir bütünleştirme öğesi isteyen *gülmek, uyumak, somurtmak* gibi eylemlerin 1 değerli, bütün geçişli eylemlerin, örneğin *kesmek, bozmak, çağırmak* gibi eylemlerin 2 değerli, *barıştırmak, vermek, tanıştırmak* gibilerinin ise 3 değerli olduğu kabul edilmektedir. Örneğin

Ali Hasan'la Erol'u tanıştırdı

ya da

Ali annesine para verdi

tümcelerindeki eylemler 3 ayrı bütünleştirme öğesine gereksinme gösterdikleri için üç değerlidir. Burada daha fazla ayrıntıya girmeden belirtmeliyiz ki, bizim için önemli olan, eylemin önermelerin oluşmasındaki rolünü belirlemesi ve özellikle tümce anlamı bakımından katkıları açısından bu kuramın getirdikleridir. Kuramı savunanlar sonradan sözdizimsel değerliliklerin yanı sıra anlambilimsel değerlilikler üzerinde de durmaya, birtakım yenilikler getirmeye çalışmışlardır.

XX. yüzyılda tümcenin kuruluşu üzerinde duran kuramlardan biri de Chomsky'nin üretken dönüşümlü dilbilgisi kuramının yanı sıra, onun bir değişkesi olarak ortaya atılan **durum dilbilgisi**'dir *(case grammar)*. Fillmore'un "The Case for Case" adlı yazısıyla (1968) ortaya koyduğu kuram, önce değindiğimiz akımlarda olduğu gibi eylemi ana öğe olarak almakta, eylemin gerektirdiği ad öbekleriyle derin yapıda bir anlam bağıntısı kurduğunu benimsemektedir. Bilgine göre her ad öbeği, eylemle özel bir durum (case) ilişkisi içinde bulunur. Fillmore'un 1977'de tümünü yeniden düzenlediği bu kuramda tümce şu formüle göre kurulur:

T ⟶ KÖ

Burada tümcenin (T) olumsuzluk, zaman, kip gibi kiplik öğeleri (K) ve önermeden (Ö) oluştuğu belirlenmekte, önerme, eylem bütünü ve ad durumu alanlarından oluşmaktadır. Bir başka deyişle, tümcenin temelini bir eylem ve onun seçtiği durumlar kurar. Bilgine göre, geleneksel dilbilgisindeki belirtme, yönelme, kalma gibi durumlar da derin yapıya ait anlamsal - sözdizimsel ilişkileri gösterir. Geleneksel dilbil-

gisindeki özne, nesne gibi kavramlardan vazgeçilmiştir.

Durum dilbilgisinde *agent* (eyleyen) kavramı bir işe etken olarak katılan kişiyi belirler: "Hasan dolabı onardı" tümcesinde Hasan, eyleyendir. *Etkilenen (experiencer)* ise "Dolap, Hasan tarafından onarıldı" tümcesindeki *dolap* sözcüğüdür; eylemin anlattığı işe konu olan nesneyi gösterir. *Araç (instrument)* terimiyle bir olayın gerçekleşmesindeki nesneyi, nedeni, uyarıcıyı belirler: Hasan dolabı çekiçle onardı" tümcesindeki *çekiç*(le) gibi. *Kaynak (source)*, bir işin, bir olayın çıkış noktasını gösterir: "Hasan İstanbul'dan geliyor" ya da "Tren istasyondan ayrıldı" tümcelerinde *İstanbul'dan* ve *istasyondan* adları bu türe girer. Hedef (goal) bunun tersidir ve bir işin, olayın hedef alındığı, amaçlandığı yeri belirler. "Hasan İstanbul'a gitti"deki *İstanbul'a* gibi. Bu kavramların yanında olayın geçtiği *yer* (place), *zaman* (time) gibi kavramlar da vardır ki, durum öğeleriyle belirlenir.

Burada hemen belirtelim ki, metin dilbilimi akımında da *etkileyen, etkilenen, araç, yer, zaman* kavramları, aşağı yukarı aynı içeriklerle kullanılmıştır.

3.1.1. Tümce Anlamı Konusunda Birkaç Saptama

Konuyu bitirmeden önce, bölümün başından beri özetlemeye çalıştığımız değişik kuram ve akımların ortaya koyduğu ve genellikle benimsenebilecek noktaları burada kısaca belirlemek istiyoruz:

1. İster sözlü, ister yazılı anlatımda olsun, iletişim sırasında üretilen sözce ve tümceler tek başlarına, içinde geçtikleri metinden, konuşma ortamı ve durumundan, iletişime katılanların amaç ve ilişkilerinden soyutlanmamalıdır. Dil içi ve dil dışı etkenler belli bir anlamın, yorumun kesinleşmesinde yadsınamayacak bir önem taşır.

2. Dili yalnızca biçimsel yönüyle ele alarak incelemeleri doğrudan doğruya tümcenin kuruluşuna indirgemek, yeterli çözümlere ulaşmayı sağlamayacaktır.

3. Zihinde tümce ve sözcelerin oluşması, bugün bilimde elde edilen bütün gelişmelere karşın bütünüyle aydınlatılabilmiş değildir.

4. Daha önce değindiğimiz bağımlılık dilbilgisi, değerlilik dilbilgisi ve durum dilbilgisi akımlarının haklı olarak üzerinde durdukları bir nokta bizce benimsenecek niteliktedir: *Kırmak, kesmek, bozmak, dövmek, öldürmek...* gibi geçişli eylemler daha tümcenin yapısı zihinde belirlenirken, eylemlerin anlattığı işe konu olan, ilgili bulunan öğelerle zorunlu olarak birlikte düşünülmektedir. Buna karşılık, *üşümek, uyumak, koşmak* gibi geçişsiz eylemlerle tümce kurulurken daha çok, özne akla gelecektir.

Kimi durumlarda, eylem dışındaki öğeler de anlam bakımından ön plana geçer. Örneğin, bir yakını kaza geçiren bir kimsenin söylediği

Hemen bir doktor bulmalıyız

tümcesinde *doktor*,

Babası kanserden öldü,

Her gün bize gelir

tümcelerinde *kanserden* ve *her gün*, anlam bakımından ağırlık taşımaktadır (Bu örneklerde tor, den ve her heceleri vurguludur). Konuşulan dilde vurgu ve tonlamayla belirginleştirilen öğe ön plana geçer. Özellikle, devrik tümcelerde (bu konuya bkz.) öncelemeyle, vurgu ve tonun belirginleştirilmesiyle bu sağlanır:

Alamadık bir türlü parayı

Vazgeç bu sevdadan

Ona sorarım ben

gibi (Burada da ilk tümcedeki LA, ikincideki VAZ, üçüncüdeki RA vurguludur).

5. Yukarıdaki açıklamalarımızdan sonra, doğrudan doğruya tümceye eğilen bir anlambilim üzerinde durmak okuyucuya bir çelişki gibi görünebilir. Ancak hemen eklemeliyiz ki, dilbilimin geleneksel çalışmalarında ve anlambilimin başlangıç dönemlerinde yalnızca sözcüklerin anlamları üzerinde durulmuşken bunun yetersizliği hissedilerek zamanla tümcenin anlamına geçilmiştir. Ayrıca, tümce anlambili-

mi konuyu değişik iletişim durumları açısından değil, üretilen tümcelerin kendi içlerinde taşıdıkları anlam özellikleri bakımından ele almaktadır. Öte yandan, günlük yaşamda, sözlü iletişimde söylediğimiz, metinlerde geçen tümcelerin kendi başlarına, doğrudan, anlamın aydınlatılmasına yönelerek incelenmesi de olanaklıdır. Bunlara ek olarak, üretilen tümcelerin anlamının dildeki ses, biçim öğeleriyle, özellikle sözdizimi kurallarıyla ilişkisi de göz önünde tutulması ve aydınlatılması gereken sorunlardandır.

6. Tümce anlambilimi açısından ele alındığında tümce, bir düşünceyi, bir durumu bir işi, bir yargıyı açıklayan ve temelini bir yüklemin oluşturduğu, dilin sözdizimine uygun bir kuruluşun dinleyen/okuyana aktardığı bildiridir.

Gripten, üç gündür, sokağa çıkamıyorum.

Üst üste dersler çocuklara zor geliyor.

Ev bulabilselerdi düğünü hemen yapacaklardı

örneklerinde olduğu gibi.

3.2. SÖZDİZİMİ VE TÜMCE ANLAMI

Tıpkı, dilin çeşitli dizgeleri arasında olduğu gibi, sözdizimi dizgesiyle anlam arasında da sıkı bir ilişki vardır. Tümce ya da sözce anlamı, belli sözdizimi kalıpları içinde oluşturulan tümce ve sözcelerle ortaya konmuş olur. Türkçede sözdiziminin, sonraki bölümde ele alacağımız bütün esnekliğine karşın özne ve nesnenin tümcedeki yeri, ancak belli koşullarda değiştirilebilir. Örneğin

1. Avcı tavşan vurdu

2. Avcı tavşanı vurdu

3. Tavşanı avcı vurdu

tümceleri doğru, kabul edilebilir kuruluşlardır. 1. tümcede belirtisiz nesne, 2. de belirtili nesne yer almış, 3. de ise özneyle nesne yer değiştirmiştir. Halbuki

4. *Tavşan avcı vurdu

kabul edilemez bir tümcedir. Çünkü sözdizimi açısından (4. tümcedeki) belirtisiz nesne (tavşan) yükleme yakın olmak zorundadır; böyle olmayınca anlamca uygun bulunmayan bir tümce ortaya çıkar. Buna karşılık 2. ve 3. tümcelerde olduğu gibi

5. Adam portakalı yedi

6. Portakalı adam yedi

7. Yedi portakalı adam

tümcelerinde de belirtili nesne yükleme yakın ya da uzak bulunabilmektedir.[105]

Türkçenin sözdizimine ait birçok özelliği içinden, bir ikisine daha değinelim: Türkçe tümcelerde özne cansız ve çoğul olduğunda yüklem tekildir:

8. Bu yıl ekinler çok cılız

9. * Bu yıl ekinler çok cılızlar

10. *Gömleklerim kirlendiler

11. Gömleklerim kirlendi

örneklerinde olduğu gibi. Buna karşılık canlı özneler çoğul yüklemle kullanılabilir:

12. Çocuklar çabuk büyüdüler

13. Ayhan'lar dün bize geldiler gibi.

Bir başka özellik olarak bir tamlamayı niteleyen sıfatların tamlamayı oluşturan öğelerin arasına giremeyeceği gösterilebilir:

14. Görünen meyve bahçesi

ile

15. *Meyve görünen bahçesi

ya da

16. Ormandaki yaşlı ağaçlar

yerine

17. *Yaşlı ormandaki ağaçlar

105. Konunun ayrıntıları ve örnekleri için bkz. Erguvanlı, 1984:21 ss.

arasındaki ayrımdan görülebileceği gibi.

İşte, burada bir ikisine değindiğimiz bu sözdizimi özellikleri anlamla sözdizimi arasındaki ilişkinin tanıklarındandır.

3.3. TÜMCEDE EŞANLAMLILIK

Kimi bilginler, sözcükler arasında olduğu gibi tümceler arasında da bir eşanlamlılığın söz konusu olabileceğini belirtir.[106] Bu olayın örnekleri zaman zaman, daha önce (3.1. bölüm) değindiğimiz önvarsayım (presupposition) örnekleriyle örtüşmektedir.[107] Önvarsayımda, öne sürülen önermenin bir başka önermeyi, olguyu tartışmasız olarak içermesi, dile getirmesi söz konusudur. Düşünürlerin öteden beri üzerinde durdukları bu anlam olayına gelenekselleşmiş bir örnek verilir. Türkçeye

Şimdiki Fransız Kralı keldir

biçiminde çevrilebilecek bir tümcede saklı olan

Şu anda Fransa'nın bir kralı vardır

önermesi bir önvarsayımdır. Biz de

Ali, Hasan Bey'in oğludur

ya da

Fatma iki gün önce evlendi

tümcelerinin ilkinden

Hasan Bey Ali'nin babasıdır,

ikincisinden

Fatma bekâr değildir

anlamlarını çıkarabiliriz.

Tümcede eşanlamlılık, genellikle bir sözcüğün yansıttığı kavramın bir başka yoldan, başka sözcüklerle dile getirilmesiyle kurulan

106. Tümcede eşanlamlılık için bkz. Leech, 1981:74, 90-109.
107. Önvarsayım konusunda bkz. Lyons, 1977:182ss; Leech, 1981: 90-109; 251,262; Bußmann, 1983: 402ss.

başka bir tümceyle sağlanır. Örneğin

Ali küçük yaşta *öksüz* kaldı

tümcesi

Ali'nin annesi, o küçük yaştayken öldü

tümcesiyle eşanlamlıdır. Aynı biçimde,

Ali hem öksüz, hem yetimdir

tümcesi de

Ali'nin annesi de babası da (o küçükken) ölmüştür

ile eşanlamlılık göstermektedir.

3.4. TÜMCEDE ANLAM KARŞITLIĞI (TERSANLAMLILIK)

Kitabımızın Tersanlamlılık bölümünde (1.5.14) sözcük düzeyindeki karşıtlıklar üzerinde durmuştuk. Kimi dilbilimciler bu karşıtlıkları tümce düzeyinde de ele almakta, örneğin Lyons (1977:272) "X dişidir" tümcesinin "X erkek değildir" anlamını içerdiğini göstermektedir. Leech'de aynı türden karşıtlıklara değinir (1981: 90-109). Eğer aynı açıdan bakılacak olursa tersanlamlılarla kurulacak tümcelerde aynı karşılık her zaman ortaya çıkar:

"Orhan zengindir" / "Orhan fakir değildir"

"Havalar soğuk" / "Havalar sıcak değil" gibi.

Hint-Avrupa dillerinde olumsuzluk genellikle Türkçedeki *değil* karşılığı öğelerle dile getirilir:

Türkçe : Haber doğru değil
İng. : The news *is not* true
Alm. : Die Nachricht *ist nicht* wahr
Fr. : La nouvelle *n' est pas* vraie gibi.

Türkçede olumsuzluk, dilin biçim özelliği nedeniyle [-mE-] biçimbirimiyle anlatılır. "Erol *gelecek / gelmeyecek*". Ancak *değil* öğesi ilgeç olarak

Saati annem değil, babam aldı

Kaldığı yer otel değil, pansiyonmuş

kullanımlarında da görev alır.

Tümcenin anlambilim açısından incelenmesinde *anlatımsal karşıtlık (expressive paradox)* olarak nitelenen tümceler de vardır.[108] Örneğin

O bir kuştur, ama ötemez

gibi bir tümce normal, anlamlı kabul edilirken

O bir kuştur, ama ötebilir

böyle bir karşıtlığı dile getirir.

3.5. BAĞIMLI BİÇİMBİRİMLER VE TÜMCE ANLAMINA ETKİLERİ

Bilindiği gibi bağımlı biçimbirimler tek başlarına belli, kesin bir anlamı dile getirmeyen, ancak başka bir öğeye bağlı olarak görev gören dil birimleridir. Örneğin [-İcİ], [-CE], [-EcEk], [-mEz], [-(y)En] ekleri tek başlarına bir anlam taşımaz. Ancak burada hemen eklemeliyiz ki, bu eklerin her birinin dilde bir ya da birden çok işlevi vardır ve eklendikleri öğelerin ne türden bir sözcük türü olduklarını, nasıl bir anlamı yansıttıklarını, hangi zaman, görünüş ya da kipi dile getirdiklerini onlarla birlikte ortaya koyarlar. Türkçe gibi, bağlantılı - ya da eklemeli - bir dilde özellikle kip, zaman, görünüş kavramlarının anlatımı doğrudan doğruya sonek niteliğindeki biçimbirimlerle sağlandığı için bunlar Türkçede daha bir önem taşır. Örneğin *gülmüştüm* ya da *kızartıyordum* gibi hikâye bileşik zamanlarını yansıtan iki eylem çekimi yalnızca eklerle (ilkinde görülmeyen geçmiş zaman + ek eylem, ikincisinde şimdiki zaman + ek eylem çekimi) oluşturulduğu halde bir Hint-Avrupa dili olan Fransızcada iki ayrı eylemin yardımıyla gerçekleşir:

J'avais ri ('gülmüştüm', *avoir* yardımcı eylemiyle)
Je faisais frire 'kızartıyordum', *faire* eylemiyle).

İşte biz bu yönden, tümcenin zaman, görünüş, kip açısından kazandığı anlamları çekim biçimbirimlerini temel alarak, incelemeyi yeğliyor, 4. bölümde Türkçenin tümce anlambiliminde bu yöne ağırlık veriyoruz.

---

108. Bkz. Cruse, 1986:102, 17s.

4. BÖLÜM

TÜRKÇENİN TÜMCE ANLAMBİLİMİ AÇISINDAN ÖZELLİKLERİ

4.1. TÜRKÇENİN TÜMCE ANLAMBİLİMİNİ ETKİLEYEN BAŞLICA SÖZDİZİMİ ÖZELLİKLERİ

Dünya üzerindeki diller arasında, tümceleri ÖNY (özne + nesne + yüklem) dizilişiyle kurulan dillerden biri olan Türkçenin tümce anlambilimini etkileyen birtakım belirgin sözdizimi özellikleri, nitelikleri vardır. Biz bunları şu noktalarda topluyoruz:

1. Sözdiziminin esnekliği,

2. Bileşik tümcelerin kuruluş özelliği, adlaştırma, sıfatlaştırma, belirteçleştirme,

3. İkilemelerin kullanılması,

4. Kişi adıllarının seyrek kullanılması,

5. Sıfatların kullanılış özellikleri,

6. [-DİR] koşacının tümce anlamına etkisi.

Bu özellikler üzerinde durmadan, önemli bir noktaya değinmek istiyoruz:

Kitabımızın bu bölümünde görüleceği gibi, Türkçenin tümce anlambiliminde zaman belirleme, kip oluşturma, koşula bağlama, anlamı daraltma gibi çeşitli anlatım yollarında biçim öğeleri çok önemli rol oynamaktadır. Örneğin

Evdeki erzak bitti bitecek

gibi, bir olayın çok yakında gerçekleşeceğini anlatan bir tümcede aynı eylemin görülen geçmiş ve gelecek zaman 3. tekil kişi ekleri bir arada kullanılarak Türkçeye özgü, özgün bir anlatım sağlanmış,

Evdeki erzak çok azaldı

Evdeki erzak bitmek üzere

gibi, başka tümcelerle de anlatılabilecek bir durum çok belirgin ve keskin bir anlatımla dile getirilmiştir. Aynı biçimde,

Yangının büyümesi önlendi

tümcesinde edilgen çatıyı kuran yalnızca [-(İ]n] ekidir. Türkçenin *bağlantılı (agglutinative)* bir dil oluşu, biçim öğelerine biçimbilimsel - anlambilimsel bir nitelik kazandırmakta, böyle tanımlanabilecek işlevler yüklemektedir. Bu bakımdan Türkçenin tümce anlambilimini işlerken kimi konuları, biçimbirimleri temel alarak inceleyeceğiz.

Şimdi, yukarıda değindiğimiz 6 özelliği ayrı ayrı ele alalım:

4.1.1. TÜRKÇEDE SÖZDİZİMİNİN ESNEKLİĞİ

Türkçede bir tümce içinde yer alan öğelerin kolaylıkla yer değiştirerek kabul edilebilir yeni tümceler oluşturabilmesi, bir başka deyişle sözdiziminin esnekliği, oynaklığı konusu üzerinde birçok araştırıcılarca durulmuştur.[109] Biz konuya anlam açısından eğilecek olmakla birlikte, önce bu esnekliği göstermek üzere, geçişli bir eylemle kurulmuş üç ve dört öğeli bir tümcenin değişik biçimlerini belirleyelim:

A 1. Köylü ağacı kesti,
2. Ağacı köylü kesti,
3. Kesti ağacı köylü.

B 1. Hasan topu Erol'a attı,
2. Hasan topu attı Erol'a,
3. Hasan Erol'a topu attı,
4. Attı Hasan Erol'a topu,
5. Attı Erol'a topu Hasan,
6. Attı topu Erol'a Hasan,
7. Erol'a topu Hasan attı,
8. Erol'a attı topu Hasan,
9. Erol'a Hasan topu attı,
10. Topu Hasan Erol'a attı,

---

109. Burada bu çalışmalardan birkaçını vermekle yetiniyoruz: Sezer (1981: 165-172), Demircan (1981:83-94), Sezer (1991a: 56-69), Erguvanlı (1984), Sezer (1995).

11. Topu Erol'a Hasan attı,

12. Topu attı Hasan Erol'a.

Öğelerinin sayısı arttıkça farklı kuruluşlarının sayısı da artan bu gibi tümceler - derin yapıları farklı da olsa- Türkçede bir tümcenin kabul edilebilir ne kadar değişik tümcelere dönüştürülebildiğini göstermektedir.

Burada hemen belirtmeliyiz ki, tümceleri eğer sesleterek *bürün (prozodi)* adı verilen ses özelliklerini meydana çıkaracak olursak, özellikle vurgu yerlerini değiştirerek ilk örneğin ilk tümcesinden üç ayrı anlam dile getiren üç farklı tümce elde edebiliriz:

A. a. köyLÜ ağacı kesti (kesen köylüdür, başkası değil)

b. köylü ağaCI kesti (başka bir nesneyi değil)

c. köylü ağacı kesTİ (başka bir şey yapmadı, kesti).

Bu örnekte sözcüklerin yerleri değiştirilmeden, *odaklama* adı verilen yeni bilgi aktarma işlevini gerçekleştirilen öğeyi belirginleştirmiş oluyoruz. Burada, aynı zamanda *görevsel sesbilim (phonology)* kavramlarının, anlamın kesinleşmesinde ne denli önemli rol oynadığı da ortaya çıkmaktadır.

Türkçedeki tümcelerin esnekliği konusunu ve yukarıdaki örneklerin benzerlerini, İngilizcedeki karşılıklarıyla, derinliğine inceleyen Ayhan Sezer (1981: 165-172), üretken dönüşümlü dilbilgisi açısından değerlendirdiği örneklerde benzeri tümcelerin derin yapılarının *(deep structures)* farklı olduğunu ileri sürmektedir.

Bir özellik üzerinde, burada önemle durulmalıdır: Geçişli eylemle, dolayısıyla belirtili nesneyle kurulan A tümcesinden (Köylü ağacı kesti) her ne kadar iki yeni tümce elde edebiliyorsak da belirtisiz nesneyle oluşturulan

Köylü ağaç kesti

tümcesinde aynı durum söz konusu değildir; mantığa uygun olmayan bir tümce elde edilir:

* Ağaç köylü kesti.

Görüldüğü gibi, burada sözcük sırasının sözdizimindeki önemi ortaya çıkmakta, anlamı etkileyen bir öğe olduğu gerçeği aydınlanmaktadır. Bu tümcede olduğu gibi belirtisiz nesne, yükleme yakın olmak zorundadır.

Kornfilt, Türkçede dizimin çok esnek oluşuna karşın ad öbeği, ilgeç öbeği gibi öbeklerin kolaylıkla parçalanamayacağını belirtir (1994: 42);[110]

a. Dün sokakta [çok yaşlı bir adama] rastladım.

b. *Dün sokakta [bir adama] rastladım çok yaşlı

örneklerini verir. İyelikli ad öbeklerinin belirleyicilerinin (tamlayıcılarının) bu genellemeye karşı olduğunu ileri sürer:

a. [Ahmet'in karısı] tanımıyorum.

b. [Karısını] tanımıyorum Ahmet'in.

4.1.2. BİLEŞİK TÜMCELERİN KURULUŞ ÖZELLİĞİ, ADLAŞTIRMA, SIFATLAŞTIRMA, BELİRTEÇLEŞTİRME

Türkçenin anlambilim açısından da önemli olan bir sözdizimi özelliği, bileşik tümcelerde ve girişik tümcelerde kendini göstermektedir. Hint-Avrupa dillerinde görülenin tersine, genel olarak yan tümceler (değişik yargılar) ana, temel tümcelere ilgi adıllarıyla değil, *ortaç (participle)* ve *ulaç (gerund)*larla bağlanmakta, böylelikle daha kısa yoldan, daha kıvrak bir anlatım sağlanmaktadır.[111] Konunun anlam yönüne değinmeden önce aşağıdaki bileşik tümceye bir bakalım:

"Bayram tatilinin üç gün uzamasından yararlanarak çocukları alıp köyde oturan teyzeme gidince şehir yaşamının ne kadar bunaltıcı olduğunu anladım."

Görüldüğü gibi, burada temel tümcenin yanında, ona bağlanan 6

110. Biz de bu konuya aşağıda (4.1.5.) değiniyoruz.
111. Türkçenin bu özelliği konusunda bkz. Aksan, 1971:84-85; E. Erguvanlı (1984:72-78), Ayhan Sezer (1995: 64-75).

ayrı yargı ve yan tümce bulunmaktadır:

1. Ben anladım (temel tümce),
2. Şehir yaşamı bunaltıcıdır,
3. Bayram tatili üç gün uzadı,
4. Ben bundan yararlandım,
5. Ben çocukları aldım,
6. Ben teyzeme gittim,
7. Teyzem köyde oturuyor.

Bu kuruluşta herhangi bir ilgi adılı ya da bir bağlaç kullanılmasına gereksinme duyulmadan temel tümce içine çeşitli yan tümceler yerleştirilmiş, *üretken dönüşümlü dilbilgisi*ndeki *yerleştirme (embedding)* gerçekleştirilmiştir. Burada aynı kurama göre *adlaştırma (nominalization), sıfatlaştırma (adjectivalization)* ve *belirteçleştirme (adverbialization)* işlemleri yapılmıştır. Derin yapıda var olan yargılar yüzeysel yapıya dönüştürüldüğünde ortaya çıkan bu işlemler şöylece gösterilebilir:

Adlaştırma : Bayram tatilinin üç gün uza*ması*
Şehir yaşamının ne kadar bunaltıcı ol*duk*-u

Sıfatlaştırma : Köyde otur*an* teyzem

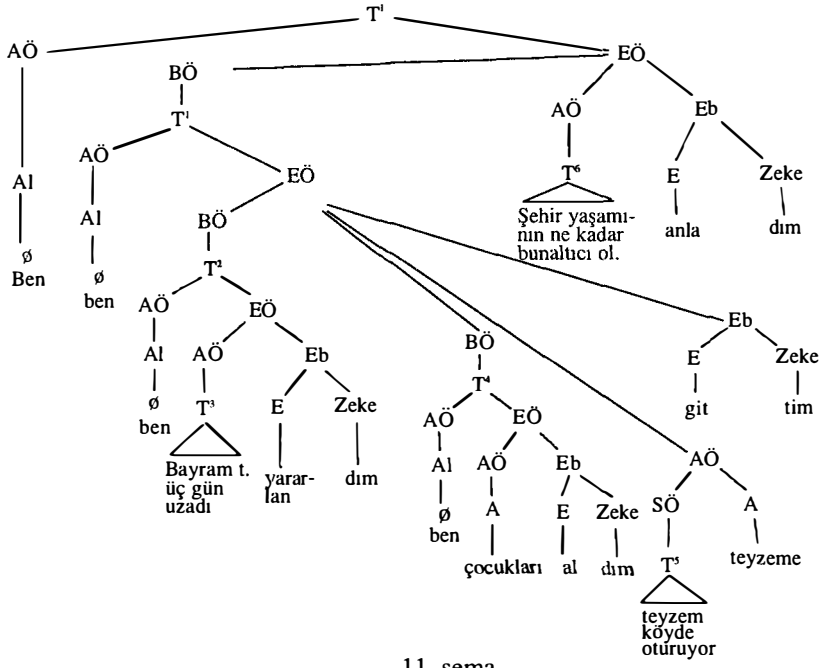
Belirteçleştirme : (Bayram tatilinin üç gün uzamasından) yararla*narak*
Çocukları al*ıp*
Teyzeme gid*ince*

Bu tümcedeki yargılardan (yan tümcelerden) herhangi birinin Hint-Avrupa dillerindeki anlatılış biçimini ele alacak olursak bu dillerde bir *ilgi adılından (relative pronoun)* yararlanıldığını görürüz:

T. : Köyde oturan teyzem
Fr. : Ma tente qui habite au village
Alm. : Meine Tante, die im Dorf wohnt
İng. : My aunt who lives in village.

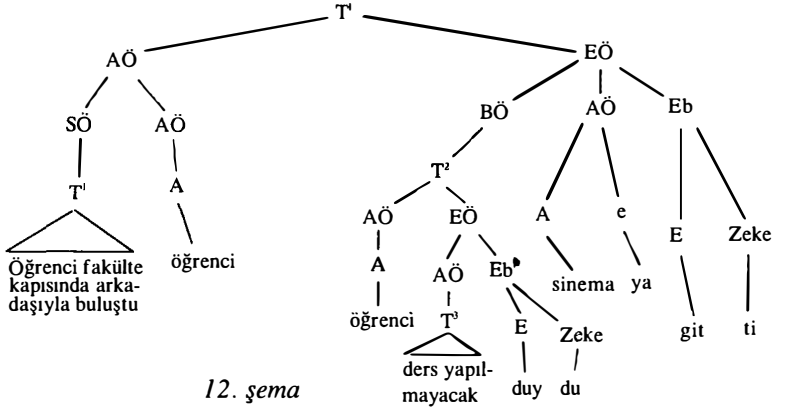
Şimdi, tümcemizin dizim ağacını vererek derin yapının yüzeysel yapıya dönüşündeki oluşunu gösterelim (11. şema):[112]

112. Bu dizin ağacındaki kısaltmaları açıklayalım: T: tümce, AÖ: ad öbeği, Al: adıl, BÖ: belirteç öbeği, EÖ: eylem öbeği, Eb: eylem bütünü, E: eylem, Zeke: zaman eki - kişi eki.

11. şema

Şimdi de "Fakülte kapısında arkadaşıyla buluşan öğrenci, dersin yapılmayacağını duyunca sinemaya gitti" tümcesinin dizim ağacına bakalım (12. şema):

12. şema

Dizim ağacından da görüleceği gibi, bu bileşik tümcede, aslında 4 önerme, 4 tümce vardır; temel tümceye 3 yan tümce katılmıştır. Ancak bu katılma 1. yan tümcede (T1) bir ortaçla *(buluşan)*, 2. yan tümcede (T2) bu kez bir ulaçla *(duyunca)* sağlanmıştır.

Yukarıdaki ilk tümce ele alınacak olursa, buradaki anlatımın kısa yoldan, kıvrak bir biçimde gerçekleştiği görülecektir. Bunun yanında, değişik yargıların, önermelerin başka dillerde olduğu gibi bağlaçlar ve ilgi adıllarına gereksinme olmadan bir araya getirilmelerinin, bunlar arasındaki bağlantıyı daha da güçlendirdiğini söyleyebiliriz. Böylece, bu tümcede şehir yaşamının bunaltıcı olduğunu anlama gerçeği, köyde oturan teyzeye gitme, çocukları birlikte götürme ve bu işin bayram tatilinin uzamasından yararlanılarak yapılmasıyla daha sıkı bir bağ kurularak anlatılmıştır, sanıyoruz. Bizce Türkçe bu yönüyle tümceleri bir bakıma metinleştirmeye yönelen bir anlatıma eğilimlidir, düşüncesindeyiz.

4.1.3. İKİLEMELERİN KULLANILMASI

Kitabımızın 2. bölümünde (2.1.) belirttiğimiz gibi, Türkçenin gerek kavramlaştırma, gerekse sözcük ve tümce anlambilimi açısından kendine özgü diyebileceğimiz önemli bir özelliği, *ikileme*'lerin sık kullanılmasıdır.[113] Orada da değindiğimiz biçimde, ikilemeler yalnızca ad, sıfat, belirteç, çekimli ve çekilmemiş eylem gibi değişik sözcük türleriyle sınırlı kalmamakta, tümcenin özne, nesne, yüklem öğelerini de oluşturabilmektedir.

İkilemelerin bir kavramı pekiştirme, güçlendirmedeki etkileri bir yana bırakılsa bile, tümce anlambilimi açısından ele alındıklarında tümceye önemli bir anlatım gücü ve etkinlik kazandırdıkları yadsınamaz. Şimdi, önce şu tümceleri gözden geçirelim:

---

113. Bu konudaki Türkçe yayınlar üzerinde bir başka kitabımızda (1996:60-64; 195-198) bilgi verilmiştir. Bu yayınlar arasından özellikle V. Hatiboğlu (1981), D.N.Tuna (1986) ve Ö.Demircan'ın (1988) ve 1996) çalışmalarıyla H. Zülfikar'ın ikilemeli yansımalara değindiği yapıtı (1995) anılmalıdır.

1 a) Birçok sokak gezip ev aradım.

b) *Sokak sokak* gezip ev aradım

2a) Olanları anlatırken sürekli ağlıyordu.

b) Olanları *ağlaya ağlaya* anlatıyordu.

3a) Düğüne gidiyorum diye bir sürü takı takmış.

b) Düğüne gidiyorum diye *takıp takıştırmış.*

4a. Odaya girdiğimde hıçkırarak ağlıyordu.

b. Odaya girdiğimde *hıçkıra hıçkıra* ağlıyordu.

Bu örneklerden 1, 2., 3. ve 4. tümcelerin b biçimlerinin anlatıma kattıkları güç ve etki, sanıyoruz, yadsınamaz. 1b tümcesinde arama, 2b'de ağlama, 4b'de yine ağlama belirteçle (1b'de belirteç öbeğiyle) güçlendirilerek anlatılırken 3b örneğinde ikilemeli bir yüklem oluşturulmuştur. Özellikle bu tümcede *takıp takıştırmış* yükleminin sağladığı anlatım gücü dikkati çekicidir. Aynı anlatım gücünü *sürüp sürüştürmek, verip veriştirmek, bulup buluşturmak* gibi aynı kökten türemiş ikilemelerle *sayıp dökmek, yalvarıp yakarmak, soyunup dökünmek* gibi değişik köklerden gelen öğelerle oluşturulan ve yine yüklem görevini görebilen ikilemelerde du buluyoruz.

Kimi zaman bir yinelemeyle pekiştirilen, yansıma niteliği taşıyan öğelerle kurulan ve "üçleme" sayılabilecek olan aşağıdaki tümcelerdeki örnekler de Türkçenin bu anlatım gücünden ne ölçüde yararlandığını göstermektedir:

O güzel, yanık ses taş binada *çın çın çınlıyordu*

Mırıl mırıl mırıldanıyormuş gibi.

Burada hemen eklemeliyiz ki, ikilemelerin kavramları canlandırarak anlatma ve etkileme gücünü artıran etkenlerden biri de yansımaların yanı sıra türlü ses ve biçim yinelemelerinden yararlanmasıdır. Burada tümüne değinemeyeceğimiz bu yinelemeler kimi zaman *od ocak, doğru düzgün* örneklerinde olduğu gibi önses yinelemeleri, kimi zaman *aktan karadan, giren çıkan, sarmaş dolaş,* ikilemelerindeki gibi biçimbirim ve sonses yinelemeleri, kimi zaman *kapı kapı, sokak so-*

kak gibi sözcük yinelemeleri ve yinelemelerin başka türleriyle sesin gücünden de yararlanmakta, şiir dilindeki *uyak* ve *allitération* öğelerini kullanmaktadır.

4.1.4. KİŞİ ADILLARININ SEYREK KULLANILIŞI

Anlatımda kısalığı sağlayan etkenlerden biri, kişi adlarıyla ilgildir. Hint-Avrupa dillerindeki durumun tersine, Türkiye Türkçesinde kişi adıllarının seyrek kullanıldığı, onların işlevinin, genellikle kişi eklerince yüklenildiği görülür. Örnekler üzerinde duracak olursak, girdiği sınavı kazandığını ailesine bildiren bir genç, bunu

1. Sınavı kazandım

tümcesiyle dile getirir. Burada *ben* adılına gereksinme duyulmamıştır. Bu adıla ancak değişik durumlarda, öznenin özellikle belirtilmesi gerektiğinde başvurulur:

2. Ben sınavı kazandım; o sınava bile girmedi

ya da

3. Sınavı ben kazandım; eğlenmeye giden sizsiniz

gibi.

Kişi adılı özellikle belirtilmek istendiğinde anlatım, *de* bağlacıyla pekiştirilir:

4. Sen de eğlenceye gelecek misin?

ya da

5. Eğlenceye sen de gelecek misin? gibi.

Aynı biçimde,

6. Mektubu niye yazmıyorsunuz?

sorusunda *siz* adılına gereksinme yoktur. Ancak, mektubu yazması gereken kişinin kesinlikle belirtilmesi istendiğinde - bürün özellikleri bir yana bırakılırsa-

7. Siz niye mektubu yazmıyorsunuz?

8. Niye mektubu siz yazmıyorsunuz?

kullanılır. Adıllarla kurulan tamlamalarda

9. (Benim) odamı temizle

ya da

10. (Bizim) mahallemizin kızıdır

örneklerinde olduğu gibi, adıllar gerekli değildir.

Kimi zaman, anlatımda pekiştirme sağlamak üzere

11. Ben kendim gönderdim

ya da

12. O kendisi çağırtmış biçiminde,

kendi adılından da yararlanılır.[114]

4.1.5. SIFATLARIN KULLANILIŞ ÖZELLİKLERİ

Türkçede sıfatların kullanılışları sözdizimi, sözcük sıralanması açısından önemli özellikler gösterir. Örneğin sıfatların her zaman, niteledikleri, belirledikleri addan önce gelişi bunlardan biridir (*Kırmızı kalem, bu ev, yetmiş kişi, hangi para?* gibi örnekler).

Türkçede aynı adı niteleyen birçok sıfat ve sıfat öbeği rahatlıkla ve bir bağlaca gerek olmaksızın art arda getirilerek etkileyici bir anlatım sağlanabilmektedir; bu sıralanış sıfat türlerinin birçoğu için geçerlidir:

1. Geniş, ferah, sakin, güzel manzaralı bir ev

2. O iyi huylu, sessiz, çalışkan, yakışıklı delikanlı

3. Şu utanmaz arlanmaz, Allahtan korkmaz, şarlatan adam

gibi.

Nitelenen, belirlenen ad eğer bir tamlama biçimindeyse sıfat ya

114. Ayhan Sezer (1993:196) Türkçedeki silme dönüşümlerini incelerken tümce anlamının bağlamla ilişkisine değindikten sonra "Ben okula gittim" ve "Okula gittim" tümcelerinin derin yapılarının farklı olduğunu, silmenin derin yapıda uygulandığını belirtir. Ben'li kullanımlar için ayrıca bkz. Zimmer, 1984:195-206.

da sıfatlardan biri bu öbeğin, tamlamanın arasına giremez:

4a. Bahçeden topladığım simsiyah, körpe bostan patlıcanları

4b. *Bahçeden topladığım simsiyah, bostan körpe patlıcanları

5a. Yıkılan eski demir köprü

5b. *Yıkılan demir eski köprü[115] gibi.

Bir başka özellik de sıfatların tümce içinde ad ya da belirteç olarak kullanılabilmeleridir;

6. *Tok, acın* halinden anlamaz

7. *Güzeller* kendilerinden emin oluyor

8. Çok *tatlı* konuşuyor gibi.

Burada, eylemlerden türeyerek Türkçede bileşik tümcelerin kuruluşunda önemli rolleri olan *ortaç*'lara (participle) ayrıca yer vermiyoruz.

4.1.6. [-Dİr] KOŞACININ TÜMCE ANLAMINA ETKİSİ

Türkçedeki ad tümcelerini kuran, kimi bileşik zamanların anlatımında görev alan [-Dİr] koşacının (copula) kullanılışı ve kimi tümcelerin bu biçimbirim olmadan kurulması, sözdizimi açısından olduğu kadar tümce anlambilimi bakımından da dilin önemli bir özelliğini oluşturur.[116] Pek çok dilde ayrı bir eylem olarak görülen anlatım, Türkçede *ekeylem* (Lat. verbum substantivum) adı verilen ve şimdiki zaman / geniş zamanı [-İm, -sİn, -Dİr, -İz, -sİnİz, -DİrlEr] biçimindeki eklerle çekilen bir eylem niteliğindedir. Biz burada yalnızca, [-Dİr] koşacıyla kurulan tümcelerin anlam özellikleri, amaç ve biçem açısından farklılıkları üzerinde durduktan sonra *değil* sözcüğüyle yapılan olumsuzuna değineceğiz. Önce, aşağıda, ayrı başlıklar altında verdiğimiz

115. Kimi çevreler, 4b ve 5b'deki örneklerle aynı niteliği taşıyan "Devlet eski Bakanı", "Maliye eski Bakanı", "Profesör Sayın Ateş" gibi kullanımları yeğlemektedir ki, bu tutum Türkçeye uygun değildir.

116. [-Dİr] biçimbirimi üzerinde çeşitli dilbilgisi kitapları dışında yayımlanmış yazılar arasından Sabahat Sansa-Turan'ın, konuyu bu biçimbirimin ad ve eylem tümcelerindeki işlevleri açısından işleyen çalışmasını (1984:145) salık vermek istiyoruz.

tümceleri gözden geçirelim:

a. Bir gerçeği, bir durumu belirleme, saptama, açıklama:

1. Güney Kore'nin başkenti Seul'dür.

2. Kötü beslenme, çeşitli hastalıkların nedenidir.

3. İnsanlığın en büyük düşmanlarından biri uyuşturucudur.

Bu ad tümcelerindeki koşaç, günlük konuşmalarımızda, kişisel yorumlarımızda çoğu kez kaldırılarak şöyle tümceler kurulmaktadır:

4. Bu ceket sana çok küçük

5. Damat çok genç ama açıkgöz gibi.

Buna karşılık resmi açıklamalarda [-Dİr]in yer aldığı görülür:

6. Ek trenin hareket saati 13.00'tür

7. Askeri okullarda kayıtlara 10 Eylülde başlanacaktır.

8. Dilekçenizde belirttiğiniz isteğiniz Bakanlığımızca uygun görülmemiştir.

Bu örneklerden 7. ve 8.de [-Dİr]in gelecek zaman ve görülmeyen geçmiş zaman çekimlerine eklendiği görülmektedir.

b. Tahmin yürütme, olasılık belirtme:

1. Annem evdedir; onu bir yoklayayım.

2. Parayı çalan, köşke girip çıkan biridir.

3. Ahmet Fakülteye geliyordur; biraz daha bekleyin.

4. Sonunda o da kabul edecektir.

5. Çocuk uyumuştur; kapıyı yavaş çal.

6. İstanbul'a varmışlardır; şimdi sizi ararlar.

7. Burada aramayın, evde unutmuşsunuzdur.

[-Dİr] bu tümcelerden 3.de eylemin şimdiki zaman, 4.de gelecek zaman, 5. 6. ve 7.de görülmeyen geçmiş zaman çekimlerine eklenmekte, *sanırım, umarım, mutlaka, muhakkak bana kalırsa, bence, bana öyle geliyor ki...* gibi anlamı pekiştirici öğeler kullanılmaksızın tahmin yürütme, kişisel yorum ve olasılık belirtme anlamını tümceye katmak-

tadır.

c. Geçmişte, sürekli gerçekleşen bir olayı saptama, bir durumu belirleme:

1. Bunu size ne zaman teklif etsem aynı bahaneyi ileri sürmüşsünüzdür.

2. Tatillerde onun eksikliğini hissetmişimdir.

3. Öğrenimi boyunca amcasının yardımını görmüştür.

4. Kirayı hiç aksatmamışlardır.

Bu kuruluşlardaki tümcelerde, görülmeyen geçmiş zamana eklenen [-Dİr] biçimbirimi, anlatılan işin geçmişte, sürekli olarak yapıldığını dile getirmektedir. Bu tümceler *her zaman, hep* gibi öğelerle birlikte kullanıldığında

5. Her zaman beni mahcup etmiştir.

6. Hep aynı hataya düşmüşlerdir

örneklerinde olduğu gibi bu anlam daha da güçlenmektedir.

Aşağıdaki 7. ve 8. tümcelerde ekeylemin şimdiki zaman / geniş zaman çekimine eklenen [-Dİr] koşacı yine, bir süreklilik anlamını yansıtmaktadır:

7. Ben de kendime göre tutumluyumdur.

8. Annen kadar titizsindir.

ç) Gereklilik anlamını pekiştirme:

[Dİr], gereklilik kipine eklendiğinde gereklilik anlamını pekiştirerek daha kesin ve ciddi bir anlatım sağlar:

1. Tedavinin başarılı olması için ilaca iki hafta devam edilmelidir.

2. Durumu babasına söylemelidir gibi.

d) Geçmişte yapılmış olması gereken bir işi belirtme, bir beklentiyi, umudu dile getirme:

1. İnşallah, gittiğimizi kimseye söylememişsindir.

2. Umarım, tatile giderken suyu açık bırakmamışlardır.

Bu tümcelerde *inşallah* ve *umarım* öğelerinin anlamın kesinleşmesindeki etkisi yadsınamazsa da geçmişte gerçekleşmiş olması umulan bir işi, buna ait bir beklentiyi anlatmak için, görülmeyen geçmiş, zamana koşacın eklenmesiyle kurulan bu tümce tipinden başka bir anlatım seçeneği de yoktur.

[-Dİr] koşacının olumsuzu *değil* sözcüğüyle anlatım bulur. Ancak bu biçimbirim, *değil*'e de eklenebilir:

1. Ayşe'nin babası zengin değildir.

2. Bu tür kazançlar vergiye tabi değildir.

3. Ek görevliler beyanname vermekle yükümlü değildirler gibi.

Hemen eklemelidir ki, olumlu anlamı yansıtan tümcelerde olduğu gibi, bu tümcelerde de kullanım koşullarına, amaçlarına göre [-Dİr]den vazgeçilebilir:

4. Geleceğinden emin değil

5. Yeni işinden memnun değil gibi.

Koşacın dile getirdiği resmi açıklama (2. ve 3. örneklerde görülüyor), tahmin yürütme, durum belirleme, gerekliliği pekiştirme, bir beklentiyi açıklama gibi farklı amaçlar ve anlam özellikleri, *değil*'in [-Dİr]le birlikte kullanımında da geçerlidir. Örneğin

6. Annem evde değildir

7. Sizi arayacağını unutmuş değildir.

8. İşe yeniden başvuracak değildir

tümcelerinde tahmin yürütme, kişisel yorum anlamı ön plana çıkmaktadır. Bu kullanım türünde değil, çekimli eylemin arasına girerek *unutmuş, başvuracak* öğelerinde olduğu gibi onu ortaçlandırmaktadır. Değil'in ilginç bir özelliği de bu tür sıfatlaştırılmış öğelerin değil'le birlikte olumlu bir anlam yansıtmasıdır ki, buna bir başka bölümde (4.7.3) değiniyoruz.

4.2. TÜRKÇEDE ÇEKİM EKLERİNİN TÜMCEYE KATTIKLARI ANLAM AÇISINDAN NİTELİKLERİ

Bağlantılı dillerin tipik bir örneği olan ve hiç değişmeyen bir ad ya da eylem köküne değişik biçimbirimlerin eklenmesiyle her türlü türetme ve çekim işlemlerini gerçekleştiren Türkçede tümce anlambilimi açısından çekim eklerinin önemli işlevleri yerine getirdiği görülür.[117] Belli bir zamanı dile getiren bir çekim eki, aşağıdaki örneklerde olduğu gibi, değişik zamanların, kiplerin anlatımını da üstlenmekte, *görünüş* açısından ilginç nitelikler sergilemektedir. Biz bu bakımdan, önce bu çekim biçimbirimlerinin anlam açısından özelliklerine değinmek istiyoruz. Önce, *bildirme kipleri*ni (indicative) ele alacağız:

4.2.1. BİLDİRME KİPLERİ

a) [-(İ)yor] Şimdiki Zaman (Present) Biçimbirimi :

1. Temel İşlev : Eylemin, işin, oluşun, içinde bulunulan zamanda geçtiğini bildirir:

1. Şimdi kahve içiyorum, çayı sonra verirsin.

2. Nereden geliyorsunuz?

2. Gelecek Zaman Anlatımı (future) :

1. Dayım altı ay sonra dönüyor.

2. Haziranda okulu bitiriyorum.

3. Geniş Zaman Anlatımı (aorist) :

1. Uçaktan inince insanın başı dönüyor.

2. Bu hatayı hep yapıyorsun, sıkıntısını biz çekiyoruz.

3. Yazları tatile çıkıyoruz, evi özlüyoruz.

4. Borcu ödüyorum da faizi bana zor geliyor

---

117. Emel Sözer (1979:9-27), Türkçedeki [-mİş], [-Dİ] ve [-(İ)r] biçimbirimlerini kip - zaman açısından inceleyerek Almancadaki karşılıkları üzerinde durmakta, kip ve zaman kavramlarının çekirdek olarak biçimbirimlerle ele alınması gerektiğini belirtmektedir.

2. örnekte *hep* sözcüğü, geniş zaman anlatımında etkili olmuş olmalıdır. Aynı şeyi *yazları* için de söyleyebiliriz. Ancak, bunlar kaldırılsa da aynı anlam yansıtılmaktadır.[118]

4. a) Geçmişin Anlatımı, Masal Anlatımı:

1. Düğüne hazırlanıyorlar, gelin hastalanmasın mı?

2. Liseye gidiyorum, babam ölüverdi.

3. Keloğlan göle balık avlamaya gidiyor.

4. Prens kızı görünce bayılıyor.

Bu tümcelerden ilk ikisinde, geçmişte yaşanan olaylar anlatılmakta, 3. ve 4.de, masallarda kullanılan bir anlatım biçimi görülmektedir.[119]

[-(İ)ken]'le Türetilen Ulaç Yerine Kullanılışı:

1. Dün tam otobüsten iniyorum, Ali'ye rastladım.

2. Lokantada yemek yiyoruz, bana konuyu açıverdi.

5. Buyrum Bildirme Anlatımı (imperative):

1. Dosyayı yarın teslim ediyorsun, anlaşıldı mı?

2. Şimdi sıraya diziliyoruz, haydi bakalım.

Bu anlatımlara ek olarak, [-Dİr] koşacıyla birlikte kullanıldığı, bileşik zaman çekimiyle dile getirilen ve inanılan olasılığı belirten

3. Yemek pişiyordur, altını kapatıver.

4. Eşim beni bekliyordur, gideyim

tümcelerindeki kullanımından da söz edilebilir.

b. [-mEktE] (-Dİr) ile Bir Başka Şimdiki Zaman Anlatımı:

Türkçede, içinde bulunulan zamanda geçen olayların anlatımı [-(İ)yor]'un yanı sıra bir başka yoldan da gerçekleştirilir: [-mEk] eylemliğinin üzerine [-DE] bulunma durumu biçimbirimi ve ekeylem ekleri

---

118. Johanson (1971:120), aynı anlatımın "Dünyaya bir kere geliyoruz" ve "İnsan biraz gevezelik etmezse dili paslanıyor" örneklerini gösterir.
119. Johanson (s.g.y, 82-84) aynı anlatım biçimine değinir.

eklenerek yeni bir anlatım yolundan yararlanılır.[120] Önce, örnekler üzerinde duralım:

1. Olaya gösterilen tepkiler genişlemektedir.
2. Bu ödülü verirken büyük bir mutluluk duymaktayım.
3. Haber, Anadolu Ajansı'nca bildirilmektedir.
4. Burada, onun başarısını kutlamaktayız.
5. Vapur iskeleye yanaşmaktadır.
6. Onun yokluğunu her zaman hissetmekteyim.
7. Geçimini seyyar satıcılıkla sağlamaktadır.

İlk bakışta her biri [-(İ)yor]la dile getirilen şimdiki zaman anlatımıyla eşdeğerli görülebilecek olan bu tümcelerden 1. ve özellikle 5. örneklerde, başlayıp da sürmekte olan bir işin anlatılışı ağırlık taşımaktadır. Öte yandan ilk 5 tümcede resmi anlatım eğilimli bir dile getirme söz konusu olmakta, 6. tümcede *her zaman*'ın etkisiyle güçlenen, 7. de ise sürekliliği daha güçlü biçimde hissedilen bir olay anlatımı görülmektedir.

Konuyu incelediğimiz bu son paragrafta ve kitabımızın pek çok yerinde, dikkat edilecek olursa biz de bu anlatım biçiminden yararlanıyoruz. Bu nedenle bu tür şimdiki zaman anlatımının [-(İ)yor]a oranla daha "kitabî", daha resmi nitelikte olduğu söylenebilir. Halk dilinde bu tür anlatım biçiminin pek az kullanılmakta olması da bu saptamamızı destekler niteliktedir, sanıyoruz.

c) [-Dİ] Görülen (belirli) Geçmiş Zaman (past definite) Biçimbirimi:

1. Temel İşlev: Gerçekleşmesine çoğunlukla tanık olunan eylemin, işin, içinde bulunulan zamandan önce olduğunu belirtir; kesinlik taşır:[121]

---

120. T.N.Gencan'ın şimdiki zamanla anlamdaş saydığı (1975:60.§), M.Ergin'in (1962:282) daha kesin bir şimdiki zaman bildirdiğini belirttiği [-mEktE] üzerinde Johanson uzun uzun durur (1971:127-131). Başka dilbilgisi yazarlarının görüşlerini de değerlendiren Johanson kendi değerlendirmelerini de açıklar.

121. Johanson (s.g.y. 208-23) [(İ)yordu] ile bu biçimbirimin birlikte kullanılışlarını incelemektedir. Emel Sözer (1979:16) ise bu anlatımın kesinliğini tartışmakta, 2. maddede gösterdiğimiz türden tümcelerde tanık olunmayan olaylar için de kullanıldığını söylemektedir.

1. Dün işe gitmedim; gezip durdum.

2. Liseyi geçen yıl bitirdi.

3. İki ay Kuşadası'nda kaldılar.

2. Tanık olunmayan, ancak bilinen, geçmişteki bir olayı belirtir:

1. Atatürk ne dedi: Egemenlik ulusundur.

2. Kanuni Sultan Süleyman önemli kanunlar yaptı.

3. Gelecek zamanda ortaya çıkabilecek bir durumu, bir olasılığı belirtmek, bir varsayımı dile getirmek üzere koşul bileşik zamanı yerine kullanılır:

1. İstanbul'a gittin, paran bitti, ne yapacaksın?

2. Pekiyi, bu işi kabul ettim, kazancım ne olacak?

Eser Erguvanlı Taylan, XI. Dilbilim Kurultayında (22-23.5. 1997) sunulan bildirisinde[122] bu biçimbirimi değişik kullanımlarıyla, özellikle bitmişlik ve süreklilik anlatımı açısından değerlendirmiştir. Verdiği örnekler içinden, bizim burada değinmediğimiz bileşik zaman çekimlerinden şimdiki zamanın hikâyesini anlatan kullanımda

Sen hangi takımda oynuyordun?

tümcesinin hem geçmiş zamana, hem de şimdiki zamana ait bir anlatım içerdiğine dikkati çekmiştir; bu anlatım biçimi gerçekten Türkçenin ilginç bir anlatım yolunu göstermektedir.

ç) [-mİş] Görülmeyen (Belirsiz) Geçmiş Zaman Biçimbirimi:

1. Temel İşlev: Konuşan kişinin tanık olmadığı, ancak, gerçekleşmiş olduğunu aktardığı bir eylemi anlatır:

1. Bankadan para çekmiş, bonoya yatırmış.

2. Hırsızlar eve balkondan girmişler gibi.

Masalların anlatılışında genellikle bu zaman kullanılır.

Emel Sözer (1979: 14), bir süre görmediği çocuğu gören kişinin söylediği

---

122 "-Dİ Biçimbirimi: Görünüş, zaman ve kiplik ilişkisi".

A, ne kadar büyümüşsün

tümcesinde, konuşanın kendi duygularıyla algıladığı bir gerçeğin dile getirildiğini, burada etken olanın, konuşanın söz konusu olaya, gerçekleşmesi sürecinde "bilinçli olarak" tanık olmaması olduğunu belirtir. Bizce burada temel olan, yine tanığı bulunmadığımız bir olayın aktarılmasıdır.

2. İnsanın farkına varmadığı, özellikle kendisine ait olayların anlatımında kullanılır:

3. Televizyondaki filmi izlerken dalmışım.

4. Yemeği fazla kaçırmışım, üstüme bir ağırlık çöktü

gibi.

3. Seyrek olarak, tanık olunan, insanın başından geçen olayların anlatımında kullanılır.[123]

1. Savaş zamanı sıkıntının her türlüsünü görmüşüz; bunlar bir şey mi?

2. Ben ne acılar çekmişim, bir Allah bilir, bir de ben.

4. [-Dİr] koşacıyla, resmi anlatımlarda olayları kesinlikle bildirmede ve resmi olmayan anlatımlarda olasılık belirtmede kullanılır:

1. Yasa yürürlüğe girmiştir.

2. Çocuk uyanmıştır, gidip bakayım.

Bu anlatımlara ek olarak [-mİş]in bir olumlu, bir de olumsuz çekimiyle kurulan aşağıdaki tümcelerin anlam özelliklerine bakalım:

1. Misafir gelmiş, gelmemiş, haberi bile olmaz.

2. Sinemaya gitmişim, gitmemişim, benim için farketmez

3. Çocukları sınıf geçmişler, geçmemişler, hiç ilgilenmezler.

Bu tür kalıplarda bir eylemin, olayın geçmişte gerçekleşmiş olduğu kesinlikle belirlenmeksizin bir olayın, bir durumun saptanmasına

123. Bugün kimi Anadolu ağızlarında (özellikle, Doğu ve Güney Doğuda), görülen geçmiş zaman yerine görülmeyen geçmiş zaman çekiminin kullanıldığı görülür: "Yemek yedim, karnım aç değil" yerine "yemek yemişim, karnım aç değil" gibi.

gidilmektedir. Görülmeyen geçmişin anlatımının yitirildiği başka kullanımlar da vardır.[124]

d) [-EcEk] Gelecek Zaman (future) Biçimbirimi

1. Temel İşlev: Eylemin, işin, içinde bulunulan zamandan sonra gerçekleşeceğini belirtir.

1. Haftaya Giresun'a gidecek.

2. Kitabı altı ay sonra bitireceğim.

2. Buyrum Anlatımı (imperative)

1. Bu işi bugün bitireceksiniz.

2. Parayı bana şimdi vereceksin.

3. Olasılık Anlatımı: Olmak yardımcı eylemiyle gelecek zaman dışına çıkılarak olasılık dile getirilir:

1. Bunu yapan Ali olacak.

2. Düşen uçak Rus uçağı olacak gibi.

Bu kullanımlar dışında, bir olayın çok yakında gerçekleşeceğini, gerçekleşmek üzere olduğunu anlatan bir anlatımda [-EcEk] biçimbirimi yine yer almakta, görülen geçmiş zaman bildiren [-Dİ]den sonra aynı eylemin gelecek zaman çekimi kullanılmaktadır:

1. Sular kesildi kesilecek.

2. Motor durdu duracak gibi.

Bu anlatıma, zaman açısından sınırlamaya değindiğimiz bölümde yine yer vereceğiz (4.7.2. bölüm).

e) [-(İ)r] Geniş Zaman (aorist) Biçimbirimi

1. Temel İşlev: Bir eylemin her zaman gerçekleştiğini, bir işin, oluşun sürekli olarak yinelendiğini anlatır:

1. Babam erken kalkar, biraz jimnastik yapar.

---

124. Örneğin "Buraya taşınmışız, odun kömür almışız, nasıl çıkalım?" sözcesinde ve "Orhan ne yapmış, sinemaya gitmiş, suç mu bu?" sözcesinde yine, görülmeyen geçmişin yitirildiğine tanık olunur.

2. Okumaktan yorulunca uzun yürüyüşlere çıkarız.

3. Onun ziyaretlerinden zevk duyarım.

Aynı biçimbirim, bir niteliği, bir gerçeği saptama, her zaman geçerli olan bir durumu belirleme amacıyla da kullanılır:

4. Aşkın yolu mideden geçer.

5. Köye giden yol bu dağın eteğinden geçer.

6. Kargalar uzun yaşarlar.

2. Geçmişin Anlatılışı: İçinde bulunulan zamandan önce geçmiş bir olay anlatılırken, masallarda, tarih kitaplarında aynı biçimbirimden yararlanılır.[125]

1. Polis hırsızı yakalar, karakola götürür.

2. Evlendikten 1 yıl sonra kendi evlerine taşınırlar.

3. Atatürk 19 Mayısta Samsun'a çıkar.

4. Fatih İstanbul'u fetheder.

3. Buyrum Anlatımı: Konuşan kişinin bir buyruğunu dile getirmesi için de kullanılır; daha ılımlı bir buyrum olarak görülebilir:

1. Projeyi yarın bitirir, getirirsin.

2. Makbuzu kaybetmezsin, dosyaya koyarsın.

3. Konuşan kişinin bir dileğini, ricasını, bir önerisini saygılı bir biçimde, soru tümceleriyle -ve kimi zaman olumsuz çekimle- dile getirmek üzere aynı biçimbirimden yararlanılır:

1. Bana izin verir misiniz?

2. Siz de bir kahve içer misiniz?

3. Bir akşam da bize gelmez misiniz?

4. Ders bitince sinemaya gider miyiz?

Bu örneklerden 2., 3. ve 4. tümcelerde öneri anlatımı ağırlık ta-

---

125. Johanson (s.g.y.: 81) bu biçimbirimin -miştir ve -mektedir'i izleyen ve onlarla aynı olayın anlatımında kullanılan örneklerine yer verir; onlarla eşzamanlı anlatımına değinir. Ayrıca bkz. s.g.y. 150-152.

şımaktadır.

5. Bir işin yapılmasından kaçınılacağını soru biçiminde belirtmek üzere kullanılır:

1. Hiç bunu anneme söyler miyim?

2. Firmanın iflasa sürüklendiğini açıklar mı?

6. Sık olmamakla birlikte, şimdiki zamanın anlatımında yararlanılır:[126]

1. Burada oturup durursun, kalk, gidelim!

2. Yüzüme bakarsın, isteğin neyse, söyle!

7. İçinde bulunulan zamandan sonrasını, geleceği anlatmak üzere de kullanılır:

1. Yazın çarşıya çıkar, istediklerini alırız.

2. Tatil geliyor, rahatlarsınız.

Bu tür kullanımlara Emel Sözer de (1979:20) değinmektedir.

Bilindiği gibi, *kip* (Lat. modus, İng. mood, mode), konuşan ya da yazan kişinin eylemle ilgili öznel davranışını, amacını, yorumunu ortaya koyan bir dilbilgisel ulamdır. Yukarıda değindiğimiz, b*ildirme kipleri'nden (indicative)* sonra şimdi de *isteme kipleri*'ni *(subjunctive)* dile getiren biçimbirimler üzerinde duracağız.

4.2.2. İSTEME KİPLERİ

a) [-sE] Dilek -Koşul (desiderative) Kipi Biçimbirimi

Bu biçimbirim Türkiye Türkçesinde başlıca dilek ve koşul olmak üzere iki anlatımı içerir:

1. Dilek Anlatımı:

a) Tek bir önerme içeren ve bir bakıma eksiltili sayılabilecek

126. Bu türden örnekler için bkz. Johanson, s.g.y., 160-162.

olan anlatım biçimine şu örnekleri gösterebiliriz.[127]

1. Ah bir bahar gelse!

2. Şurada biraz dinlensek!

3. Şu çocuk bir iyileşse!

Bu örneklerden 2.de bir öneri de söz konusudur.

b) Birden çok önerme içeren kullanılışı da vardır:

1. Evi satsalar da ellerine biraz para geçse.

2. İşleri rast gitse de doktoru bulabilseler.

3. Evde otursa da ödevini bitirse.

4. Diyorum ki, biraz uzanıp uyusan.

Bu örneklerden ilk üçünde *de* bağlacı anlamı pekiştirici bir rol oynamakta, bir dilek anlatılmakta, 4. tümcede *de* kullanılmamakta ve dilekten çok, bir öneri getirme çabası hissedilmektedir.

2. Koşul Anlatımı:

[-sE] biçimbirimi genellikle birden çok önermeyi bir koşulla birbirine bağlar. İlk önermeye bağlanan ikinci önerme olumlu ya da olumsuz *yorum*'u (comment) içerir. Metin dilbiliminde Isenberg'in (1968) saptadığı neden-sonuç ilişkisine yaklaşan bir anlatım biçimini sergiler:

1. Sınava girse, kazanacağı muhakkak.

2. Birkaç gün dinlense, iyileşecek.

3. Doğru dürüst okusalar, anlayacaklar.

4. Kadıköy'de otursak işe daha kolay giderdik.

5. Para kazanmasa ikinci bir dükkân açmazdı.

6. Vapuru kaçırmasalar şimdi dönmüş olurlardı.

Bu örneklerden ilk dördünde biçimbirimin eklendiği eylemin

127. Eylemin 2. tekil ve çoğul kişisine e(a) ünleminin eklendiği *içsene, otursanıza, yazsanıza* gibi kullanımlarda bir dileğin anlatımından çok, yerine göre bir buyruğa, bir öneri getirmeye yönelen anlatım biçimi ağırlık taşır. Bu niteliğe dilbilgisi kitapları da (örneğin Gencan, 1975:268; Dizdaroğlu, 1976:183) yer verir.

olumlu, 5. ve 6.da olumsuz çekimleri yer almıştır. İlk dört olumlu tümceden çıkarılan anlam, bu eylemin gerçekleşmediğini dile getirmekte, 5. ve 6. tümcelerde ise eylemin olumsuz olmasına karşın anlamın olumlu olduğu görülmektedir.

b) [-E] İstek Kipi (optative) Biçimbirimi

1. Temel İşlev: Bir isteğin dile getirilmesini sağlayan eylem çekimini gerçekleştirir:

1. Geç oldu; ben eve gideyim.

2. Kurban olayım, onlarla kavga etme!

3. Televizyonu kapatıp derse çalışalım.

Bu örneklerden 2. de güçlü ber isteği belirtme, bir yakarma anlatılmakta, 3.de istek aynı zamanda bir öneriyi de içermektedir.

2. Buyrum Anlatımı:

1. Hizaya girelim!

2. Yere yatalım, savunmaya geçeceğiz!

Bu kullanımlara ek olarak istek kipinin 3. kişisini gösteren biçimbirimin *uğurlar ola! rast gele!* (avcı dileği) gibi kalıp sözlerde yaşadığını belirtmeliyiz.

c) [-mElİ] Gereklik Kipi (necessitative) Biçimbirimi

1. Temel İşlev: Eylemin anlattığı işin, oluşun gerekli bulunduğunu dile getirir:

1. O çocuk başarmak için daha çok çalışmalı.

2. Bu işin sonucunun ne olacağını bilmeliyim.

3. İyileşinceye kadar ziyaretine gitmemeliler.

Aynı biçimbirimin bir uyarı içeren ve daha güçlü bir kesinlik yansıtan kullanılışı [-Dİr] koşacının eklenmesiyledir; daha resmi anlatım taşır:

1. İlaç, yemeklerden sonra alınmalıdır.

2. Başvuranlar, banka dekontlarını dilekçelerine eklemelidirler.

ç) Buyrum Kipi Biçimbirimlerinin Değişik İşlevleri, Tümce Anlamına Katkıları

1. Temel İşlev: Bilindiği gibi, buyrum kipi *(imperative)* her dilde bir eylemin, bir işin gerçekleştirilmesini emir yoluyla isteme anlatır. Bugünkü Türkiye Türkçesindeki

1. O kitabı yerden kaldır (-ın, -ınız)

2. Akşama dönsün (ler)

örneklerinde olduğu gibi buyrum anlamı, eylemlerin yalnızca 2. ve 3. tekil ve çoğul kişi çekimleri kullanılarak dile getirilir. Burada, aynı eklerle oluşturulan, ancak değişik anlam ve amaçları aktaran aşağıdaki kullanılışları üzerinde duracağız:

2. İstenmedik, onaylanmayan bir işi belirleme:

Birden çok önerme içeren şu örneklere bakalım:

1. Sen bana yalan *söyle*, dediğimi yapma, sonra da gelip af *dile*; ben buna yokum.

2. Sen tut, o adamla *evlen*, üstelik çocuk *yap*; olacak iş mi bu?

Buyrum kipinin bu kullanılışında geçmişte bir kimsenin yapmış olduğu bir işin genellikle kınanarak anlatıldığı, arkasından, çoğunlukla bir başka kınama yargısının geldiği görülmektedir. Aşağıdaki örnekte de buyrum kipinin 3. kişi (çoğul) çekimi eklerinin aynı işlevle kullanıldığı göze çarpıyor:

3. Gelip bizim evde *otursunlar*, yiyip *içsinler*, sonra beni *çekiştirsinler,* Allahtan reva mı?

3. Dilek bildirme

Buyrum kipi, bir buyrum değil de bir dilek bildiren anlatımlarda da kullanılmaktadır. Allah razı olsun, kolay gelsin, *Allah mesut etsin...* gibi kalıp sözler dışında, genellikle *istemek* eylemiyle kurulmuş bileşik tümcelerde bu anlam görülür:

1. İçki, sigara *içmesin*, sağlığına dikkat *etsin*, istiyorum.

2. Yazları bize *gelsinler* istedim.

4. Öteki kullanımları

a) Değişik eylemlerin buyrum kipinin 3. kişisi şu kullanımlarda bir işin olmasını bekleme, kabullenme, olmasında sakınca görmeme anlatır:

1. Yaz gelsin, Ada'ya gideriz.

2. Hele bir tatilden dönsünler, durumu kendilerine söyleriz.

3. Bozulsun, tamir ederiz.

b) *Olmak* eyleminin 3. tekil kişisi de kalıplaşmış bir biçimde aynı anlamı verir:

1. Olsun, ben yine şansımı denerim.

2. Olsun, ilaca devam etmesi gerekir.

Burada eklemeliyiz ki, *olmak* eyleminin yalnızca 3. tekil kişisi kalıplaşmış olarak, bir bağlaç göreviyle ve ardıl öğe halinde şu kullanımlarda da görülür:

1. Ev kirası olsun, yakacak parası olsun, hep benden çıkıyor.
2. Eğitimi olsun, ekonomik durumu olsun, hiç biri yeterli değil.

Buyrum kipinin dilek-koşul kipiyle birlikte kullanıldığı şu tümceler de buyrum anlamından farklıdır:

1. Kızarsa kızsın, biz bildiğimizi yaparız.

2. Gelirlerse gelsinler, biz evde olmayacağız ki...

Buyrum kipinin bir başka anlamı yansıttığı kullanımlarından biri de

Tutsun tutsun da 50 milyon tutsun

örneğinde olduğu gibi yinelemeli kullanımıdır ki, bir kesin sınırlama ve yerine göre tahmin yürütme gösteren bu niteliğine aşağıda (4.7.1.) yine değineceğiz.

4.3. EYLEMLERDE BİLEŞİK ZAMAN OLUŞTURAN BİÇİMBİRİMLER

Geleneksel dilbilgisinde *bileşik zaman (compound tense)* olarak

adlandırılan ve hikâye, rivayet, koşul gibi türleri bulunan eylem çekimlerinde Türkçenin bir özelliği ortaya çıkar: Bu zamanlar birçok dildeki gibi, ayrı ayrı yardımcı eylemlerin de yardımıyla değil, çekim eklerinin bir araya gelerek kaynaştığı [-(İ)yor+-Dİ], [-EcEk+-Dİ], [-(İ)r+-mİş]... gibi bileşik biçimbirimlerin yanı sıra ekeylemin [-Dİr] biçimbirimiyle oluşmuş [-(İ)yor+Dİr], [-mİş+Dİr] gibi kalıplaşmış biçimbirimlerle de anlatılır. Bu ek kalıplaşmasıyla zaman, kip ve görünüş açısından önemli anlam özellikleri, ayrımları dile getirilir. Biz burada, bu kalıplaşmış biçimbirimlerin tümü üzerinde değil, yalın zamanlara ait çekim ekleriyle bir ölçüde yakınlık ya da eşitlik gösteren bileşik zaman biçimbirimleri üzerinde duracak, bunun dışında, Türkçede belli anlamların anlatımını aşağıda, ayrı bir bölümde (4.7.) ele alacağız.

Hikâye Bileşik Zamanı, [-Dİ] İle Bileşen Biçimbirimler

a) [-(İ)yor+-Dİ] Süreklilik Gösteren Geçmiş (imperfective) Biçimbirimi:

Dilbilimcilerin *görünüş (aspect)* bakımından üzerinde çok durdukları bu bileşik zaman, Türkçede, geçmişte süreklilik gösteren bir eylemi, bir işi, şimdiki zamanla görülen geçmiş zaman bildiren biçimbirimlerin bileşmesiyle dile getirilir; temel işlevi budur:[128]

1. Erenköy'de oturuyordu; şimdi nerelerde, bilmiyorum.

2. İmparatorluk birçok ülkede savaşıyordu.

3. Çocuk zayıflıyordu, vitamin vermişlerdi.

Ancak kimi durumlarda, geçmişte süreklilik anlatımı zayıflayarak görülen geçmiş zaman çekimiyle aşağı yukarı eşzamanlı olarak, bir arada kullanılır:

4. Pencereden bakıyordum, bana seslendi.

5. Öğretmeni bekliyorlardı, sınıfa ben girdim.

---

128. Johanson (s.g.y., 203) "Kitap basılıyordu" tümcesini örnek göstererek bu tür anlatımlarda olayın sonrasının (burada, kitabın basılıp basılmadığının) belli olmadığına değinir. Bilgin aynı zamanda [-Dİ] ve [-(İ)yor Dİ] biçimbirimleri birbirini izlediklerinde zaman açısından ilişkilerini uzun uzadıya inceler (s.g.y., 250-252).

b) [-EcEk+-Dİ] Gelecek Zamanın Hikâyesi Biçimbirimi

Temel işlevi, geçmişte geçen, ileriye dönük bir tasarlamayı anlatmaktır:

1. Doktora yapmaya Fransa'ya gidecekti.

2. Tatile çıkmayacaklardı.

Aynı biçimbirimin, yukarıdaki [-(İ)yor+-Dİ] biçimbirimiyle eşzamanlı sayılabilecek olan anlatımı da vardır. Bu kullanımında geçmiş kavramı zayıflamakta, bir tasarlama anlatan ilk önerme ile ikinci önerme daha yakın bir geçmişe, adeta şimdiki zamana ait izlenimi vermektedir:

3. Sokağa çıkacaktınız, size engel oldum.

Bu tümcenin, dolayısıyla

4. Sokağa çıkıyordunuz, size engel oldum

tümcesinden büyük bir farkı yoktur.

c) [-mİş+-Dİ] Görülmeyen Geçmiş Zamanın Hikâyesi Biçimbirimi

Bu biçimbirimin bulunduğu eylem çekiminde [-mİş]in görülmeyen geçmiş zamanı anlatımında, yalın zamandaki işlevi yitirilmekte, yapılan eylemin, gerçekleşen işe konuşucunun tanık olduğu anlamı çıkarılmaktadır:

1. Amerika'da çok para kazanmıştı.

2. Tatilden yeni dönmüşlerdi.

Aynı biçimde, aşağıdaki 3. ve 4. tümcelerde, görülmeyen geçmiş zaman anlatımı yine yitirilmekte, görülen geçmiş zamanla görülmeyen geçmiş zaman anlatımları hikâye bileşik zamanında anlamca eşitlenmektedir:

3. O yaz Yalova'da kalmıştım.

4. O yaz Yalova'da kaldımdı.

ç) [-(İ)r +- Dİ] Geniş Zamanın Hikâyesi Biçimbirimi

1. Temel işlev olarak, sürekli gerçekleşen bir eylemin anlatılışın-

da görev alır. [-(İ)yor +-Dİ] bileşik biçimbirimiyle[129] eşanlamlılık gösterdiği düşünülebilir. Ancak [-(İ)r+-Dİ]de süreklilik daha belirgindir:

1a) Yazları Çeşme'ye giderlerdi.

b) Yazları Çeşme'ye gidiyorlardı.

2. Birden çok önerme içeren tümcelerde, eskiden sürekli gerçekleşen bir olayın anlatılışında ve gerçekleşmesi istenen, ancak gerçekleşmeyen bir olayın belirtilmesinde bu biçimbirimlerden yararlanılır:

2 a) Bana uğrardı, birlikte giderdik.

b) Bana uğrardı, birlikte giderdik (uğramadı).

3 a) Çocuğu bize bırakırlardı, bakardık.

b) Çocuğu bize bırakırlardı, bakardık (bırakmadılar).

Bu örneklerde görüldüğü gibi, 2b ve 3b tümcelerinde eylemin yerine getirilmediği durumlarda da bir isteğin belirtilmesi için aynı ekten yararlanılıyor.

Eylemlerin bileşik zaman çekimlerinde, yukarıda değindiklerimiz dışında anlam açısından belirgin ayrımlar bulunduğunu sanmıyoruz. Örneğin görülmeyen geçmiş zaman, şimdiki zamanın ve geniş zamanın rivayetlerinde, rivayeti yansıtan [-mİş]in işlevi dışında, zaman eklerinden her biri kendi zamanını belirlemekte ve rivayet, [-mİş]le bağlanarak dile getirilmektedir. Örneğin,

1 a) Ona kalırsa, ben az çalış*mışmışım.*

b) Ona kalırsa, ben az çalışıyor*muşum.*

c) Ona kalırsa, ben az çalış*ırmışım*

tümcelerinde yalın zaman ekleriyle eylemin hangi zamanda geçtiği belirtilmekte, [-mİş] bunların rivayetini anlatmaktadır.

Koşul bileşik zamanında da ancak görülen ve görülmeyen geçmiş zaman çekimi arasında bir yakınlık, hatta eşlik söz konusu olabilir:

---

129. Johanson'da (s.g.y., 111-114) aynı türden tümcelere değinilmiştir.

1 a) İşi yaptıysa parasını veririz.

b) İşi yapmışsa parasını veririz

örneklerinde olduğu gibi. Ancak bu türden eşliklere çok nadir olarak rastlanır.

Burada bir noktayı belirtmek istiyoruz: Çeşitli yalın ve bileşik zaman çekimleri arasında çok nadir de olsa, zaman zaman yakınlıklar, hatta eşdeğerlilikler bulunabilir. Ancak, temelde dilin bunları ayrı ayrı oluşturmuş ve kullanıyor olması, her birinin farklı anlam incelikleri bulunduğunu ve yakınlaşmaların kullanımdan ve başka etkenlerden ötürü ortaya çıkabileceğini göstermektedir, sanıyoruz. Bu durum, dilde birden çok öğenin temelde, aynı kavramı yansıtamayacağı ilkesine de uygun bulunmaktadır.

Türkçenin sözdiziminin önemli bir özelliğini oluşturan ulaçların kullanılışı tümce anlamı açısından da ilgi çekici nitelikler göstermekte, ulaç biçimbirimleri değişik işlevlerle birlikte çeşitli anlamları da yansıtmaktadır. Bu nedenle biz bundan sonra bu konu üzerinde duracağız.

4. 4. ULAÇ BİÇİMBİRİMLERİ VE TÜMCE ANLAMI

a) Anlam Açısından [-(y)İp] Ulacıyla Kurulan Tümceler

Türkçenin ilk ürünlerinden beri geniş bir kullanım alanı bulunan bu biçimbirimler bugün de yaygın biçimde, değişik eylemlerle tümceler oluşturmaktadır.[130] Şimdi, önce birkaç tümce üzerinde duralım:

1. Dalı indirip elmayı kopardı.
2. Yarın yine toplanıp konuyu sonuçlandıracaklar.
3. Resme bakıp bakıp ağladı.
4. Gidip gelip Ayşe'yi soruyorlar.
5. Fıkrayı anlattım; gülüp durdu.

130. Köktürk yazıtlarında (örn. Kül Tigin, doğu 19, *itip yaratıp* 'düzene sokup örgütleyerek' kullanımı gösterebiliriz) ve Uygur metinlerinde (daha sık olarak) aynı biçimbirimle karşılaşırız.

6. Görüp göreceği rahmet budur.

1. ve 2. örneklerinde bir yandan iki ayrı eylem, zaman açısından art arda birleştirilmekte, bir yandan da ikincisi, eşzamanlı olarak yüklemi etkileyen bir belirteç görevi görmektedir (İlk eylem olan *indirmek,* bu ulaç ekiyle elmanın nasıl koparıldığını belirtiyor).[131]

3. örnekte yinelenen bir eylemle bir süreklilik ve yineleme anlamı vurgulanmaktadır.

4. örnekte karşıt anlamlı iki eyleme eklenen ulaç eki yine bir süreklilik anlamını yansıtan, bir eylemin sık sık gerçekleştiğini gösteren bir öğe durumundadır.

5. örnek *durmak* eyleminin de yardımıyla, bütünüyle süreklilik anlamını yansıtıyor.

6. Kalıplaşmış bir anlatım biçimi olan bu tümcede, aynı eylemin yinelenmesiyle bir kesinlik anlamı dile getirilmiş oluyor.

Yukarıdaki tümcelerde görüldüğü gibi bu ulaç eki

a) İki eylemi, önermeyi birbirine bağladığı gibi (burada ulama işlevini yadsıyamayız) anlam açısından iki eylemin birbirini izleyerek birbirini bütünlemesini de sağlamaktadır.

b) 3. ve 4. örneklerde aynı ulacın yinelenmesiyle sık ve sürekli yapılan bir işin dile getirildiği 5. tümcede ise süreklilik anlamının *sürerlik görünüşü*'nü *(durative aspect)* sağlayan *durmak* eylemiyle yansıtıldığı görülmektedir.

Aynı ulaç eki [-DEn] ekiyle de birleşerek bütünüyle belirteç görevi gören ve eylemin gösterdiği işin daha belirgin bir biçimde anlatımını sağlayan bir nitelik kazanır:

7. Trenden gülerekten indi.

8. Tek tek basaraktan, bade süzerekten...
Gel yanıma gel aman.
(Halk türküsünden)

---

131. Johanson (1992:268) bu ulaç ekinin her zaman bir birliktelik anlattığı biçiminde, Türkologlar arasındaki yaygın görüşün yanlış olduğunu belirtir.

Metin dilbilimi açısından ele alındığında [-(y)İp] ulaç biçimbiriminin ilginç nitelikleri bulunduğu görülür. Leylâ Subaşı Uzun (1990:71-80) bu nitelikleri derinliğine incelerken bu öğenin neden-sonuç ilişkisi, koşul bağlantısı, "içinlik bağlantısı" ve özelleştirme bağlantısı kurabildiğine değinmekte, bunları örnekleriyle göstermektedir. Verdiği tümcelerden, örneğin

"... Sigaradan zehirlenip ölen görülmüş müdür?"

tümcesinde beliren neden-sonuç bağlantdısı, yukarıda verdiğimiz 4. tümcede de söz konusudur.

"... Bu türlü hayat fırtınalarına açık gözle bakıp onlardan en az üzüntü duyma direnişine alışmalıdır"

tümcesinde ise koşul bağlantısı görülmektedir. Yazarın "içinlik bağlantısı" adını verdiği bağlantı örnekleri arasında

"... Şükriye Hanım öfkeyle yerinden fırlayıp tepsiyi aldı"

tümcesi de vardır. Yukarıda verdiğimiz 1. tümcede de aynı bağlantı düşünülebilir.

Özelleştirme bağlantısına verilen örneklerden biri olan

"Gel gör beni darmadağın

Tel tel çözülüp kalmışım"

dizelerinde *darmadağın kalmak* ile *tel tel çözülmek*, daha önce (3.1. bölümü) değindiğimiz, önceki bilginin özelleştirilmesi anlatımına uygundur. Bizim gösterdiğimiz 2. tümcede de bu türden bir eğilim görülmektedir.

b) [-(y)ErEk] Ulaç Biçimbirimi

Yan tümceyi temel tümceye, iki önermeyi birbirine bağlayan bu biçimbirim aynı zamanda belirteç göreviyle üretken dönüşümlü dilbilimdeki *belirteçleştirme*'yi *(adverbialization)* sağlar. Önce, bağlama işlevi üzerinde duralım:

1. Bağlama: İki ayrı eylem, genellikle eşzamanlı olarak birbirine bağlanır:

1. Raftan dosyayı çekerek önüme koydu.

2. Bakkaldan ekmek alarak eve döndüm.

3. İzmir'e giderek toplantıya katılmışsınız.

2. Belirteçleştirme : Yan tümceyi temel tümcenin, ilk önermeyi ikinci önermenin belirteci durumuna getiren yaygın kullanımları vardır:

1. Resmi, fotoğrafa bakarak yaptım.

2. Uçağı kaçırarak perişan olmuşlar.

3. Okula gitmeyerek sınıfta kalmış.

4. Çocuklarını, geceleri de çalışarak okuttu.

Bu örneklerden her birinde ulaç, doğrudan doğruya yüklemi etkileyen, onun hangi koşullarda hangi durumda gerçekleştiğini bildiren öğedir. 2. ve 3. örnekte neden-sonuç bağlantısı belirgin olarak ortaya çıkar. İlk bakışta [-(y)İp] biçimbirimiyle eşdeğerli, eşanlamlı sayılabilecek olan [-(y)ErEk]in bu kullanılışında [-(y)İp] biçimbiriminin kulanılışıyla, ufak da olsa birtakım anlam ayrımları söz konusudur. Aslında Türkçenin bu ince anlam farklarını dile getirebilmek için her iki öğeyi ayrı ayrı kullanması, dilde aynı kavram için birden çok göstergenin bulunamayacağı ilkesini de anımsatmaktadır. Yukarıdaki 2. ve 3. örnekler

Uçağı kaçırıp perişan olmuşlar

ve

Okula gitmeyip sınıfta kalmış

biçiminde değiştirilecek olursa bu kullanımda bağlama amacının ağır bastığı, neden-sonuç bağlantısının zayıfladığı görülür.[132]

Kimi durumlarda, Türkçedeki [-mEdEn] biçimbiriminin, [-(y)ErEk]in olumsuz kullanımı, tersanlamlısı olabileceği göze çarpar.

---

132. Leylâ Subaşı Uzun (s.g.y; 78) "Karadeniz takası... nasıl su alıp battı" tümcesindeki biçimbirimin kullanılışında neden-sonuç bağlantısını bulmanın güç olduğunu, buna karşılık aynı tümcenin "... alarak battı" biçiminde eylem ve gerçekleşme durumu hakkında, açık bir bilgi içerme durumunun bulunduğunu belirtir.

Örneğin, yukarıdaki 1. tümcenin

Resmi, fotoğrafa bakmadan yaptım

biçimi ya da

Adamı, gözünü kırpmadan izliyordu,

Balığı, iyice pişirmeden yerler

tümceleri bu niteliği gösterir. Ancak [-mEdEn]in başka kullanımları, başka anlamlardadır.

c) [-(y)E] Ulaç Biçimbirimi

Bugün Türkiye Türkçesinde tek başına kullanılmayan, çoğu zaman yinelenen eyleme, kimi zaman da ayrı eylemlere eklenen bu biçimbirim genellikle süreklilik anlamını yansıtır:

1. Dolaşa dolaşa yoruldum.
2. Çalmaya çalmaya piyano çalmayı unuttum.
3. Otura kalka projeyi bitirmişler.
4. Ağlaya sızlaya derdini anlattı.

1., 3. ve 4. örneklerde yinelenen ulaçlar belirteç görevi görerek yüklemin nasıl, hangi koşullarda gerçekleştirdiğini belirlemektedir. 1. ve özellikle 2. örnekte neden-sonuç bağlantısı ön plana geçmektedir.

ç) [-(y)İncE] Ulaç Biçimbirimi

Bu biçimbirimle oluşturulan ulaçlar genellikle, yüklemi, belli bir zamana bağlayarak onun kendi anlattıkları eylemden sonra gerçekleştiğini, ya da gerçekleşebileceğini dile getirir:[133]

1. Soğuklar başlayınca yakıtı düşünüyorlar.
2. Bahar gelip çiçekler açınca buraları şenlenir.
3. Çocuk, annesi gelince seviniyor

gibi.

Kimi durumlarda zaman açısından sıralama işlevi zayıflamak-

133. Bununla yakınlığı olan [mİ] biçimbirimiyle (4.5) karşılaştırılabilir.

ta,[134] yerine göre bir koşula bağlama, yerine göre de bir sebep-sonuç ilişkisi kurma amacı ve işlevi güçlenmektedir:

4. Açık havaya çıkınca ferahlarsınız.

5. Bana vurunca ben de ona vurdum.

6. Çocuklar azınca başım tuttu.

7. "Göz görmeyince gönül katlanır" (atasözü)

Bu örneklerden 4. tümcede zaman açısından sıralamanın yanı sıra koşula bağlama işlevi de belirmekte, 5., 6. ve 7. tümcelerde neden-sonuç ilişkisi güçlenmektedir. Bu biçimbirimin [-DİkCE] ile eşanlamlı sayılabileceği kullanımları da vardır:

8a. Karneni görmeyince sınıfı geçtiğine inanmam.

b. Karneni görmedikçe sınıfı geçtiğine inanmam

gibi. Ancak 8b'deki biçimin daha da kesinlik anlattığını sanıyoruz.

d) [-(y)ken] Ulaç Biçimbirimi

Değişik zamanları çekilen eylemlere ve adlara eklenen bu biçimbirim temel işlev olarak genellikle zaman ve bazı kullanımlarda da durum belirtir; önermeler arasındaki bağlantıyı sağlarken Türkçede, önceden değindiğimiz belirteçleştirme işlemini ortaya koyar:

1. Kadın ütü yaparken gömleği yakmış,

2. Vazo tam düşecekken yakaladım.

3. Raporu bitirmişken yenisi çıktı.

4. Ordudayken resim yapıyordu.

5. İstanbul'a gitmişken ona da uğrarsınız.

6. Ders çalışması gerekirken roman okurdu.

Bu örneklerden, doğrudan doğruya zaman gösteren 1.-4. tümcelerin yanında 5. ve 6. tümcelerde aynı zamanda, bir durumun belirlenmesi de söz konusudur.

---

134. Zaman açısından sınırlama anlatan başka anlatım biçimleri aşağıda (4.7.2.) ayrıca ele alınmıştır.

Biçimbirimin bir başka kullanımında zaman belirleme anlatımı ortadan kalkmakta, birbirine karşıt iki önerme, iki yargı arasında bağlantı kurulurken aynı zamanda yüklemi, yorumu taşıyan temel tümcenin anlamca güçlendirilmesi sağlanmaktadır:

7a) Hasan çalışkanken soruyu çözemedi.

b) Hasan, çalışkan olmasına karşın (rağmen) soruyu çözemedi.

c) Hasan, her ne kadar çalışkansa da soruyu çözemedi.

ç) Hasan, çalışkan olduğu halde soruyu çözemedi.

Bu kullanımda 7a tümcesi, 7b, c, ç tümcelerindeki anlama yaklaşmakta, ancak daha kısa bir anlatıma yönelmektedir.

4.5. [mİ] BİÇİMBİRİMİNİN TÜMCEYE KATTIĞI ANLAMLAR

1. Temel İşlev: Bilindiği gibi, [mİ] biçimbiriminin temel işlevi soru tümcelerini kurmaktadır:

1. İşi becerebilecek mi?

2. Toplantıya geliyor musunuz? gibi.

Ancak aynı öğenin bu işlevinin kimi kullanımlarda azaldığı, hatta yitirildiği görülür:

2. Genellikle, onaylanması istenen olumsuz bir yargının vurgulanarak belirtilmesi amacını yansıtan şu tür tümceler vardır:

3. İnsan annesine bunu yapar mı? (yapmaz!).

4. Böyle bir adama arka çıkılır mı? (çıkılmaz).

5. Sen hiç paranı sokağa atar mısın? (atmazsın).

3. genellikle, geniş zaman çekiminin yinelenmesiyle, oldukça güçlü bir olasılık belirlemede kullanılır:

6. Ona vekâletname veremezsiniz, evi satar mı satar.

7. Savaş çıkar mı çıkar.

4. Ad tümcelerinde, vurgulanması istenen kavramın yinelenerek

güçlendirilmesinde aynı biçimbirimden yararlanılır:

8. Adam cimri mi cimri.

9. Evleri sıcak mı sıcaktı gibi.

5. Beklenmedik Olay Bildirme : Biçimbirimin tümceye kattığı bir başka anlam, beklenmedik bir olayın bildirilmesidir. Bu durumda da soru sorma amacı yitirilir; gerçekleşen olay vurgulanarak anlatılır:

1. Tam o sırada misafir gelmesin mi.

2. Bir de anahtarı kaybetmeyeyim mi.

3. Kadın evden mücevherleri çalmasın mı.

4. Geç kalıp treni kaçırır mıyım.

5. Bir de tam yola çıkarken hastalanayım mı.

Bu örneklerde, görüldüğü gibi değişik zaman çekimleri olumsuz biçimleriyle kullanılmakta (1., 2., 3. tümceler 4. ve 5. örneklerde olumlu biçimbirimlerden yararlanılmaktadır.

6. Zamanı, içinde bulunulan durumu belirginleştirerek anlatma: Biçimbirimin bu kullanılışında soru sorma amacından bütünüyle uzaklaştırılarak önermeler arasında bağlantı kurulmakta, ilk önermenin anlattığı zaman ya da durum belirgin bir biçimde dile getirilmektedir:

1. Okul zamanı geldi mi trafik büsbütün sıkışıyor.

2. Parayı vaktinde yatırmadın mı faizi de işliyor.

3. Çocuklardan haber alamadım mı huzurum kaçıyor gibi.

Dikkat edilecek olursa [mİ] bu anlamı [-(y)ncE] biçimbirimiyle kurulan ulaçların anlamına yaklaşmakta, ancak, ondan daha güçlü bir saptama sağlamaktadır.

4.6. TÜRKÇEDE DEVRİK TÜMCE VE ANLAM

Özellikle, konuşulan dilde sık kullanılan, yazılan dilde ise ancak bazı yazarlarda ve kimi durumlarda rastlanan devrik tümce, dilin sözdizimi düzeninin dışına taşarak anlam bakımından ilgi çekici görü-

nümlerin belirmesine neden olur.[135] Hem öne alınan öğeyi, hem de içinde bulunduğu tümceyi anlamca daha etkili, güçlü bir duruma getiren bu yapıda, konuşma sırasında önem verilen kavram (yüklem ya da başka bir tümce öğesi) vurgulanmaktadır. Göstergenin tek heceli olduğu durumlarda bu tek hece, birden çok heceliyse bir hece, belirgin bir biçimde, vurgulu söylenmektedir. Türkçenin sözdiziminin esnekliğinden de yararlanan bu yapının çeşitlerinden birkaç örnek üzerinde duralım:

1. bıkTIM senin bu huyundan!
2. geTİR bana parayı!
2. "ÖP babanın elini"
4. buLAmamış bir türlü evi.
5. NE suçu var Ali'nin?
6. neDEN almamışlar plakasını?
7. suBAYdır babası onun.

Bu yalın tümcelerden ilk dördünde ve 7. de yüklem öne alınarak bir hecesi vurgulanmakta, 5. ve 6.da tümleç ve nesne öncelenmektedir. Bileşik ve girişik tümcelerde de tümce öğelerinin yazılan dildeki dizilişi değişir:

8. tutturDU çocuklar sinemaya gidelim diye.
9. kendiSİ kazanır onlara iyi davranırsa.
10. şaşırmışLAR adamın geldiğini görünce

gibi.

Atasözleri ve deyimlerde de rastlanan devrik tümceler, yukarıdaki örneklerde olduğu gibi, daha önce değindiğimiz *konu-yorum (topic-comment)* ilişkisi açısından da ilgiyi çeker.[136] Olağan, yazılan dil tümcelerinde (yukarıdaki 1 tümce örnek alınırsa) yüklem yorumu oluşturmaktadır:

---

135. Bu tümce türü için bkz. Dizdaroğlu (1975: 250-260), E.E. Taylan (1984: 60ss.); bu konu üzerinde özgün bir inceleme olarak Ö.Demircan (1991:27-38).

136. Devrik tümceleri, kuruluşları, bilgi aktarma biçimleri ve konu-yorum ilişkisi bakımından inceleyen Ömer Demircan'ın çalışması (1991:27-38), devrik tümcelerle ilgili ilginç saptamalar içermektedir.

Senin bu huyundan bıktım.

Konuşulan dilde bu dizim kullanılırsa öncelenmek istenen kavram vurgulanır:

senin BU huyundan bıktım

ya da

seNİN bu huyundan bıktım gibi.

Genellikle konuşulan dilde kullanılan devrik tümcelerde ise yorum öne alınmakta, böylece, yeni bir bilgi aktaran ve iletişimde ağırlık taşıyan öğe, kavram daha belirgin bir duruma getirilmektedir:

bıkTIM senin bu huyundan gibi.

Evi bir türlü bulamamışlar örneğinde (4) ve diğerlerinde de aynı nitelik görülüyor.

4.7. TÜRKÇE TÜMCELERDE DEĞİŞİK ANLATIM KALIPLARIYLA BELLİ ANLAMLARIN DİLE GETİRİLMESİ

Türkçe çalışmalarında bugüne kadar üzerinde en az durulan konulardan biri, tümcelerin anlamı pekiştirme, sınırlama, daraltma... gibi çeşitli amaçlarla oluşturulan anlatım biçimleri, değişik eğilimleri dile getirme yollarıdır.[137] Biz bu bölümde, dilde ince anlatım ayrımlarını, inceliklerini gösteren bu yollar üzerinde duracağız. Bir önceki bölümde incelediğimiz çekim biçimbirimlerinin yine önemli rol oynadıkları bu bölümde, önce, sınırlama anlatımları üzerinde duracağız:

4.7.1. KESİN SINIRLAMA ANLATIMI

Türkiye Türkçesinde bir eylemin gerçekleşmesine, bir eylemin

137. Bu anlatım biçimlerine genellikle dilbilgisi kitaplarında zaman zaman, derinliklerine inilmeksizin yer verilmekte, ancak konu bir tümce anlambilimi sorunu olarak, ayrıca ele alınmamaktadır. Aynı konu için bkz. Aksan, 1988:477-486.

yapılmasına bir üst sınır getirerek olasılıkları kesinlikle sınırlayan anlatım biçimleri vardır. Bunlardan biri, dilek - koşul kipinin (desiderative) yinelemeli kullanılmasıyla sağlanır.[138] Örneğin bir kimsenin bir başkasını ziyaret etme olanağının belli bir sınırı olduğunu belirtmek üzere şöyle bir tümcenin kullanıldığı görülmektedir:

I. 1. Ona uğrasan uğrasan haftada bir uğrarsın.

Aynı kuruluştaki aşağıdaki tümceler de yine, başka olasılıkları ortadan kaldırma ve eylemi özellikle zaman ve miktar açısından sınırlama amacıyla kullanılmaktadır. Ancak bu anlatımda güçlü bir tahmin, kestirme eğilimi de vardır:

2. Otursanız otursanız bir hafta oturabilirsiniz.

3. Yesen yesen üç tabak yersin.

4. Bunu bilse bilse Ahmet Bey bilir.

5. İçilse içilse şişenin yarısı içilir.

Burada dikkat edilirse, temel önermede yüklem geniş zaman çekiminden oluşmaktadır. Ayrıca, *olsa olsa* ikilemesiyle kurulan

6. Olsa olsa annesindedir

gibi tümceler de aynı sınırlama düşüncesini yansıtmaktadır.

Gencan (1975: §282/VIII) dilek-koşul kipinin art arda kullanılmasıyla bir pekiştirme sağlanacağına değinerek

Arasa sorsa bir sonuca varır

Ağlasa çırpınsa isteğine kavuşur

örneklerine yer vermektedir ki, burada yine geniş zaman çekimindeki bir yüklem görülmekte, ancak güçlü bir sınırlama söz konusu olmamaktadır.

Eğer bu kullanımlara yakın olan başka anlatım biçimlerini arayacak olursak şu türden tümceleri bulabiliriz (1 sayılı tümce için):

---

138. Bu konu için ayrıca bkz. Aksan, 1988:477-479. Aşağıdaki örneklerde, 4.1.3. bölümde üzerinde durduğumuz ikilemeli anlatımın tümce anlambilimi açısından önemi bir kez daha beliriyor.

II. 7. Ona çok çok haftada iki uğrarsın,

8. Ona en çok haftada iki uğrarsın,

9. Adam çok çok bir hafta izin yapabilir.

III. Kesin sınırlama anlatımının bir başka yolu da *buyrum kipinin (imperative)* yinelemeli çekimiyle (3. kişi) ve [dE] bağlacıyla gerçekleşir:

1. Gelsin gelsin de ayda bir gelsin,

2. Atsınlar atsınlar da üç gol atsınlar,

3. Olsun olsun da yetmiş yaşında olsun,

4. Tutsun tutsun da yirmi bin lira tutsun.

Dikkat edilecek olursa, burada buyrum kipi asıl yansıttığı anlam dışında kullanılmakta, güçlü anlatım sağlayan ikilemelerden de yararlanılmaktadır. Anlam bakımından bu türlü tümcelerde bir tahmin etme, bir kestirme söz konusudur.

IV. Kesin sınırlama anlatımının bir türü de bir değer biçme sırasında, önceden söylenen sayıdan sonra üst sınırı belirlemek için *bilemedin(iz)* çekimli eyleminin kullanılmasıyla gerçekleşir:

1. Bu kumaşı beşyüz bin, bilemedin(iz) altı yüz bin liraya alabilirsin(iz),

2. Bu iş on beş, bilemedin(iz) yirmi günde biter.

Buna benzer bir başka anlatım biçimi de

Kadın 35, *haydi haydi* 40 yaşındadır

tümcesinde görülen, *haydi haydi* ikilemesiyle oluşmaktadır.

V. Daha çok, bir üst sınır belirlemek için kullanılan

1. Olup olacağı 5 milyon lira kazanmış,

2. Görüp göreceği para bu kadardır

gibi kuruluşlar da yukarıdaki anlatıma yakındır.

4.7.2. ZAMAN AÇISINDAN SINIRLAMA ANLATIMI

Türkiye Türkçesinde zaman açısından sınırlama bildiren değişik anlatım biçimleri, tümce kuruluşları vardır:

1. Bir olayın çok yakında gerçekleşeceği konusunda güçlü olasılığı ortaya koyan bir anlatım biçimi, bir eylemin görülen geçmiş zamanı ile gelecek zamanının 3. tekil kişisinin birlikte kullanılmasıyla sağlanır:

1. Paltonun düğmesi kop*tu* kop*acak*

2. Evde kömür bit*ti* bit*ecek* gibi.

Burada dikkati çeken, eylemin yalnızca 3. kişisinin bu sınırlama anlatımında kullanılmasıdır. Türkçede kimi zaman bağlaç görevi de gören *ha* ünleminin de bu anlatımda görev alabildiği görülür:

3. Tren ha geldi ha gelecek.

Ha ünlemiyle ilgili olan, onun bağlaç görevine daha yakın bir kullanımına da burada değinmek gerekir: Türkçede deyimleşmiş bir anlatım olan

4. Bugün yarın (ev sahibi bize çık diyecek) belirteci yukarıdaki örnekte olduğu gibi burada da kullanılabilmektedir:

Ha bugün ha yarın (ev sahibi bize çık diyecek).

2. Türkçede iki olayın arada süre kalmadan, art arda gerçekleştiğini dile getiren anlatım biçimleri vardır:

a) Aynı eylemin geniş zaman 3. kişisinin bir olumlu [-İr], bir olumsuz [-mEz] çekiminin arka arkaya getirilmesi yoluyla anlatım:

Ankaraya var*ır* var*maz* annemi aradım

Bize gel*ir* gel*mez* Orhan'ı sordu... gibi.

b) Aynı eylemin görülen geçmiş zamanının bir olumlu, bir olumsuz çekimiyle birlikte *ne* öğesinin (kimi zaman sıfat, kimi zaman adıl ya da belirteç olur) kullanılması yoluyla anlatım:

1. Salona girdi; ne oturdu, ne oturmadı, çıkıp gitti.

Aynı kuruluşun *ne* öğesi olmadan

2. Salona girdi; oturdu, oturmadı, çıkıp gitti

biçiminde de kullanıldığı, bu anlatım biçimlerinin daha çok *durmak, oturmak* gibi eylemlerden yararlandığı görülmektedir.

c) Gibi ilgeciyle anlatım:

Çocuğu aldığı **gibi** götürdü.

Oyuncağı tuttuğu *gibi* fırlattı, attı.

Burada hemen belirtmeliyiz ki, bu anlatım biçiminin, *gibi* ilgecinin benzetme görevini yüklendiği kuruluşlardan, örneğin büyük Atatürk'ün "Geldikleri gibi giderler" sözünden farklı bir anlam taşıdığına dikkat edilmelidir.

3. Zaman açısından sınırlama anlatımı kimi deyimlerde de gerçekleştirilmektedir. Örneğin *şunun şurasında*, bir olayın meydana gelmesi için çok az zaman kaldığını belirtmek için kullanılmakta, bu anlatımda genellikle, içinde bulunulan koşulların iyimser bir biçimde değerlendirildiği sezilmektedir:

Şunun şurasında on gün kalmış, dişini sıkıverir.

Şunun şurasında bahara ne kaldı ki... gibi.

Bu anlatım biçimlerine ek olarak *neredeyse* deyimleşmiş anlatımında, yerine göre, zaman bakımından sınırlamanın söz konusu olduğu belirtilmelidir:

Gideli çok oldu; *neredeyse* gelir[139]

Neredeyse akşam oluyor gibi.

Ayrıca, *akşama sabaha, eli kulağında* gibi deyimler de bir olayın çok yakında gerçekleşeceğini anlatmak üzere kullanılmaktadır. Bu iki örneğin yukarıdaki *şunun şurasında*'ya göre daha yakında olması beklenen bir olayı işaret ettiğini sanıyoruz.

Burada, daha önce (4.4. bölümde) değindiğimiz, [-(y)İncE] bi-

139. "Araba neredeyse üstüme çıkacaktı", "Neredeyse borçlu çıkacaktık" gibi kullanımları daha değişik bir anlamı yansıtır.

çimbirimiyle dile getirilen zaman açısından sınırlamaya ayrıca yer vermiyoruz.

4.7.3. ÇİFTE OLUMSUZLUK ÖĞESİYLE ANLAMI DARALTMA

Türkçede olumsuzluk anlatan ve çok yaygın bir kullanım alanı olan *değil*'le kurulmuş tümcelerin dile geniş anlatım olanakları kazandırdığı biliniyor. Olumsuzluk bildiren bu gibi tümceler üzerinde Tura (1981) ve Erguvanlı'nın (1984:78:82 ve 1984: 159:177) derinliğine incelemelerle ortaya koydukları ve sözdizimi açısından aydınlatıcı nitelikteki saptamaları vardır.

Biz burada *değil*'le birlikte, *olmak* eyleminin olumsuz çekimi ve *yok* ile kurulmuş bir tümce tipine anlam açısından dikkati çekmek istiyoruz:

1 a Bize mektupla başvuranlar da oldu.

b Bize mektupla başvuranlar da *olmadı değil.*

2 a Bize mektupla başvuranlar da var.

b Bize mektupla başvuranlar da *yok değil.*

Bu örnekleri dilci olan ve olmayan 10 arkadaşımıza okuduk. Bunlardan 9'u, bizim vardığımız şu yargıda birleşti: 1b ve 2b tümceleri 1a ve 2a'ya göre daha küçük bir başvuran sayısını anlatmaktadır. Yani *olmadı değil* ve *yok değil* biçimleri bir anlam ayrımı yaratmakta, çift olumsuz öğe art arda getirilmekle bağlama ve duruma göre yüklemin anlamı sayı, miktar bakımından daraltılmakta, yerine göre bir önemsememe, bir değersiz sayma düşüncesi aktarılmaktadır.

Aşağıdaki, aynı tipteki tümcelerde de bağlacı kaldırılmıştır:

3 a Hasan bana yardımcı oldu.

b Hasan bana yardımcı *olmadı değil.*

4 a Eylülde yağmur yağdı.

b Eylülde yağmur *yağmadı değil.*

Bu örneklerden 3b ve 4b'de yüklemin yansıttığı kavram daha da daralıp küçülmekte, bunun yanı sıra, bağlama göre başka olumsuz etkenlerin de söz konusu olduğu hissettirilmektedir.

Örneğin

3 c Hasan bana yardımcı olmadı değil,

(ama bir yandan da huysuzluğunu çektim)

4 c. Eylülde yağmur yağmadı değil

(ama elimizde ekecek tohumluk yoktu) gibi.

BİR BAŞKA ANLAMI DARALTMA YOLU

Türkçede, tümcedeki eylemin, dolayısıyla tümcenin anlamını daraltmanın bir başka yolu, yinelemelerden yararlanılarak kurulan bir tür tümcelerde görülür. Bu kuruluşlarda art arda gelen, birbirine karşıt iki yargı, iki önerme bulunmakta, ilk eylemden önce de eylemlik oluşturan [-mE] biçimbirimi ile [-sİ] ve [-(n)E] biçimbirimlerinden meydana gelen *oturmasına, gezmesine, kazanmasına* gibi sözcükler kullanılmaktadır. Aşağıdaki 1-3c tümceleri bu türdendir:

1 a. Kitabı okudum, anlamadım.

b. Kitabı okudum da (ama) anlamadım.

c. Kitabı okumasına okudum da (ama) anlamadım.

2 a. Para kazandılar; tutamadılar.

b. Para kazandılar da (ama) tutamadılar.

c. Para kazanmasına kazandılar da (ama) tutamadılar.

3 a. Bakan onları kabul etmiş, fazla ilgi göstermemiş.

b. Bakan onları kabul etmiş de (ama) fazla ilgi göstermemiş.

c. Bakan onları kabul etmesine etmiş de (ama) fazla ilgi göstermemiş.

Dikkat edilecek olursa, 1-3a sıralı tümcelerinde iki yargının yorumsuz olarak birleştirildiği görülmekte, 1-3b tümcelerinde karşıtlık,

olumsuzluk anlamı sağlayan bağlaçlarla belirginleştirilmektedir. 1-3c tümcelerinde ise 1-3b tümcelerine oranla daha etkili bir sınırlama, daraltma söz konusu olmaktadır. Bu tümcelerde, ilk yargının sonunda eylemin anlattığı işi önemsememe, yerine göre, bir küçümseme, eleştirme amacı da dile getirilmektedir.

4.7.4. KOŞULA BAĞLAMADA PEKİŞTİRME

İkilemelerden yararlanan bir başka anlatım biçimi de koşula bağlamayı pekiştiren, daha güçlü bir koşullandırma sağlarken aynı zamanda bir sınırlama getiren kuruluştur. Önce şu tümcelere bir göz atalım:

1 a. Hasan'ı evde *bulamazsak* parka gideriz

b. Hasan'ı evde *bulduk bulduk; bulamazsak* parka gideriz.

2 a. Saat 10'a kadar *gel(e)mezsen* başkasını bulurum.

b. Saat 10'a kadar *geldin geldin; gel(e)mezsen* başkasını bulurum.

3 a. İşi bir an önce *düzeltmezsen* herkese söylerim.

b. İşi bir an önce *düzeltirsen düzeltirsin; düzeltmezsen herkese* söylerim.

Burada dikkati çeken, 1b örneğinde yeterlik gösteren koşul bileşik zamanının olumsuz biçiminin kullanılmış olması, 2b'nin ise yeterlik söz konusu olmadan da geçerli bulunmasıdır. 1b ve 2b'de ikileme yolundan da yararlanan pekiştirmeli, güçlü bir koşula bağlama dile getirilmekte, bu anlatımı koşul kipinden önce olumlu bir görülen geçmiş zaman çekiminin yinelenerek kullanılması sağlamaktadır. Değişik kişilere de (buldum buldum, geldi geldi, aldık aldık, sattım sattım, yediler yediler... gibi) uygulanabileceği için burada belli kişilerin anlatımına yarayan bir kalıplaşmadan da söz edilemez.

3b örneğinde yine, koşul kipinin güçlü bir anlatıma kavuşturulduğu görülüyor. Ancak burada, anlamı pekiştiren, olumsuz koşuldan önce olumlu bir koşul çekimi ve bir geniş zaman çekimine başvurulmuş olmasıdır. Ayrıca, bu tür tümcelerde 2. ve 3. kişiye ait çekimli bi-

çimlerde de çoğunlukla bir uyarma, bir korkutma anlamı dile getirilmektedir.

4.7.5. TAHMİN YÜRÜTME, OLASILIK BELİRTME ANLATIMI

Türkçede [-Dİr] koşacının tümce anlamına etkisini incelerken (4.1.6. bölüm) bu biçimbirimin tahmin yürütme, olasılık belirtme işlevine değinmiş, şu kuruluştaki tümcelere yer vermiştik:

Annem evdedir; onu bir yoklayayım.

Ahmet Fakülteye geliyordur, biraz daha bekleyelim.

Okul dağılmıştır; gidip çocuğu alayım.

Tahmin yürütme ve olasılık belirtme, Türkçede koşacın dışında şu tür anlatım biçimleriyle de dile getirilir:

1. Bizim Bey *gelmiş olmalı,* eve döneyim.

2. Gemi limandan *ayrılmış olacak,* yetişemezsiniz.

3. Harcasın harcasın da 3 milyon harcasın.

4. Çok çok 10 milyon gider.

5. İki ay, bilemedin(iz) üç ay kalırsın(ız).

1. ve 2. örneklerde anlatımı, [-Dİr] koşacıyla kurulan biçimlerin *(gelmiştir, ayrılmıştır)* yerine, onlarla eşanlamlılık gösteren *olmak* yardımcı eyleminden yararlanılmakta, görülmeyen geçmiş zaman eki [-mİş] ile birlikte olmak eylemi kullanılmaktadır. Bu tümcelerde *olmak* ve *olacak*'tan sonra yeniden [-Dİr] koşacı kullanılarak anlam daha da güçlendirilebilir *(olmalıdır, olacaktır).*

3., 4. ve 5. örneklerde aynı zamanda, yukarıda değindiğimiz sınırlama anlatımı da üç değişik tipiyle ortaya çıkmaktadır. 3. tümcede bir yinelemeyle *(harcasın)* güçlü bir tahmin yürütmeyle birlikte, bir olayın miktar - ya da yerine göre zaman - açısından sınırlandırılmasına gidilmektedir. 4. örnekte yine bir yinelemeden yararlanılmaktadır ki, eğer bu yineleme olmasa bu anlatım biçiminin kullanılması söz ko-

nusu olmayacaktır. 5. örnek de hem bir kişisel tahmini dile getirmekte, hem de gerçekleşmesi düşünülen olayı oldukça kesin bir biçimde sınırlamaktadır.

4.7.5.1. GERÇEKLEŞME OLASILIĞI AZ OLAN BİR İŞİ, BİR DURUMU BELİRLEME

Türkiye Türkçesinde bir varsayım ileri sürüldüğünü, gerçekleşme olasılığı az bir durumun söz konusu olduğunu belirlemek üzere aşağıdaki anlatımlardan yararlanılır:

a) Olur ya... :

1) Olur ya, bir gün onlara işimiz düşer (Aramızı bozmayalım).

2) Olur ya, kimlik cüzdanını kaybedersin (O zaman yandın).

b) Olur da... :

3) Olur da İstanbul'da arkadaşlarınla buluşamazsın (Sen de teyzene gidersin).

c) Ola ki... :

4) Ola ki, cüzdanı buldular (Gazeteye verdiğin ilan ne olacak?).

5) Ola ki, günün birinde çıktı, geldi (Yeniden işe alacak mıyız?).

Olmak eylemiyle kurulan bu tümcelerde varsayımı izleyen önermeden sonra yeni önermeler, yeni tümceler gelmekte, ayraç içinde gösterdiğimiz bu tümceler, öncekileri tamamlamaktadır.

Burada, ilk bakışta bu anlatım biçiminin dilek-koşul biçimbiriminin bileşik zaman çekimleriyle eşanlamlılık gösterdiği akla gelebilir. Örneğin yukarıdaki 2. ve 3. tümceler

Kimlik cüzdanını kayebedersen yandın.

İstanbul'da arkadaşlarınla buluşamazsan teyzene gidersin.

ya da

Kimlik cüzdanını kaybettiğin taktirde yandın.

İstanbul'da arkadaşlarını bulamadığın taktirde teyzene gidersin

şekline dönüştürülürse bu düşünülebilir. Ancak hemen belirtmeliyiz ki, ilk 5 örnek, gerçekleşme olasılığının çok daha az olduğunu anlatmaktadır. İşte burada, Türkçenin tümceleri oluşturma sırasında ince anlam ayrımlarını ortaya koyan niteliği bir kez daha beliriyor.

ç) Tut ki...

1. Bu sınavı başaracağına eminim. Tut ki başaramadın, ne kaybedersin?

2. Tut ki paramız yetmedi; o zaman kredi alırız.

d) Diyelim (ki)..., farzedelim (ki)...

3. Diyelim, amcam gelemedi; düğünü erteleyecek miyiz?

4. Farzedelim, sezon uzun sürdü; o zaman da tatillerini uzatırlar.

ç ve d'de örnekleri görülen anlatım yollarında yine, gerçekleşme olasılığının az olduğu durumlar anlatılmakta, varsayımı izleyen önermeden sonra, mutlaka yeni bir önerme gelmektedir. Ancak bunlar da dilek-koşul biçimbirimiyle kurulan anlatım kalıplarından yine, ince anlam ayrımlarıyla ayrılmaktadır.

4.7.6. BEKLENMEDİK BİR OLAYI, OLUŞU BİLDİRME

Türkçede, beklenmedik bir anda, birdenbire gerçekleşen olayları dile getirmek üzere, genellikle *tutmak* eyleminden yararlanılır:

a) *Tutmak* eylemi öncesinde [-EcEk] ortaç biçimbirimi ve buna eklenen iyelik ekleri kullanılarak tümce kurulur:

1. Suyun kesileceği tuttu.

2. İstanbul'a gideceği tuttu.

3. Çocuğa izin verecekleri tuttu

gibi.

Bu tür kullanımlarda genel olarak her zaman yapılmayan ya da bir başka işle üst üste gelerek aynı zamana rastlayan, bu yüzden çoğu kez hayıflanılarak anlatılan bir olay söz konusudur.

b) Yine, beklenmedik bir anda gerçekleşmesine karar verilen bir olay ya da tutumu anlatmak üzere tutmak eyleminin değişik zaman ve kip çekimlerinden yararlanılan:

1. Tuttu, işin ortasında çekip gitti.

2. Tuttum, olanı biteni annesine anlattım.

3. Tutuyor, kıza evlenme teklif ediyor.

4. Tutup binayı satmasınlar mı.

5. Sen tut, nişanı boz.[140]

c) Dilbilgisi kitaplarında yer alan ve bizim burada örnekleri üzerinde durmayacağımız *tezlik eylemleri*'nin kimi kullanımlarında tezlik anlatımı değil, beklenmedik bir eylemin anlatımı söz konusu olur. [-(y)İ] biçimbirimiyle *vermek* eyleminin birleştiği şu tümceler buna örnektir:

1. Yolun yarısında benzin bitiverdi.

2. Sabah sabah misafir geliverdi gibi.

ç) Daha önce değindiğimiz (4.5. bölüm) [mİ] biçimbiriminin kimi kullanımlarında,

1. Bir de anahtarı kaybetmeyeyim mi.

2. Kadın sokakta hastalanmasın mı

gibi tümcelerde yine aynı anlam görülmektedir.

---

140. Burada sen adılı hitap edilen kişi için kullanılmamıştır. Yeşim Aksan (1995:161) "Null Subject and Topic" bahsinde konuşanın kendisi için söylediği "Sen tut, o aptal adama inan" örneğine yer verir ki, bu tür anlatımlarda kişi kavramında değişme görülmektedir.

d) Türkçede beklenmeyen, çoğu kez aynı zamanda onaylanmadığı belirtilen bir olayın gerçekleştiğini, gerçekleşebileceğini dile getirmek üzere bir başka anlatım yolu daha vardır: [-mE] eylemlik ekiyle yönelme durumu biçimbirimi birleştirildikten sonra *kalkmak* eyleminin kullanılmasıyla kurulan tümcelerde görülür:

1. Babadan kalma evi satmaya kalktı.
2. Bu olay üzerine boşanmaya kalkmışlar.
3. Siz de (durup dururken) istifa etmeye kalkmayın.
4. Çocuğu çok sıkıştırmayın, adamı dövmeye kalkar.

Yukarıdaki 3. örnekte *durup dururken* ikilemesi çıkarılsa da *kalkmak* eyleminin yine beklenmedik, istenmeyen bir durumu anlattığı görülmektedir.

4.7.7. DURUMU KABULLENME, SONUÇLARINI ÖNEMSEMEME ANLATIMI

a) Türkçenin ilginç ve ince anlam ayrımlarını ortaya koyan anlatım yollarından biri, [-sE] dilek - koşul biçimbirimini taşıyan eylemin arkasından, onun değişik zamanlarının yinelenmesi şeklinde yapılan bileşik tümcelerde görülür. Bu anlatım biçiminde birden fazla önerme varsa, arka arkaya gelen önermelerin ilkinde; bir durumu saptama, sonrakinde ya da daha sonrakilerde bu durumdan çıkacak sakıncaları, sonucu önemsememe söz konusudur:

1. Şikâyet ederlerse etsinler, çaresine bakarız.
2. Kızı istemişse istemiş, vermezler, olur biter.
3. Müfettiş gelecekse gelecek, ne yapalım yani?
4. Yağmur yağarsa yağar (şemsiyem var)

gibi.

b) Bu anlatım biçiminin bir başka türü, *varmak* eylemi buyrum kipinin 3. tekil kişisi olan ve [-sİn] biçimbirimiyle kurulan tümcelerde

görülür.[141] Bunu izleyen eylem yine buyrum kipiyle kullanılır:

5. Varsın, bizi şikâyet etsin, bir şey çıkmaz.

6. Varsın, para vermesin, biz hallederiz

gibi.

c) Yine [-sİn] biçimbirimiyle, *olmak* eyleminden kurulan *olsun* sözcüğü aynı anlatımı sağlamak için de kullanılmaktadır. Önceki bir olayı saptayan tümceden sonra çoğunlukla yanıt olarak *olsun* sözcüğü getirilmektedir:

1. - Müze bugün kapalıymış.

- Olsun, yarın gideriz.

2. - Başvurudan bir haber çıkmadı.

- Olsun, daha vaktimiz var

örneklerinde olduğu gibi.

4.7.8. OLUMLU VE OLUMSUZ SONUCU EŞİTLEME ANLATIMI

Türkçede herhangi bir eylemin olumlu ya da olumsuz sonuç vermesi durumunda bunun aynı sayılacağını anlatmak, her iki sonucu da eşitlemek amaçlandığında iki değişik anlatım yolundan gidilir:

1. [-sE] dilek-koşul biçimbirimi eylemin olumlu ve olumsuz çekimli biçimlerine getirilir ve [dE] bağlacı kullanılarak konu, yorum'a bağlanır. Yüklem, yorum olumlu da olumsuz da olabilir:

1. Yeni köprü yapılsa da yapılmasa da trafik düzelmez.

2. Bize kızsalar da kızmasalar da işe başlayacağız.

3. Kendisi kabul etse de etmese de teklifte bulunulacak

141. Burada varmak eyleminin Eski Türkçe döneminde bulunan ve bugün Anadolu ağızlarında hâlâ yaşayan 'gitmek' anlamının başlangıçta etkili olduğu kanımızı belirtmek istiyoruz.

gibi.

Aynı tümcelerin anlamı daha da pekiştiren biçimleri, 1. örnekte tümcenin

Yeni köprü yapılsa da trafik düzelmez, yapılmasa da

şeklindeki farklı kuruluşunda görülür. Ötekiler de aynı biçime uyabilir.

2. Aynı anlam, dilek-koşul biçimbirimi kullanılmadan, [-mİş] biçimbirimi, görülmeyen geçmiş zaman anlamından sıyrılarak dile getirilebilir.[142] Bunun yanı sıra, eylemin görülen geçmiş zamanının hikâyesi de kullanılabilir:

1. Kanun çıkarmış, çıkmazmış, bizim için farketmez.

2. Tatil yaparmış, yapmazmış, beni ilgilendirmez.

3. Maaşı yetermiş, yetmezmiş, hiç düşünmüyor.

4. Bize geldiydi, gelmediydi, umurumda değil.

Burada, dikkat edilecek olursa yüklem ve yorum olumsuzdur; ayrıca ilk üç örnekte geniş zamanın rivayeti yer almıştır.

Bu bölümün başından beri üzerinde durduğumuz ve ancak bir bölümüne değindiğimiz bu anlatım kalıpları, Türkçenin, dilbilgisi kitaplarında, dilbilim incelemelerinde çoğunlukla yer verilmeyen özgün anlam ayrımlarını, anlatım inceliklerini göstermektedir, kanısındayız. Eylemlerin yalın ve bileşik zaman çekimlerindeki değişik anlam işlevleri, ulaç biçimbirimlerinin belirlediği çok ince ayrımlar, anlamı daraltma, sınırlamadaki değişik yollar, koşula bağlamadaki incelikler, sözcük anlambiliminde olduğu gibi tümceler, sözceler ele alındığında da Türkçenin gücünü ortaya koymaktadır. Bu konular incelendiğinde,

142. Burada, dah önce (4.2.) değindiğimiz "Misafir gelmiş, gelmemiş, haberi bile olmaz" örneği anımsanmalıdır.

Türkçede ikilemelerin, bu gücün sağlanmasında ne denli etkili olduğu da görülmektedir.

Anadilimizin bu yönü üzerinde, bizden sonra genç araştırmacıların çalışacaklarını umuyor ve bunu bekliyoruz.

KAYNAKÇA

Aitchison, J. (1982), Der Mensch, das sprechende Wesen, Tübingen.

Akerson, Fatma Erkman (1991), Anlam-Çeviri-Karşılaştırma, İstanbul.

Aksan, Doğan (1962), Anlam alışverişi olayları ve Türkçe: *TDAY - Belleten 1961:* 207-273.

_____ (1966), Türk anlambilimine giriş-anlam değişmeleri I: *TDAY - Belleten 1965:* 167-181.

_____ (1969), Kelimelerin ölümü olayı ve Türk yazı dilindeki örneklerinde Arapça ve Farsça unsurların etkisi üzerine notlar: *Necati Lugal Armağanı,* Ankara, 97-108.

_____ (1971), Anlambilimi ve Türk Anlambilimi (Ana Çizgileriyle), Ankara.

_____ (1975), Eşanlamlılık sorunu ve Türk yazı dilinin eskiliğinin saptanmasında eşanlamlılardan yararlanma. *I. Türk Dili Bilimsel Kurultayına Sunulan Bildiriler*, 1972, 531-542.

_____ (1977), Her Yönüyle Dil, Ana Çizgileriyle Dilbilim, I, Ankara.

_____ (1979), Her Yönüyle Dil, Ana Çizgileriyle Dilbilim, II, Ankara.

_____ (1982), Her Yönüyle Dil, Ana Çizgileriyle Dilbilim, III, Ankara.

_____ (1979, 1980), Dilde yerlileştirme üzerine I, II: *Genel Dilbilim Dergisi* No: 3-4; 3-9; No: 7, 5-10.

_____ (1987), Türkçenin Gücü, Türk Dilinin Zenginliklerine Tanıklar, Ankara.

_____ (1988), Some Observations on Sentence Semantics in Turkish: *Studies on Turkish Linguistics* 1988, Ankara, 477-486.

_____ (1991a), Dil, Anlam, Sözcük. Anlambilim ve Sözcükbilim Konuları, Eskişehir.

_____ (1991b), Anlambilim, ilgili alanlar ve Türkçe: *Dilbilim ve Türkçe,* II. Dilbilim Kurultayı Bildirileri, Ankara, 95-105.

_____ (1991c), Göktürk anıtlarında söz sanatları - güçlü anlatım yolları: *Türk Dilleri Araştırmaları 1991*, 19-29.
_____ (1993), Şiir Dili ve Türk Şiir Dili (Dilbilim Açısından Bakış), Ankara.
_____ (1994), Lengüistik verilere göre Türk yazı dilinin yaşı konusunda değerlendirmeler: *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı* - Belleten 1989, 323-330.
Aksan, Mustafa - Yeşim Aksan (1991), Metin kavramı ve tanımları: *Dilbilim Araştırmaları 1991*, 90-104.
Aksan, Yeşim (1995), Functional Universals and Some Aspects of Sentence Topic in Turkish, Ankara.
Arens, H. (1974), Sprachwissenschaft, Der Gang ihrer Entwicklung von der Antike bis zur Gegenwart, 2. basım, Freiburg.
Aristoteles (1976), Poetika. Çeviren: İsmail Tunalı, İstanbul.
Bally, Ch. (1950), Linguistique générale et linguistique française, 3. basım, Berne.
Bartsch, R. - Th. Vennemann (1982), Grundzuge der Sprachtheorie, Tübingen.
Başkan, Özcan (1988), Bildirişim, İnsan-Dili ve Ötesi, İstanbul.
Beaugrande, R.de - W.U. Dressler (1981), Einführung in die Textlinguistik, Tübingen.
Behr, I. (yay.) (1993), Studien zur Syntax und Semantik der Nominalgruppen, Tübingen.
Bierwisch, M. (1969), Strukturelle Semantik: *Deutsch als Fremdsprache* VI/2, 67ss.
Blanke, G.H. (1973), Einführung in die semantische Analyse, München.
Brands, H.W. (1973), Studien Zum Wortbestand der Türksprachen, Leiden.
Brekle, H.E. (1985), Einführung in die Geschichte der Sprachwissenschaft, Darmstadt.
Chomsky, N. (1957), Syntactic Structures, The Hague.
_____ (1965), Aspects of the Theory of Syntax, Cambridge, Mass. Almanca Çevirisi: Aspekte der Syntax-Theorie, Frankfurt, 1973.
_____ (1980), Studies on Semantics in Generative Grammar, 3. basım, The Hague-New York.
Conrad, R. (yay) (1981), Kleines Wörterbuch sprachwissenchaftlicher Termini, 3. basım, Leipzig.

Cruse, D.A. (1986), Lexical Semantics, Cambridge-Sydney.
Csató, É.Á. (1988) Referantial Properties of Some Turkish Determiners: *Studies on Turkish Linguistics.* Proceedings of the Fourth Inter. Conf. on Turkish Linguistics, 117-146.
Çağdaş, Kemal (1974), Hint Eski Çağ Kültür Tarihine Giriş, Ankara.
Çakır, Mustafa (1993), Semantik der deutschen Gegenwartssprache, Eskişehir.
Çotuksöken, Yusuf (1992), Türkçede Anlamdaşlar ve Karşıtanlamlılar Sözlüğü, İstanbul.
Daneš, F. (1978), Zur linguistischen Analyse der Textstruktur: *Textlinguistik,* yay. W.U. Dressler, Darmstadt.
De Groot, M. (1992), Wortsemantische Divergenz und Konvergenz im Sprachgebrauch, Frankfurt.
De Mauro, T. (1982), Einführung in die Semantik, Tübingen.
Demircan, Ömer (1981), Türkçede oynak dizim ve oynak vurgulama: *Bağlam,* No:3, 83-93.
_____ (1988), A Systemic Approach to Non-Ecoic-Base Reduplications: *Studies on Turkish Linguistics,* 175-191.
_____ (1991), Devrik dizimin kuralları: *Dilbilim Yazıları* 1991, 27-39.
_____ (1996), Türkçe yansımaların özüne doğru: *Dilbilim Araştırmaları 1996,* 175-191.
Dilçin, Cem (1983), Örneklerle Türk Şiir Bilgisi, Ankara.
Dizdaroğlu, Hikmet (1976), Tümcebilgisi, Ankara.
Doğan, Gürkan (1990), Bir edimbilim kuramı olarak 'bağıntı': *Dilbilim Araştırmaları 1990,* 63-74.
_____ (1995), Anlamda dolaylılık: *Dilbilim Araştırmaları 1995,* 138-151.
Durak, Mustafa (1993), Edim kuramı ve edim sınıflandırmaları: *Türk Dili Dergisi* No:34, 16-20.
Edimbilim Özel Bölümü, *Dilbilim Araştırmaları 1996,* 11-99.
Ergin, Muharrem (1962), Türk Dil Bilgisi, İstanbul.
Erguvanlı, Eser Emine (1984), The Function of Word Order in Turkish Grammar, Berkeley-London.
_____ (1995), Yan tümcelerde tamlayan ekinin işlevi üzerine: *Dilbilim Araştırmaları 1995,* 31-42.

Fillmore, C.F. (1968), The Case for Case: *Universals in Linguistic Theory* (Yay.: E.Bach-R. Harms), New York, 1-88.
Fries, N. (1980), Ambiguität und Vagheit, Einführung und kommentierte Bibliographie, Tübingen.
Gencan, Tahir Nejat (1975), Dilbilgisi, 3. basım, İstanbul.
Giraud, R. (1960), L'Empire des turcs céléstes, Les règnes d'Elterich, Qapgan et Bilge, Paris.
Göksel, Aslı (1997), Chomsky'ci kuramda biçimbirimler ve biçimbilimin yeri: *Dilbilim Araştırmaları 1997*, 13-23.
Göksu, Özkan (1980), Ek eylem, yardımcı eylem, var, yok: *F.D.E. II/6*, 60-70.
Greimas, A.J. (1966), Sémantique structurale, recherce de méthode, Paris.
Grice, P. (1978), Logic and Conversation: *Syntax and Semantics*, yay. P.Cole-J. Morgan, New York, 41-58.
Guiraud, P. (1975), Anlambilim, Çeviren: Berke Vardar, İstanbul.
Hauenschild, I. (1996), Tiermetaphorik in türksprachigen Pflanzennamen: *Turkologica 29*, yay.: L. Johanson, Wiesbaden.
Haley, M.C. (1980), Concrete Abstraction: The Linguistic Universe on Literature: *Linguistic Perspective on Literature*, yay.: Ching-Haley - Lunsford, 138-154.
Halliday, M.A.K. - R. Hasan (1976), Cohesion in English, London.
Hayakawa, S.I. (1968), Semantik, Sprache im Denken und Handeln, 2. basım, Darmstadt.
Heinz, G. (1978), Sprachliche Struktur und dichterische Einbildungskraft. Beiträge zur linguistischen Poetik, München.
Helbig, G. (1982), Valenz - Satzglieder - semantische Kasus - Satzmodelle, Leipzig.
Heringer, H. (1974), Praktische Semantik, Stuttgart.
Hofmann, Th. R. (1993), Realms of Meaning, an Introduction to Semantics, London - New York.
Hopper, P. (1982), Tense - Aspect: Between Semantics and Pragmatics, Amsterdam.
Hornstein, N. (1991), Grammar, Meaning and Indeterminacy: *The Chomskyan Turn*, yay.: A. Kasher, 104-120.

Hurford, J.R. - B. Heasley (1984), Semantics: a Coursebook, Cambridge - Sydney.
Isenberg, H. (1971), Überlegungen zur Texttheorie: *Literaturwissenschaft und Linguistik I*, Frankfurt.
İtil, Abidin (1963), Sanskrit Kılavuzu, Ankara.
Johanson, L. (1971), Aspekt im Türkischen, Vorstudien zu einer Beschreibung des türkeitürkischen Aspektsystems, Uppsala.
_____ (1992), Strukturelle Faktoren in türkischen Sprachkontakten: *Sitzungsberichte der Wiss. Ges. a.d. J.W. Goethe Universität Frankfurt.*
Kainz, F. (1941), Psychologie der Sprache, I, Stuttgart.
Katz, J. - J. Fodor (1963), The Structure of a Semantic Theory: Language 39, 170-210.
Katz, J.-P.M. Postal (1964), An Integrated Theory of Linguistic Descriptions, Cambridge, Mass.
Kerslake, C. (1988), Semantic Differentiation in the Copular System of Modern Turkish: *Studies on Turkish Linguistics*, Proceedings of the Fourth Int. Conf. on Turkish Linguistics, Ankara, 147-185.
Kılıcoğlu (Hatiboğlu), Vecihe (1953), (-dir) eki meselesi; *Türk Dili* No:24, 802-804.
Kıran, Zeynel (1978), Les propositions completives en turc: *F.D.E.* dergisi 1/2, 87-101.
Knobloch, J. (1961-1981), Sprachwissenschaftliches Wörterbuch, Heidelberg.
Kocaman, Ahmet (1979), Dilde bağlam ve anlam ilişkileri üzerine: *Türk Dili* XXXIX, 397-401.
_____ (1987), Söylem çözümlemesi, yönelimler, çözümler: *Dilbilimin Dünü, Bugünü, Yarını*, I. Dilbilim Sempozyumu Bildirileri, Ankara, 90-92.
_____ (1996), Edimbilim üzerine değişik metinlerden seçmeler: *Dilbilim Araştırmaları 1996*, 11-36.
Koç, Sabri (1990), Türkçede zarf yantümcelerinin çözümlenmesine dönüşümlü - üretken yaklaşım: *Dilbilim Yazıları 1990*, 33-38.
_____ (1991), Türkçede içtümce örgüsü: *Dilbilim Yazıları 1991*, 17-26.
Kornfilt, J. (1994), Türkçede geçişim ve sözcük dizimine etkisi: *Dilbilim Araştırmaları 1994*, 42-53.

Krámský, J. (1956), On the Oldest Stratum of Words in the Basic Lexical Fund of Modern Turkish: *Archiv Orientální* 24, 225-240.

Kronasser, H. (1952), Handbuch der Semasiologie, Heidelberg.

Külebi, Oya (1997), Dilbilim ve dil felsefesinde bir dönüm noktası: Noam Chomsky: *Dilbilim Araştırmaları 1997*, 76-81.

Lappin, S. (yay.) (1996), The Handbook of Contemporary Semantic Theory, Oxford.

Leech, G. (1981), Semantics, the Study of Meaning, 2. basım, Harmondsworth. (1974 basımından da yararlanılmıştır).

Levin, B. - S. Pinker (yay.) (1992), Lexical & Conceptual Semantics, Cambridge - Oxford.

Lutzeier, P.R. (1981), Wort und Feld, Tübingen.

Lyons, J. (1977), Semantics, 2 cilt, Cambridge - London.

_____ (1982), Language and Linguistics, Cambridge (Almancası: Die Sprache, 1984, München).

Martinet, A. (1970), Éléments de la linguistique générale, Paris.

Mey, J.L. (yay) (1986), The Meaning of the Sentence in its Semantic and Pragmatic Aspects, Dordrecht-Tokyo.

Miall, D. (1981), Metaphor: Problems and Perspectives, Brighton.

Miller, G.A. - C. Fellbaum (1992), Semantic Network of English: *Levin - Pinker* (yay.), 197-229.

Morris, Ch. (1964), Signification and Significance, A Study of the Relation of Signs and Values, Cambridge Mass.

_____ (1971), Writings on the General Theory of Signs, The Hague.

Newmeyer, F.S. (1994), Has there been a Chomskyan Revolution in linguistics: Noam Chomsky, Critical Assesments II, yay.: Otero, 157-182.

Ogden, C.K. - I.A. Richards (1936), The Meaning of Meaning, London.

Ozil, Şeyda (1995), Temel tümcelerde ve ortaçlı yapılarda kip anlatımı: *Dilbilim Araştırmaları 1995*, 112-127.

Özsoy, A. Sumru (1994), Türkçede ortaç yapısı: *Dilbilim Araştırmaları 1994*, 21-30.

_____ (1997), Chomsky'nin sözdizim kuramına bir bakış: *Dilbilim Araştırmaları 1997*, 9-12.

_____ (Haz.) (1997), Noam Chomsky Özel Bölümü: *Dilbilim Araştırmaları 1997*, 9-88.
Özünlü, Ünsal (1988), Dil kullanımı bakımından edebiyatta öncelemeler: *II. Dilbilimi Sempozyumu Bildirileri* (basılmamış bildiri) 10 sayfa.
Palmer, F.R. (1977), Semantics, a New Outline, 2. basım, Cambridge - Melbourne.
Pamir, Dietrich, Ayşe (1995) An Analysis of Subordinate Clauses in Turkish: *Dilbilim Araştırmaları 1995*, 182-196.
Perrine, L. (1956), Sound and Sense, An Introduction to Poetry, New York.
Picoche, J. (1986), Structures sémantiques du lexique français, Ligugé.
Sansa, Sabahat Tura (1986), "DIR"in Modern Turkish: *Proceedings of the Turkish Linguistic Conference,* August 9-10, 1984, 145-158.
Schaff, A. (1973), Einführung in die Semantik, München.
Schippan, Th. (1972), Einführung in die Semasiologie, Leipzig.
_____ (1984), Lexikologie der deutschen Gegenwartssprache, Leipzig.
Schwarz, M. - J. Chur (1993), Semantik, Ein Arbeitsbuch, Tübingen.
Sezer, Ayhan (1981), Üretimsel - dönüşümlü dilbilgisinin Türkçeye uygulanması üzerine bir gözlem: *T.D.A.Y. - Belleten 1978-79,* 165-172.
_____ (1991a), Türkçe sözdizimi: *Dilbilim ve Türkçe*, Ankara, 56-69.
_____ (1991b), Türkçede tümce örgüsü: *Dilbilim Yazıları 1991*, 5-16.
_____ (1993), Türkçede silme dönüşümleri: *Türk Dilleri Araştırmaları III*, 193-201.
_____ (1995), Turkish-English Contrastive Grammar, Ankara.
Smith, C. (1983), A Theory of Aspectual Choise: *Language* 59/3, 479-501.
_____ (1986), A Speaker - Based Approach to Aspect: Linguistics and Philosophy 9, 97-115.
Sözer, Emel (1979), Türkçe ve Almancada kip-zaman : BAĞLAM No:1, 9-27.

Subaşı-Uzun Leylâ (1990), Türkçede bazı metindilbilimsel görünümler üzerine: *IV. Dilbilim Sempozyumu Bildirileri* (17-18.5.1990), 71-80.

_____ (1995), Orhon Yazıtlarının Metindilbilimsel Yapısı, Ankara.

Tamba - Mecz, I. (1991), La sémantique. 2., düzeltilmiş basım, Paris.

Tesnière, L. (1959), Éléments de syntaxe structurale, Paris.

Ullmann, St. (1953), Descriptive Semantics and Linguistic Typology: WORD 9/2, 225-240.

_____ (1956), Orientations nouvelles en sémantique: *Journal de Psychologie*, LV, 341 ss.

_____ (1962), Semantics, an Introduction to the Science of Meaning, Oxford.

_____ (1969), Précis de sémantique française, 3. basım, Berne.

_____ (1978), Anlambilimi, Çeviren: Ahmet Kocaman, *Türk Dili* XXXVIII, 355-363.

Uzun, Nadir Engin (1990), Türkçede dilbilgisinde "tamlama" ve "bileşik" sorunu: *IV. Dilbilim Sempozyumu Bildirileri* (17-18.5.1990), 11-23.

_____(1995), Türkçede bileşiğin biçimlenişi, varsayımsal taban yaklaşımıyla yeni bir sınıflama: *Dilbilim Araştırmaları 1995*, 128-140.

Vandewalle, Johan (1988), A Transformational Analysis of the Turkish Copula: *Studies on Turkish Linguistics*, Ankara, 487-505.

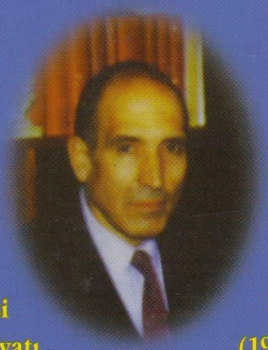
Wilson, J. (1995), Dil ve Anlam, Çeviren: Recep Songün, İzmir.

Wittgenstein, L. (1953), Philosophical Investigations, Oxford.

Wunderlich, D. (1978), Arbeitsbuch Semantik. Königstein / Ts.

Yemenici, Alev (1995), Söylem çözümlemesinde üç temel yaklaşım ve kültürlerarası iletişimde söylem çözümlemesinin önemi: *Dilbilim Araştırmaları 1995*, 152-166.

Zimmer, K. (1984), On the Function of Post-Predicate Subject Pronouns in Turkish: *Türk Dilbilimi Konferansı Bildirileri* (9.-10.8.1984), İstanbul, 195-201.

DoĞAN AKSAN

1929'da İzmir'de doğdu. Ankara Atatürk Lisesini (1948), Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümünü bitirdi (1952). Aynı bölümde asistanlığa atandı. Dilbilim alanında çalışmaya başladı. A. von Humboldt bursunu kazanarak Bonn Üniversitesi Dilbilim Enstitüsünde bilimsel çalışmalara katıldı. Daha sonra Frankfurt Üniversitesi Doğu Dilleri Kürsüsünde Türk Dilbilimi dersleri verdi. 1972'de DTCF'de profesörlüğe yükseldi. 1996'da emekli oldu. Başlıca yapıtları: *Anlambilimi ve Türk Anlambilimi* (1971), *Tartışılan Sözcükler* (1976), *Her Yönüyle Dil* (3 cilt, 1977-1982), *Türkçenin Gücü* (1987), *Şiir Dili ve Türk Şiir Dili* (1993), *Türkçenin Sözvarlığı* (1996), *Anlambilim Konuları ve Türkçenin Anlambilimi* (1998), *Halk Şiirimizin Gücü* (1999), *En Eski Türkçenin İzlerinde* (2000), *Türkiye Türkçesinin Dünü, Bugünü, Yarını* (2000), *Cumhuriyetin Çocukluk, Gençlik Yılları ve Bugün* (2001), *Anadilimizin Söz Denizinde* (2002). Bunların dışında, dilbilim ve Türkçeyle ilgili 70'i aşkın araştırması vardır. Türk Dil Kurumu'nda Dilbilim ve Dilbilgisi Kolu Başkanlığı sırasında Türkiye ilgili birçok çalışmayı yönetmiştir. Türkiye Bilimler Akademisi'nin 1998 Yılı Hizmet Ödülü'nü de almıştır.

ISBN 975-320-024-2

ENGİN YAYINEVİ Selânik Cad. 28/6 06650 Kızılay - ANKARA
Tel: 0 312. 419 49 20 - 21 • Faks: 0 312. 419 49 22
http://www.enginyayinevi.com.tr